

COMMUNIST/SOVIET HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF EASTERN EUROPE IN THE 21ST CENTURY

Collection of articles based on materials of round tables

КАМУНІСТЫЧНАЯ/САВЕЦКАЯ ГІСТОРЫКА-КУЛЬТУРНАЯ СПАДЧЫНА УСХОДНЯЙ ЕЎРОПЫ ў XXI СТАГОДДЗІ

Зборнік артыкулаў па матэрыялах круглых сталоў

2022

 KONRAD
ADENAUER
STIFTUNG

 Wilfried
Martens Centre
for European Studies

This is a joint publication of the Wilfried Martens Centre for European Studies and Konrad-Adenauer-Stiftung Belarus, with participation of the European Humanities University.

The Wilfried Martens Centre for European Studies is the political foundation and think tank of the European People's Party (EPP), dedicated to the promotion of Christian Democrat, conservative and likeminded political values.

Konrad-Adenauer-Stiftung is a German political foundation, closely associated with the Christian Democratic Union of Germany (CDU). The Konrad-Adenauer-Stiftung supports and makes stronger bilateral relations of the Republic of Belarus with the Federal Republic of Germany and the European Union.

This publication has received funding from the European Parliament.

The Wilfried Martens Centre for European Studies and the Konrad-Adenauer-Stiftung Belarus assume no responsibility for the facts or opinions expressed in this publication or any subsequent use of the information contained therein. Sole responsibility lies with the authors of the publication.

Сумеснае выданне Цэнтра еўрапейскіх даследаванняў ім. Вілфрыда Мартэнса і Фонда ім. Конрада Адэнаўэра Беларусь, пры ўдзеле Еўрапейскага гуманітарнага ўніверсітэта.

Цэнтр еўрапейскіх даследаванняў Вілфрыда Мартэнса - палітычны фонд і аналітычны цэнтр Еўрапейскай народнай партыі (ЕНП), які займаецца прасоўваннем хрысціянска-дэмакратычных, кансерватыўных і іншых падобных палітычных каштоўнасцей.

Фонд ім. Конрада Адэнаўэра - нямецкі палітычны фонд, цесна звязаны з Хрысціянска-дэмакратычным саюзам Германіі (ХДС). Фонд ім. Конрада Адэнаўэра падтрымлівае і ўмацоўвае двухбаковыя адносіны Рэспублікі Беларусь з Федэратыўнай Рэспублікай Германія і Еўрапейскім саюзам.

Выданне атрымала фінансаванне ад Еўрапейскага парламента.

Цэнтр еўрапейскіх даследаванняў Вілфрыда Мартэнса і Фонд ім. Конрада Адэнаўэра не нясуць адказнасці за факты ці меркаванні, выказанныя ў гэтай публікацыі, або за любое выкарыстанне інфармацыі, якая ў ёй змяшчаецца. Выключная адказнасць ляжыць на аўтарах публікацыі.

Contributors:

Felix Ackermann,

Professor of Public History, FernUniversität in Hagen, Germany

Kiryll Atamanchyk,

Master of cultural heritage of the European Humanities University, Lithuania/Belarus

Karolína Bukovská,

Master of public history, Free University Berlin; curator in MUSEum+, Ostrava, Czech Republic

Rasa Čepaitienė,

Doctor of History, Senior Research Fellow at the Lithuanian Institute of History, Vilnius, Lithuania

Ievgeniia Gubkina,

Visiting Fellow at University College London and co-founder of NGO Urban Forms Center, Ukraine

Katia Iankova,

Social Science PhD, assistant professor at Higher Colleges of Technology, Abu Dhabi, UAE

Jurij Kodenko,

Senior Research Fellow of the Memorial Museum of Totalitarian Regimes "Territory of Terror", Lviv, Ukraine

Aliaksei Lastouski,

Candidate of Sociological Sciences, Institute of Political Studies "Political Sphere", European Humanities University, Lithuania

Sonia Mileva,

Doctor of Science, Full Professor at Sofia University St. Kliment Ohridski, Bulgaria

Michał Murawski,

PhD in Social Anthropology, Associate Professor of Critical Area Studies, School of Slavonic and East European Studies, University College London

Margarita Peterson,

Master of cultural heritage of the European Humanities University, Lithuania

Aliaksandr Radziuk,

Candidate of Historical Sciences, Research Fellow, EHU, Vilnius, Lithuania

Aliaksandr Rajchonak,

Candidate of Historical Sciences, Fellow of the A. Pilecki Foundation, Warsaw, Poland

Andrii Usach,

Postgraduate student of history, Head of NGO "After Silence", Lviv, Ukraine

Anna Yatsenko,

Master of Media Communications, Head of the Board of NGO "After Silence", Lviv, Ukraine

Аўтары:

Фелікс Акерман,

прафесар публічнай гісторыі, Універсітэт Хагена, Германія

Кірыл Атаманчык,

магістр культурнай спадчыны Еўрапейскага гуманітарнага ўніверсітэта, Літва/Беларусь

Караліна Буковска,

магістр публічнай гісторыі, Свабодны ўніверсітэт Берліна; куратар у MUSEum+, Астрада, Чэхія

Раса Чапайцене,

доктар гісторыі, старшая навуковая супрацоўніца Інстытута гісторыі Літвы, Вільня, Літва

Яўгенія Губкіна,

запрошаная даследчыца ва Універсітэцкім каледжы Лондана і сузаснавальніца НДА “Цэнтр гарадскіх форм”, Украіна

Каця Янкова,

доктар сацыяльных навук, дацэнт Вышэйшых тэхналагічных каледжаў Абу-Дабі

Юрый Кадзенка,

старшы навуковы супрацоўнік Мемарыяльнага музея таталітарных рэжымаў “Тэрыторыя Тэрора”, Львоў, Украіна

Аляксей Ластоўскі,

кандыдат сацыялагічных навук, Інстытут палітычных даследаванняў “Палітычная сфера” / Еўрапейскі гуманітарны ўніверсітэт, Літва

Соня Мілева,

доктар навук, прафесар Сафійскага ўніверсітэта Святога Клімента Ахрыдскага, Балгарыя

Міхал Мураўскі,

доктар сацыяльнай антрапалогіі, Універсітэцкі каледж Лондана, Вялікабрытанія

Маргарыта Петэрсан,

магістр культурнай спадчыны Еўрапейскага гуманітарнага ўніверсітэта, Літва

Аляксандр Радзюк,

кандыдат гістарычных навук, навуковы супрацоўнік ЦБРД ЕГУ, Вільня, Літва

Аляксандр Райчонак,

кандыдат гістарычных навук, стыпендыянт фонда А.Пілецкага, Варшава, Польшча

Андрэй Усач,

аспірант гісторыі, кіраўнік грамадскай арганізацыі “Пасля цішыні”, Львоў, Украіна

Ганна Яценка,

магістр медыякамунікацый, кіраўнік праўлення грамадскай арганізацыі “Пасля цішыні”, Львоў, Украіна

Publishers:

Konrad-Adenauer-Stiftung Belarus
Wilfried Martens Centre for European Studies

Editors:

Kiryll Atamanchyk
Aliaksei Lastouski
Iryna Ramanava

Style editors, proofreaders and translators:

Uladzimir Rubinchyk
Vadim Vileita

Design and Printing:

Juliya Slanchak
Studio Artefaktas

Выдаўцы:

Фонд ім. Конрада Адэнаўэра Беларусь
Цэнтр еўрапейскіх даследаванняў Вілфрыда Мартэнса

Рэдактары:

Кірыл Атаманчык
Аляксей Ластоўскі
Ірына Раманав

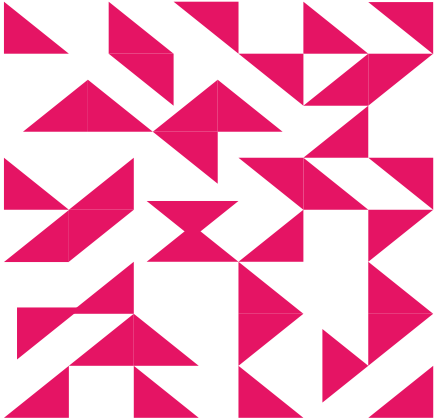
Рэдактары стыля, карэктары і перакладчыкі:

Уладзімір Рубінчык
Вадзім Вілейта

Дызайн і друк:

Юлія Сланчак
Студыя Artefaktas

Contents:

MATERIALS OF THE EXPERT ROUNDTABLE “PRISON AS A SOVIET/ COMMUNIST HERITAGE SITE”	10
LUKIŠKĖS FOREVER / <i>Felix Ackermann</i>	11
TRANSIT FACILITIES OF 1948–1952 IN THE LVIV AND IVANO-FRANKIVSK REGIONS OF UKRAINE: HISTORY AND MEMORY / <i>Andrii Usach, Yatsenko Anna</i>	19
TRANSIT PRISON № 25 IN THE CITY OF LVIV (1944–1955): CHARACTERISTICS, PROBLEMS AND RESEARCH PROSPECTS / <i>Jurij Kodenko</i>	32
HRODNA PRISON AS AN OBJECT OF SOVIET HERITAGE / <i>Aliaksandr Radziuk</i>	44
MINSK DETENTION CENTER NO. 1 AS AN OBJECT OF POTENTIAL COMMEMORATION: THE SOVIET PERIOD / <i>Aliaksandr Rajchonak</i>	53
MATERIALS OF THE EXPERT ROUNDTABLE “SOVIET/COMMUNIST MONUMENT: TO SAVE? TO DESTROY? TO TRANSFORM?”	69
SOVIET HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE IN BELARUS: PRESERVE (,) NO MORE (,) DESTRUCTION? / <i>Kiryll Atamanchyk</i>	70
FROM THE PINK TANK TO THE FALLEN KONEV: REMEMBERING 1945 LIBERATION IN THE POST-COMMUNIST CZECHIA / <i>Karolína Bukovská</i>	84
“LENINOPAD’S” ECHOES: CHANGING APPROACHES TO THE SOVIET MONUMENTS IN LITHUANIA (2014-2022) / <i>Rasa Čepaitienė</i>	96
THE CONTROVERSIES OF THE CONTESTED RED ARMY MONUMENT IN SOFIA, BULGARIA / <i>Sonia Mileva, Katia Iankova</i>	109
MATERIALS OF THE EXPERT ROUNDTABLE “MARKERS OF IDEOLOGY”: TRANSFORMATIONS OF COMMUNIST PALACES	122
SOCIALIST PALACES VS. SOCIALIST CLUBS / <i>Ievgeniia Gubkina</i>	123
A CONTESTED LEGACY: ‘UNWANTED’ SOCIALIST PALACES IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE / <i>Aliaksei Lastouski</i>	134
THE SOCIETAL FEELINGS AND ATTITUDES TOWARDS THE COMMUNIST HERITAGE: THE CASE OF THE BULGARIAN COMMUNIST PARTY CONGRESS CENTER – BUZLUZHA / <i>Sonia Mileva, Katia Iankova</i>	142
IS SOCIALIST REALISM (DE)COLONIAL? OR, HOW TO RE-APPROPRIATE THE SPIRIT OF THE GIFT / <i>Michał Murawski</i>	159
TRADE UNIONS PALACE AND SPORTS AND CONCERTS PALACE IN VILNIUS: CHANGING SOCIAL SIGNIFICANCE (FROM INITIAL PLANNING TO THE PRESENT DAY) / <i>Margarita Peterson</i>	173

Змест:

МАТЭРЫЯЛЫ ЭКСПЕРТНАГА КРУГЛАГА СТАЛА «ТУРМА, ЯК АБ'ЕКТ САВЕЦКАЙ КАМУНІСТЫЧНАЙ СПАДЧЫНЫ»	10
ЛУКІШКІ НАЗАЎЖДЫ / Фелікс Акерман	15
ПЕРАСЫЛЬНЫЯ ПУНКТЫ 1948–1952 ГАДОЎ У ЛЬВОВСКОЙ І ІВАНА-ФРАНКОЎСКОЙ АБЛАСЦЯХ УКРАЇНЫ: ГІСТОРЫЯ І ПАМЯЦЬ / <i>Андрэй Усач, Ганна Яценка</i>	26
ПЕРАСЫЛЬНАЯ ТУРМА № 25 У ГОРАДЗЕ ЛЬВОВЕ (1944–1955): АСАБЛІВАСЦІ, ПРАБЛЕМЫ І ПЕРСПЕКТЫВЫ ДАСЛЕДАВАННЯ / <i>Юрый Кадзенка</i>	38
ГОРАДЗЕНСКАЯ ТУРМА ЯК АБ'ЕКТ САВЕЦКАЙ СПАДЧЫНЫ / <i>Аляксандр Радзюк</i>	48
МІНСКАЕ СІЗА № 1 ЯК АБ'ЕКТ ПАТЭНЦЫЙНАЙ КАМЕМАРАЦЫІ: САВЕЦКІ ПЕРЫЯД / <i>Аляксандр Райчонок</i>	61
МАТЭРЫЯЛЫ ЭКСПЕРТНАГА КРУГЛАГА СТАЛА «САВЕЦКІ/КАМУНІСТЫЧНЫ ПМНІК: ЗАХАВАЦЬ? ЗНІШЧЫЦЬ? ТРАНСФАРМАВАЦЬ?»	69
САВЕЦКАЯ ГІСТОРЫКА-КУЛЬТУРНАЯ СПАДЧЫНА Ё БЕЛАРУСІ: ЗАХАВАЦЬ (,) НЕЛЬГА (,) ЗНІШЧЫЦЬ? / <i>Кірыл Атаманчык</i>	77
АД РУЖОВАГА ТАНКА ДА ЗРЫНУТАГА КОНЕВА: УСПАМІНЫ ПРА ВЫЗВАЛЕННЕ 1945 Г. У ПОСТКАМУНІСТЫЧНАЙ ЧЭХІІ / <i>Караліна Буковска</i>	90
ВОДГУКІ “ЛЕНІНАПАДУ”: ЗМЯНЕННЕ СТАЎЛЕННЯ ДА САВЕЦКІХ ПМНІКАЎ У ЛІТВЕ (2014-2022) / <i>Раса Чапайцене</i>	102
ЖАРСЦІ ВАКОЛ СПРЭЧНАГА ПМНІКА ЧЫРВОНАЙ АРМІІ Ё САФІІ (БАЛГАРЫЯ) / <i>Соня Мілева, Каця Янкова</i>	115
МАТЭРЫЯЛЫ ЭКСПЕРТНАГА КРУГЛАГА СТАЛА “МАРКЕРЫ ІДЭАЛОГІІ”: ТРАНСФАРМАЦЫІ КАМУНІСТЫЧНЫХ ПАЛАЦАЎ	122
САЦЫЯЛІСТЫЧНЫЯ ПАЛАЦЫ І САЦЫЯЛІСТЫЧНЫЯ КЛУБЫ / <i>Яўгенія Губкіна</i>	128
СПРЭЧНАЯ СПАДЧЫНА: «НЕПАТРЭБНЫЯ» САЦЫЯЛІСТЫЧНЫЯ ПАЛАЦЫ Ё ЦЭНТРАЛЬНА-УСХОДНЯЙ ЕЎРОПЕ / <i>Аляксей Ластоўскі</i>	138
ПАЧУЦЦІ І ЁСТАНОЎКІ ГРАМАДСТВА АДНОСНА КАМУНІСТЫЧНАЙ СПАДЧЫНЫ: ВЫПАДАК ПАЛАЦА ЗЕЗДАЎ БАЛГАРСКАЙ КАМУНІСТЫЧНАЙ ПАРТЫІ НА БУЗЛУДЖЫ / <i>Соня Мілева, Каця Янкова</i>	150
САЦЫЯЛІСТЫЧНЫ РЭАЛІЗМ – ЦІ ЁН (ДЭ)КАЛАНІЯЛЬНЫ? АБО ЯК НАНОЎ ПРЫСВОІЦЬ САБЕ ДУХ ПАДАРУНКА / <i>Міхал Мураўскі</i>	166
ПАЛАЦ ПРАФСАЮЗАЎ, ПАЛАЦ СПОРТУ І КАНЦЭРТАЎ У ВІЛЬНЮСЕ: ЗМЯНЕННЕ ГРАМАДСКАЙ ЗНАЧНАСЦІ (АД ПРАЕКТА ДА НАШЫХ ДЗЁН) / <i>Маргарыта Петэрсан</i>	180

Foreword

Antonis Klapsis

*Assistant Professor, Department of Political Science and International Relations,
University of the Peloponnese*

Member of the Academic Council, Wilfried Martens Centre for European Studies

Immediately after the end of World War II and for almost half a century, communist regimes were imposed in all Eastern European countries. Thus, during the Cold War the Soviet Union imposed its dominance over those countries (in the case of the Baltic states this dominance took an even worse form, as they ceased to exist as independent nations). This development was not based on ideological considerations, i.e. the “export” of communism outside the boundaries of the Soviet Union. It was equally -if not mainly- associated with Moscow’s desire to establish a wide sphere of influence in order to serve its own geopolitical needs.

In the late 1980s and the early 1990s one after the other these regimes collapsed as a result of their internal failure. Germany was reunited, the Warsaw Pact came to an end, and even the once mighty Soviet Union was dissolved. The dividing lines of the Cold War were swept away. However, the transformation process was not easy. The adjustment to the realities of the market economy and of Western-type parliamentary democracy was rather difficult and, in some cases, even painful. The heritage of the long communist period was the main obstacle and overcoming this heritage was one of the major challenges faced by Eastern European countries. But the determination of the peoples of Eastern Europe to secure a better future for themselves proved to be the most powerful force of change.

In 2004, eight of these countries (the Czech Republic, Estonia, Hungary, Latvia, Lithuania, Poland, Slovakia, and Slovenia) became members of the EU. In 2007 Bulgaria and Romania, and in 2014 Croatia followed suit. The expansion of the EU to the East was a reflection not only of its own success, but also of the commitment of Eastern European nations to adhere to the common EU goals and values, and thus to become acting participants of the European integration process. It is not at all a surprise that almost all the former communist countries that have not yet become members of the EU (i.e. the Western Balkans states and the ex-Soviet republics) are hoping to do so as soon as possible.

Three decades after the end of the Cold War, Europe is shaken by the Russian invasion of Ukraine. The war in Ukraine highlighted the need of close cooperation and active solidarity among European nations. The European integration project is founded on three pillars: democracy, peace, and prosperity. The interdependence among the three elements is more than evident: we simply cannot have one without the other two.

Прадмова

Антоніс Клапсіс

Дацэнт кафедры паліталогіі і міжнародных адносін Універсітэта Пелапанеса

Член вучонага савета Цэнтра еўрапейскіх даследаванняў імя Вільфрыда Мартэнса

Адразу пасля заканчэння Другой сусветнай вайны ва ўсіх краінах Усходняй Еўропы амаль на паўстагоддзя паўсталі камуністычныя рэжымы. Такім чынам, падчас халоднай вайны Савецкі Саюз усталяваў сваё панаванне над гэтымі краінамі (у выпадку краін Балтый гэтае панаванне прыняло яшчэ горшую форму, бо дзяржавы згубілі незалежнасць). Такое развіццё падзей грунтавалася не на ідэалогіі, то бок «экспарту» камунізму за межы СССР. Яно было пераважна, калі не галоўным чынам, звязана з жаданнем Масквы стварыць вялікую сферу ўплыву для задавалення сваіх геапалітычных патрэбаў.

У канцы 1980-х — пачатку 1990-х гэтыя рэжымы адзін за адным разваліліся праз унутраныя праблемы. Германія ўз'ядналася, дзеянне Варшаўскага дагавора было спынена, і нават калісьці магутны Савецкі Саюз спыніў сваё існаванне. Лініі падзелу халоднай вайны былі змецены. Аднак працэс трансфармацыі быў няпростым. Адаптацыя да рэалій рынкавай эканомікі і парламенцкай дэмакратыі заходняга тыпу сталася досыць складанай, а ў некаторых выпадках нават балючай. Спадчына доўгага камуністычнага перыяду апынулася галоўнай перашкодай, а пераадоленне гэтай спадчыны — адным з галоўных выклікаў, з якімі краінам Усходняй Еўропы давялося сутыкнуцца. Але прага пераменаў і рашучасць народаў Усходняй Еўропы забяспечыць сабе лепшую будучыню — магутная сіла.

У 2004 годзе восем з гэтых краін (Чэхія, Эстонія, Венгрыя, Латвія, Літва, Польшча, Славакія і Славенія) сталі членамі ЕС. У 2007 годзе да іх далучыліся Балгарыя і Румынія, а ў 2014 — Харватыя. Пашырэнне ЕС на Усход стала адлюстраваннем не толькі паспяховай палітыкі Еўразвяза, але і жадання краін Усходняй Еўропы прытрымлівацца агульных мэтаў і каштоўнасцяў ЕС і, такім чынам, іх памкнення актыўна ўдзельнічаць у еўраінтэграцыйным працэсе. Нядзіўна, што амаль усе былыя камуністычныя дзяржавы, якія яшчэ не сталі чальцамі ЕС (г.зн. краіны Заходніх Балкан і былыя савецкія рэспублікі), спадзяюцца ўступіць у Еўразвяз як мага хутчэй.

Праз тры дзесяцігоддзі пасля заканчэння халоднай вайны Еўропа ўзрушана расійскім уварваннем ва Украіну. Вайна ва Украіне падкрэсліла неабходнасць цеснага супрацоўніцтва і дзейнай салідарнасці паміж еўрапейскімі народамі. Праект Еўраінтэграцыі грунтаецца на трох кітах: дэмакратыя, мір і дабрабыт. Узаемазалежнасць паміж трыма элементамі не проста відавочная: існаванне аднаго без двух іншых немажліва.

**MATERIALS OF THE EXPERT ROUNDTABLE
“PRISON AS A SOVIET/COMMUNIST HERITAGE SITE”**

**МАТЭРЫЯЛЫ ЭКСПЕРТНАГА КРУГЛАГА СТАЛА
«ТУРМА, ЯК АБ’ЕКТ САВЕЦКАЙ/КАМУНІСТЫЧНАЙ
СПАДЧЫНЫ»**

LUKIŠKĖS FOREVER

Felix Ackermann

The fourth episode of the *Stranger Things* series released on Netflix in June 2022 is a gift to Lithuania. The story switches from the small American town of Hawkins to the Soviet empire and tells about the USSR as the epitome of evil, which in the form of monsters threatens the modern world that has gotten out of hand. This change of setting connects the narrative with the process of decommunization, which is gaining new timeliness amid Russia's aggressive war in Ukraine.

To be precise, the shooting of the *Stranger Things* series took place in the Lithuanian capital, mainly on the territory of the historical prison Lukiškės (*Lukiškės* in Lithuanian, *Łukiszki* in Polish). This became possible thanks to the Ministry of Justice of the Republic of Lithuania deciding to decommission the facility back in 2017. After the last prisoners were transferred from the prison, the building was empty for a while; now it is rebranded and promoted under the *Lukiskes 2.0* slogan.

My kids, who knew more about *Stranger Things* than actual communism in the Soviet Union, were thrilled to get a tour of the grounds of said prison. The excursion turned out to be both entertaining and informative. There was no room in it for the cell where Anton Schmid, a Wehrmacht soldier who helped Jews survive the Holocaust, sat prior to his death penalty by the verdict of the Wehrmacht tribunal. Also, tourists will learn little about the Lukiškės used as a camp for interned Polish nuns and monks of Vilnius, or about the executions of the Lithuanians carried out here in the early 1990s by their fellow Lithuanian citizens. The guide talks predominantly about cell phones and drugs smuggling in a modern-day prison. The shooting site of one of the most popular Netflix series *Stranger Things*, which has already become a part of history, is on the must-see list in Lukiškės.

The Vilnius municipality declares Lukiškės an “incubator of the future”. We are familiar with this idea from the philosophy of history: every representation of social memory can be perceived as a vision of the future projected onto the past. The Lithuanian vision of the 21st century centres on joining the global chains of creating added value in post-industrial production. These plans include programmers working in Lukiškės and Lukiškės as a filming location for Netflix. In this sense, Netflix as one of the transitional stages is actually a response to the legacy of the NKVD.

Obviously, the premiere of the fourth season in the summer of 2022 will become the highlight of tourism marketing for Lithuania. The fact that the plot of the series unfolds far away in Russia and the prison is placed in the appropriate context does not confuse the Lithuanians. The same is true about the fact that the show repeats the messages of the Cold War era: US officials always root for the good cause, while the USSR - for an evil one. Moreover, during the war in Ukraine, one can take the series filmed back in 2019 as a foreseeing of a future in which nothing less than the survival of Western civilization is at stake.

The place of crimes committed by various authorities

It is a known fact that Lukiškės prison was a site of German and Soviet crimes: a place of the Holocaust, a place where political opponents were oppressed both in the inter-war period when it was a part of the Second Polish Republic, and during the Soviet occupation at the beginning of World War II. Nevertheless, in the Lithuanian narrative, Lukiškės is actualized primarily as a place associated with the repression against the guerrilla warriors known as *forest brothers* who were held there since 1944. However, it was not only the Lithuanian forest brothers who suffered violent deaths (often resulting from severe punishments after the Soviet show trials) despite the fact that it may seem so after reading the names on the wall in the nearby Museum of Occupation. There were also the repressed Polish army fighters who were hiding in the woods - they now call them the “damned soldiers” in Poland.

Thus, the memory of Soviet crimes after the departure of the Wehrmacht also raises the question of the violent end to the Polish Vilna Region. Today when facing the Russian threat, the aforementioned issue consciously doesn't get much public attention since addressing it could theoretically lead to an aggravation of Polish-Lithuanian relations.

It is of utmost importance that there already is a Museum of Occupation and Resistance in Lukiškės Square. It covers an important aspect of historical crimes. A new memorial landscape is being created in memory of the murder of Vilnius Jews at a site south of Vilnius. Less than a kilometre north of the prison, in Tuskulėnai, there is a memorial to the victims of Stalinism, who were imprisoned in Lukiškės but buried in Tuskulėnai.

The curators decided against locating a new Vilnius City Museum in Lukiškės despite the fact that their initiative to create a museum coincided with the decommission of the prison. What does that mean? It means that today Vilnius perceives its history as something more than a sum of all the political murders committed here, and that the city already has a topography of memory of German and Soviet terror. It is for this reason that the city administration, the parliament and the people who survived the terror, decided to postpone the discussion on the solutions to the question about the complex past of Lukiškės - a place of human horror, a laboratory of totalitarian rule and an actual space where the Holocaust crimes took place.

During the transit year

A process of active collective rethinking began instead. The prison was separated from the Ministry of Justice. Thus, the ministry was no longer directly responsible for the history of the prison, where Lithuanian officials executed Lithuanian citizens after they received final death sentences just back in the early 1990s. This separation allowed the project manager to gather experts, local residents, victims, creative people and representatives of business, organise a series of seminars, hearings, and finally order a feasibility study.

From the very beginning, the main idea was to use a multifunctional complex with a large number of institutional subjects in contrast with the ugliness of a prison. This idea also originated from the realisation that neither the city of Vilnius nor the Lithuanian state can afford building a state museum of such a scale in addition to the already existing facilities. Therefore, one of the criteria formulated during the discussion, which ended in 2020 before the pandemic, was that Lukiškės should have both commercial spaces rented for cultural projects and museum spaces.

The register of cultural values and monuments of the Republic of Lithuania has only put the church, the wings of the monk cells, the administrative building, the hospital and the wall un-

der protection. Many questions remain unanswered: what about working with newer objects such as the graffiti from the 2010s in Lithuanian and Russian, a Catholic chapel in the centre of one of the buildings, a Jewish prayer room and furniture left behind by the Lithuanian penal system? In 2020, the experts of the monument protection authority could not answer my question.

Archaeologists did not conduct excavations in the courtyards of the complex during the pandemic. Back in February 2019, the former prison looked as if the facility administration had just been evacuated along with the prisoners, documents and their belongings. In the virtual void after the workshop, I have only found the objects considered not valuable. Among them was a newspaper printed in Esperanto sent from Germany to Lithuania in 1930. The reason why it has been kept in a safe since then remains a mystery. So does the answer to the question of why the very last warden decided not to take the safe with them.

The situation reminded me of my childhood memories of the early 1990s. I knew that all the historical objects reflecting the penitentiary system should be protected or else they will disappear outside the prison walls. So I gave the newspaper in Esperanto to the National Library of Lithuania, which is located nearby. For example, the Soviet wooden model of the prison used for instructing the following shift during the guard change disappeared without a trace. Before the pandemic, it was kept in the former church, but after the pandemic, no one could find its whereabouts.

Conversion as reinterpretation

You might notice that I have resorted to anecdotes to cover up the fact that, contrary to what has been claimed, there has been no notable public debate about historic building preservation. Artists are delighted to have been offered studios, investors are eager for new downtown offices, and the historians from the The Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania are looking forward to taking over the free spaces. Further project development was outsourced from the Bank of Lithuania-owned property and somewhat commercialised. The management of the prison property was taken on by an event agency, which turned the opening of the complex into a festival of the future (or the way said agency imagines it). A techno club was built on the site of the former Catholic chapel in the centre of the historical wings of the complex. A Jägermeister bar has opened in the courtyard and now it is open for anyone with a vaccination certificate recognized by the European Union on them. Every day a dozen tourist groups go through the cells specifically selected for inspection.

Lukiškės 2.0

The Covid-19 pandemic will end one day, and in several years a part of the prison will function as a museum. Lithuanian society possesses the power, resources, ideas and people to turn this prison into a laboratory and show how it imagines the city of the future: inclusive, smart, creative and profitable. In fact, Vilnius is already fulfilling this vision by choosing an intermediate way of using the facility territory as an arts and culture centre. On Christmas an alternative light installation was presented in the courtyard. Recently, the *Lukiškės 2.0* project has received the 'Vilnius Cultural Project of 2021' award by the municipality.

There are still several complicated topics that do not fit into the story of two totalitarianisms, such as: the participation of Lithuanian collaborators in German crimes in Vilnius; incarcerating Polish priests expelled from the city's Catholic monasteries and replacing them with Lithuanian monks; continuity between the penitentiary system in the Soviet Union and the Republic of Lithuania, execution of death sentences after the collapse of the USSR. Whether

these issues will be raised within the walls of this historical place and if so, how, will be decided by the Lithuanian colleagues themselves in a clash of interests of various institutions: the national body for the protection of monuments, *Genocido Turimu Centras*, Vilnius University and the parliament. The very theory of dual totalitarianism will be at stake.

ЛУКІШКІ НАЗАЎЖДЫ

Фелікс Акерман

Чацвёртая серыя серыяла «Stranger Things», што выйшла на Netflix у чэрвені 2022 года – гэта падарунак Літве. Расповед пра Савецкі Саюз як пра ўвасабленне ліха, якое ў выглядзе монстраў пагражае свету ў сучаснай эпосе, што выйшла з пад кантролю, пераносіцца з маленькага амерыканскага гарадка Хокінса ў глыб савецкай імперыі. Гэты перанос добра знітоўвае расповед з працэсам дэкамунізацыі, якая набывае новую актуальнасць на фоне агрэйўнай вайны Расіі ва Украіне.

Для надання сюжэту дакладнасці здымкі фільма «Вельмі dziўныя рэчы» праходзілі ў сталіцы Літвы, у асноўным на тэрыторыі гістарычнай турмы Лукішкі (па-літоўску *Lukiškės*, па-польску *Łukiszki*). Гэта стала магчымым дзякуючы таму, што міністэрства юстыцыі Літвы прыняло рашэнне пра вывад аб'екта з эксплуатацыі ў 2017 годзе. Пасля пераводу з турмы апошніх знявольненых тэрыторыя нейкі час пуставала; цяпер яна раскручваецца пад дэвізам «Lukiskes 2.0».

Мае дзеці, якія ведалі больш пра «Stranger Things», чым пра рэальны камунізм у Савецкім Саюзе, былі ў захапленні ад экскурсіі па карпусах названай турмы. Экскурсія выйшла забаўляльная, смешная і ўадначас пазнавальная. У ёй не было месца для камеры, дзе сядзеў перад смяротным пакараннем па прысудзе вермахтаўскага трыбунала Антон Шмід, вайсковец вермахта, які дапамагаў яўрэям выжыць падчас Халакосту. Таксама турысты мала даведаюцца пра выкарыстанне Лукішак у якасці лагера для інтэрнаваных польскіх манахак і манахаў горада, або пра пакаранні літоўцаў, што арганізаваліся тут на пачатку 1990-х гадоў літоўскай ж грамадзянамі. У расповедзе пераважаюць падрабязнасці пра кантрабанду мабільных тэлефонаў і наркатыкаў у турму нашых дзён. Сярод абавязковых месцаў наведвання ў Лукішках – пляцоўка, дзе здымалі адзін з найбольш папулярных серыялаў Netflix «Stranger Things», які ўжо зрабіўся часткай гісторыі.

Муніцыпалітэт Вільнюса заяўляе, што Лукішкі – гэта «інкубатар будучыні». Мы ведаем гэтую ідэю з філасофіі гісторыі: кожнае ўяўленне сацыяльнай памяці можа быць прачытана як бачанне будучыні, спраецыванай на мінулае. Бачанне Літвы XXI стагоддзя палягае на тым, каб уключыцца ў глабальныя ланцужкі стварэння дададзенай вартасці ў постіндустрыяльнай вытворчасці. Гэтыя планы ўключаюць у сябе праграмістаў, якія будуць працаваць у Лукішках, і Лукішкі як месца здымак для Netflix. У гэтым сэнсе Netflix як адзін з пераходных этапаў насамрэч з'яўляецца адказам на спадчыну НКУС.

Відавочна, трансляцыя чацвёртага сезона ўлетку 2022 года стане разынкай турыстычнага маркетынгу для Літвы. Той факт, што сюжэт серыяла разгортваецца глыбока ў Расіі і турма змешчана ў адпаведны кантэкст, нікога ў Літве не бянтэжыць. Як і не засмучае той факт, што серыял зноў рэпрадукуе пасылы часоў халоднай вайны: дзяржаўныя дзеячы ЗША заўжды выступаюць за дабро, а Савецкі Саюз – за зло. Больш за тое, у час вайны ва Украіне серыял, зняты ў 2019 годзе, можа быць прачытаны як прадбачанне будучыні, у якой на карту пастаўлена не што іншае, як выжыванне заходняй цывілізацыі.

Месца злачынстваў, што здзяйсняліся рознымі ўладамі

Вядома, што Лукішкі былі месцам нямецкіх і савецкіх злачынстваў: месца Халакосту, месца прыгнёту палітычных праціўнікаў – як у міжваенны перыяд у складзе Польскай Рэспублікі, так і ў перыяд савецкай акупацыі на пачатку Другой сусветнай вайны. Тым не менш у літоўскім наратыве Лукішкі актуалізуюцца найперш як месца, звязанае з рэпрэсіямі супраць «лясных братоў», якія ўтрымліваліся тут з 1944 года. Аднак гвалтоўная смерць, нярэдка ў выніку пакарання пасля савецкіх паказальных працэсаў, выпадала на долю не толькі літоўскіх «лясных братоў», як можа падацца, калі пачытаць імёны на сцяне ў змешчаным недалёка Музеі акупацыі. У Лукішках таксама былі рэпрэсаваны байцы Польскага войска, што хаваліся ў лясах, – тыя, хто цяпер у Польшчы завуцца «клятымі жаўнерамі».

Такім чынам, памяць пра савецкія злачынствы пасля адыходу вермахта выклікае таксама пытанне пра гвалтоўны канец польскай Віленшчыны. Сёння, ва ўмовах расійскай пагрозы, гэтае пытанне свядома не актывізуецца, бо зварот да яго тэарэтычна мог бы прывесці да абвастрэння польска-літоўскіх адносін.

Вельмі важна, што на Лукішскай плошчы ўжо ёсць Музей акупацыі і супраціву, які ахоплівае важны аспект гістарычных злачынстваў. На поўдзень ад Вільнюса зараз рыхтуецца новы мемарыяльны ландшафт у памяць аб забойстве віленскіх яўрэяў. Менш чым за кіламетр на поўнач ад турмы, у Тускулені, знаходзіцца мемарыял ахвярам сталінізму, якія былі зняволеныя ў Лукішках, але целы іх знайшлі спакой менавіта ў Тускулені.

Каманда куратараў вырашыла не змяшчаць новы гарадскі музей Вільнюса ў Лукішках, дарма што іх ініцыятыва па стварэнні музея супала з закрыццём турмы. Што гэта значыць? Тое, што горад Вільнюс разумее сёння сваю гісторыю як нешта большае, чым сума ўсіх здзейшаных тут палітычных забойстваў, і што тут ужо існуе тапаграфія памяці пра нямецкі і савецкі тэрор. Менавіта з гэтай прычыны гарадская адміністрацыя, парламент, а таксама людзі, якія перажылі тэрор, вырашылі адкласці рашэнне пытання пра шматскладанае мінулае Лукішак – месца чалавечага жаху, лабараторыі таталітарнага кіравання і рэальнай прасторы, дзе здзяйсняўся Халакост.

У год транзіту

Замест гэтага пачаўся працэс актыўнага калектыўнага пераасэнсавання. Турма была выведзена з падпарадкавання міністэрства юстыцыі. Такім чынам, міністэрства больш непасрэдна не адказвала за гісторыю турмы, дзе яшчэ на пачатку 1990-х гадоў літоўскія службовыя асобы каралі літоўскіх грамадзян пасля вынясення канчатковых смяротных прысудаў. Такая сепарацыя дазволіла кіраўніку праекта сабраць экспертаў, мясцовых жыхароў, пацярпелых, творчых людзей і прадстаўнікоў бізнэсу, арганізаваць серыю семінараў, слуханняў, і, нарэшце, замовіць тэхніка-эканамічнае абгрунтаванне.

Ад пачатку асноўнай ідэяй было выкарыстанне шматфункцыянальнага комплексу з вялікай колькасцю інстытуцыянальных суб'ектаў, з процістаўленнем яго пачварнасці турмы. Гэтае разуменне стала таксама вынікам усведамлення таго, што ні горад Вільнюс, ні літоўская дзяржава не могуць дазволіць сабе пабудаваць дзяржаўны музей гэтакага маштабу ў дапаўненне да існуючых аб'ектаў. Таму адным з крытэраў у працэсе абмеркавання, які завяршыўся ў 2020 г. напярэдадні пандэміі, было тое, што ў Лукішках павінны быць як плошчы камерцыйнага прызначэння, арандаваныя для культурных праектаў, так і музейныя плошчы.

Рэстр культурных каштоўнасцей і помнікаў Літоўскай Рэспублікі ахоўвае толькі кубатуру царквы, крылы келляў, адміністрацыйны будынак, бальніцу і мур. Мноства пытанняў застаецца без адказу: як працаваць з навейшымі аб'ектамі? Сярод іх графіці 2010-х гадоў на літоўскай і рускай мовах, каталіцкая капліца ў цэнтры аднаго з будынкаў, яўрэйская малельня і мэбля, якую пакінула тут літоўская сістэма выканання пакаранняў. У 2020 годзе я не атрымаў адказу на гэтае пытанне ад экспертаў з органа аховы помнікаў.

Археологі не скарысталі з перыяду пандэміі для правядзення раскопак у дварах комплексу. Былая турма яшчэ ў лютым 2019 года выглядала так, як быццам турэмную адміністрацыю толькі што эвакуявалі разам з вязнямі, дакументацыяй і рэчамі. Ва ўяўнай пустэчы пасля варкшопу я знайшоў толькі тое, што не лічылася каштоўным. Сярод пакінутага аказалася газета на эсперанта, прысланая з Германіі ў Літву ў 1930 годзе. Чаму яна захоўвалася ў сейфе з таго часу, застаецца загадкай. Як і пытанне аб тым, чаму апошні начальнік турмы не забраў сейф з сабой.

Сітуацыя нагадала мне мае дзіцячыя ўспаміны пра 1990 год, і я ведаў: усе гістарычныя прадметы, якія адлюстроўваюць саму пенітэнцыярную сістэму, павінны быць пад аховай, іначэй яны знікнуць за межамі турмы. Таму я перадаў газету на эсперанта ў Нацыянальную бібліятэку Літвы, што знаходзіцца зусім побач. Вось жа, савецкі драўляны макет турмы, які выкарыстоўваўся ў час змены варты для інструктажу наступнай змены, бяследна знік. Да пандэміі ён знаходзіўся ў былой царкве, але пасля пачатку пандэміі яго ўжо ніхто не мог знайсці.

Канверсія як рэінтэпрацыя

Вы заўважылі, што я звяртаўся да анекдотаў, каб прыхаваць той факт, што, насуперак заяўленаму, не адбылося прыкметных грамадскіх дэбатаў наконт захавання гістарычных будынкаў. Мастакі былі рады, што ім прапанавалі студыі, інвестары з нецяярпеннем чакаюць новых офісных памяшканняў у цэнтры горада, а гісторыкі з Цэнтра даследаванняў генацыду і супраціву дужа чакаюць магчымасці заняць вольныя месцы. Далейшае развіццё праекта было перададзена на аўтсорсінг з Банка дзяржаўнай маёмасці і пэўным чынам камерцыялізавана. Кіраванне турэмнай маёмасцю ўзяло на сябе івэнт-агенцтва, якое аформіла адкрыццё комплексу як фестываль будучыні (або так, як яно сабе гэта ўяўляе). На месцы былой каталіцкай капліцы ў цэнтры гістарычных крылаў комплексу быў пабудаваны тэхна-клуб. Ва ўнутраным двары адкрыўся бар *Jägermeister* – яго можа наведаць кожны, хто мае сертыфікат аб прышчэпках, прызнаны Еўрапейскім Саюзам. І штодзень тузін турыстычных груп праходзіць праз адмыслова выбраныя для агляду камеры.

Лукішкі 2.0

Пандэмія Covid-19 аднойчы скончыцца, і праз колькі гадоў частка турмы будзе функцыянаваць як музей. У літоўскага грамадства ёсць сілы, рэсурсы, ідэі і людзі, каб ператварыць гэтую турму ў лабараторыю і паказаць, як яно сабе ўяўляе горад будучыні: інклюзіўны, разумны («смайт»), творчы і прыбытковы. Па сутнасці, Вільнюс ужо рэалізуе гэтае бачанне, выбраўшы прамежковы варыянт выкарыстання тэрыторыі ў якасці цэнтры мастацтва і культуры. На Коляды ва ўнутраным двары была прадстаўлена альтэрнатыўная светлавая інсталяцыя. Нядаўна праект «Лукішкі 2.0» атрымаў узнагароду муніцыпалітэта як «Вільнюскі культурны праект 2021 года».

Застаюцца складаныя пытанні, якія не ўпісваюцца ў расповед пра два таталітарызмы: удзел літоўскіх калабарантаў у нямецкіх злачынствах у Вільнюсе; выкарыстанне турмы для зняволення выгнаных з каталіцкіх кляштароў горада польскіх святароў, замененых на літоўскіх; пераемнасць паміж сістэмай пакаранняў у Савецкім Саюзе і Літоўскай Рэспубліцы, выкананне смяротных прысудаў пасля распаду СССР. Ці будуць узняты пералічаныя пытанні ў гэтым гістарычным месцы і калі так, то якім чынам, вырашаць самі літоўскія калегі ў працэсе сутыкнення інтарэсаў розных устаноў: нацыянальнага органа аховы помнікаў, *Genocido Turimu Centras*, Вільнюскага ўніверсітэта і парламента. На карту будзе пастаўлена і сама тэорыя двухадзінага таталітарызму.

Пераклад з рускай мовы

TRANSIT FACILITIES OF 1948–1952 IN THE LVIV AND IVANO-FRANKIVSK REGIONS OF UKRAINE: HISTORY AND MEMORY

Andrii Usach, Yatsenko Anna

The history of Western Ukraine's sovietisation is intricately connected to the use of mass violence towards the local population. One of its forms were the deportations of 1944-1953 that amounted to over 210 thousand victims. More than 94% of the deported belonged to the category of people who were referred to as «aunautsy» (members of the OUN, the Organisation of Ukrainian Nationalists, «*Orhanizatsiya ukrayins'kykh natsionalistiv*») in the official soviet documents (Vronśka, 2022). The term included the relatives of UPA (Ukrainian Insurgent Army, *Ukrayins'ka povstans'ka armiiia*, abbreviated UPA) and OUN members in hiding, who were killed/murdered, kept captive in the GULAG camps or assigned illegal status. Their parents, spouses, children, brothers and sisters, other relatives became a subject of collective responsibility imposed by the soviet regime and were sent off to special settlements to remote regions of the Soviet Union.

In the first four years, OUN members were sent directly to the places of boarding the railway echelons from the places they lived in. However, during the autumn of 1948, there were a few innovations implemented to the process of mass deportations from Western Ukraine.

On October 4, 1948, the USSR Council of Ministers released a decree «On eviction to special settlements from the western regions of the USSR families of bandits and nationalists in response to committed by them acts of sabotage and terrorism», which determined the deportation procedures as an action undertaken in response to AUN activities in a certain settlement (Bugai 2006, 231–232). In accordance with this decree, the USSR MGB (Ministry of State Security) prepared special instructions that turned the settlements of Western Ukraine into the «hostage reservations», as the researcher Tamara Vronśka described them (Vronśka 2022, 214-216).

In each separate case, deportations were arranged based on the decision of the Special Council of the USSR MGB (Bugai 2006, 231). Prior to receiving a statement from this decision, a family subject to deportation was supposed to be isolated, so there occurred a need to set up places of forced detention – transfer or detention facilities – on the territory of Western Ukraine. On October 30, 1948, there already were seven such facilities set up, six of which started operating in the beginning of December. As of January 5, 1949, these facilities accommodated 389 families, and the number continued to grow: 484 families as of January 10, 677 families as of January 20, and 730 as of January 25 (Platonova 2003, 143-144).

The first train with deportees left for the Khabarovsk station on February 10, 1949 (Vronśka 2022, 227). During 1949, there were a total of 24 trains sent off, which carried 6,951 deported families – that is a total of 22,951 people, including 5,903 men, 10,380 women, and 6,668 children (Vronśka 2022, 238). This ratio of women and children making up the majority of the deportees remained the same in the future.

In the following year, the deportations saw a drastic increase in scale. By June 1950, there were nine detention facilities in Western Ukraine, designed to detain 10,550 people at the same time (Platonova 2003, 145). Five of these establishments were located on the territory of modern Lviv (formerly Lviv and Drahobytsk) and Ivano-Frankivsk (formerly Stanislavsky) regions. There were two detention facilities in Lviv, each of which was constructed to hold 700 people: No. 1 – at the transfer prison of the Ministry of Internal Affairs (MUS) on Paltvianaja Street (modern Chornavola Avenue) and № 2 – at the prison of MUS № 2 on Zamarstyniŭskaja Street. The detention facility in Boryslav was designed for 1,500 people, and the ones in the village of Broshniv-Osada and the city of Kolomyia – for 1,000 and 500 people, respectively (Kokurin & Petrov 2003, 651). They were set up at existing penitentiary institutions, or at places previously used by the Nazi occupation regime as forced labor camps for Jews in Boryslav and Broshniv-Osada.

At first, detention facilities were administered by the Ministry of Internal Affairs, but from July 1950 – by the Ministry of Internal Affairs (Kokurin & Petrov 2003, 648). During 1950, a total of 13,055 families, which equals to a total of 46,208 people, were deported from Western Ukraine. 70% of them passed through the aforementioned detention facilities (Vronška 2022, 266–267). In the following years of 1951–1952, deportations began to decrease – the victims amounted to 12,761 people (Vronška 2022, 275, 282). Including those who died while being held at transit facilities or were released from there, the total number of people who passed through them reaches at least 82,000.

According to the instructions of the time, people were to be kept at the detention facilities for no longer than 25 days. However, this rule was constantly violated, and people could stay there for as long as several months (Vronška 2022, 247). An important source for the reconstruction of their detention conditions is the evidence that was documented by the team of the «After Silence» in 2021–2022. Detention in transfer facilities was an important part of the experience of those who survived the Soviet mass deportations.

As of May 16, 1950, the largest detention facility, which was located in Boryslav, accommodated 1,267 people: «All of them are held in custody, families are placed in cells with property that belongs to them» (*Branch State Archive of the Security Service of Ukraine. Correspondence, 1*). Among the detained was the family of the arrested Greek-Catholic priest Mykolai Gulei: his wife and three children. The youngest, Marta, who was 12-year-old then, recalls: «We were there for a long time – from March to December. We were taken to Siberia only in December. So, how were we living? There were huge rooms. Everyone slept on the ground. Well, there were around 15 of us in one room.» According to her, they were fed only twice a day (AGAPC. *Uviadzienskaja-Huliej 2021*). Those who were kept in the detention facility were allowed correspondence with their relatives and care packages with food and some other things. At the same time, all incoming and outgoing letters were monitored. Care packages were also checked for any written notes, which were confiscated and handed over to MGB officers assigned to the detention facility, such as Lieutenant Colonel Mironov in Boryslav (*Branch State Archive of the Security Service of Ukraine. Correspondence, 1*).

For those who did not have time to bring all the necessities from home, care packages were not only an opportunity to stay in touch with relatives, but also a chance for survival. Marta recalls: «There was this one gate with a window. Well, this gate never opened for us, only if someone came to bring a care package. Then they would open the window and give us a piece of paper: who came and what they brought. That is how we received care packages. When someone would visit and bring something, it was such a happy occasion that simply cannot be expressed with words» (AGAPC. *Uviadzienskaja-Huliej 2021*).

Other detention facilities operated in similar ways. Facility № 1 in Lviv was located in one of the barracks of the transit prison of the Ministry of Internal Affairs. The windows of the cells were boarded up (Vovk 2020, 18). People slept on three-tiered bunks, they were allowed to go out into the yard only once a day, and were always fed the same food – mostly with pearl barley (Lukashevich-Lashchevska 1996, 131).

Maryja Pačapskaja was 14 when, in April 1950, she and her parents were taken from her native village to detention facility № 2 in Lviv: «We were kept there for 5 months, » she later described in her handwritten memoirs, «care packages were not accepted, they fed us with smelly whitebait that had worms crawling in it and a piece of brown bread once a day. The few people who somehow managed to bring some of the food from home share with others» (AGAPC. *Amialian-Pačapskaja*, 2). This was the only detention facility that was not managed by its own staff, but by employees of the Ministry of Internal Affairs prison that it was established under [Kokurin & Petrov 2003, 651]. Apparently, that's why detention conditions were similar to those in actual prisons. Maryja wrote: «Once a day they would take us outside for 15 minutes for a walk» (AGAOC. *Amialian-Pačapskaja*, 2). The Sacharevič family from Lviv arrived here in October 1950. Miraslava Sacharevič, then 16 years old, recalls: «I remember that yard. They would let us out for a little – 10 or 15 minutes. And we would go around in circles. And they would tell us: keep your hands behind your back, like criminals» (AGAPC. *Krynckaja-Sacharevič* 2021).

The Liavicki family from the village of Paryšča, a mother and three children, were sent to a detention facility in Kolomyia in July 1949. Jeūdakija Liavickaja, 15 years old at the time, recalls that they were treated rather harshly: every time they were let outside into the yard and brought back, the guard counted them. One time while counting the people, he hit a woman with a three-year-old daughter in her arms – she fell and broke her head (AGAPC. *Laūryšin-Liavickaja*, 2022). This detention facility was operated by a staff of 12 people (Kokurin & Petrov 2003, 651), including Sergeant Vasilenka. According to memories, he was picking on one of the girls. In response, she called him an occupier and for that was locked up in a punishment cell (Špilčak 2012, 69). The Stelmach and Padylnyk families from Stanislav (modern Ivano-Frankivsk) came here in April 1950. Bahdana Stelmach, who then wasn't even 7 years old, says that they weren't let out from the cells for any violations of the regime: «The children were suffocating. And our parents were knocking on the door so that the guards would let the children out. At the same time, Bogdana also recalls occasional sympathetic treatment towards children from the guards on the towers: «They would throw candy at us» (AGAPC. *Stafiniak-Padylnyk, Samčanka-Podylnyk and Cikota-Stelmach* 2022). The Padylnyk sisters, 7-year-old Nadzija and 5-year-old Halina, say that they had parasites, from which they struggled to get rid off, and soaking their clothes in fire smoke and infrequent trips to the bathhouse did not help (AGAPC. *Stafiniak-Padylnyk, Samčanka-Podylnyk and Cikota-Stelmach* 2022).

Due to overcrowding, insufficient food and unsanitary conditions epidemics of infectious diseases spread in the detention facilities. In 1950, 339 people could not be deported from the detention facilities in Lviv due to children getting measles and scarlet fever. Detention facilities in Boryslav and Kolomyia were quarantined for a month (Vronška 2022, 247). Later on, the sanitary situation improved. For example, according to the results of the inspection carried out at a detention facility in Boryslav on July 10–11, 1952, it was noted: «There is a medical station at the detention facility, which is run by a paramedic. Additionally, there is a bathhouse with two disinfection chambers and a laundry room. In 1952, there were no cases of infectious diseases among the evictees» (*Branch State Archive of the Security Service of Ukraine. Correspondence*, 48). There were no such cases registered at the detention facility in Broshniv-Osada.

There was one nurse on staff there, and a doctor from the local hospital was on call in case the need would arise (*Branch State Archive of the Security Service of Ukraine. Correspondence, 30*). Most likely however, the situation improved due to a general decline in the number of deportations, and, accordingly, due to a decrease in the number of people who were kept at detention facilities. For example, on July 10, 1952, Boryslaw housed 80 people: «Families to be evicted are kept in four rooms with 8 to 18 people in each.» In general, this detention facility's capacity was reduced by almost three times – to 600 people (*Branch State Archive of the Security Service of Ukraine. Correspondence, 46–47*).

The experience of Soviet mass deportations from Western Ukraine does not have a special place in the memorial policy of the modern Ukrainian state. This also applies to the process of memorialisation of the places where the transit facilities were located. Since the beginning of the 1990s, this subject falls under the jurisdiction of public organisations' activities, mostly close to right-wing political forces, or local activists whose family histories are closely related with deportations. In recent years, the memorialisation process sees more and more local authorities joining in.

During the 1960-1980s, the building of the detention facility in Kolomyia was repurposed to an administration of a curtain factory, and later on to a storage facility. The first memorial plaque on its wall was installed in 1989, but in 2007 it disappeared without a trace. In 2014, a «To the Unconquered. From the people of Kolomyia» memorial appeared here (Kolomyia community 2014). The memorial is comprised of barbed wire, shackles, painted faces of people and a memorial plaque that says: «When you were dying, bells did not ring for you, nobody wept for you. Traveller, stop! Here, in this house, there was a transit prison for a decade (1942-1952), here were held under arrest, tortured and killed your compatriots – fighters for the freedom of Ukraine, innocent victims of the Nazi-Bolshevik totalitarian regimes.» The composition was installed on the initiative of The Berazhnitski family, who own the building and the city art centre «Svitovydy» that has been operating since 2016 (*Shcherbakova-Olyinyk 2016*). There is also a statue of the Virgin Mary near the building with the inscription «To a happy return from the war frontlines, prison and concentration camps. 1939-1990.»

In the 1960-1980s, the transit facility building in Boryslaw was repurposed to a factory of non-woven materials. Today, you can find shops and warehouses located inside. In 2006, on the initiative of local journalist and poet Yaūhen Tytykaila a stele was installed near the building. It replicates a prison cell construction with bars and two memorial plaques, one of which says: «Here was a transit prison of the NKVD during the Stalinist regime (1948-1953). Here is where the crusade of the Ukrainian people of Galichia to the Siberian gulags started. Remember this!» The other plaques contain an excerpt from the poem «The Cursed Years» by the Ukrainian poet Yuriy Klen.

The first memorial signs near former transit facilities in Lviv appeared in the mid 1990s. In 1995, thanks to the initiative of the honored cultural worker of Ukraine Ryhor Lupiy, a memorial sign with a bas-relief of an angel was installed on the wall of the former facility No. 2, the inscription read: «In 1939-1953, these walls housed one of the countless prisons and torture chambers of the NKVD. Bow your head in memory of millions of victims.» The parents of Ryhor and his younger brother were arrested and were deported to the Tomsk region in 1950. In 2002, a local organisation, the Vasyl Stus Memorial, as well as the city and regional councils led an initiative to create a monument to victims of political repression in Lviv. The monument is made in the shape of a cross, wrapped in barbed wire, with a human-like figure crucified on it. On the walls inside, granite slabs with the names of the victims of mass executions carried out by the NKVD in the summer of 1941 were installed in the walls. This memorial compo-

sition was named «The Wall of Memory and Sorrow». The inscription says that this building «was used as a torture chamber for the Ukrainian people», and that the «Ukrainian Golgotha» museum will open here. In 2012, it was announced that a memorial tablet with the names of people deported to Siberia would be installed near the building (*Kryvečka 2012*). However, there is still no memorial tablet or museum, and the building is occupied by the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.

In 2002, the Vasyl Stus installed a cross nearby the former facility № 1. However, the inscription on it doesn't mention the victims of deportations even in general – only the prisoners of Gulag and, for some strange reason, the victims of Golodomor of 1832-1933. There is another cube shaped object beside the cross, one of its sides contains a texts saying that «in 1944-1954s there was a transit prison for prisoners from Galicia, Volhynia, Bukovina and Zakarpattia, more than 250 thousand people passed through here on their way to the Gulag camps, 419 of which were buried here», and on the other side – «here will be built a memorial to the victims of the communist terror. » Nowadays, there is an active museum of totalitarian regimes «Territory of Terror» that was opened on the initiative of the Lviv City Council in 2009. The rest of the premises are used for commercial purposes.

Another memorial object related to the history of transit facilities was built in Lviv in Yanausk cemetery in 2012 (*Tjerješčuk 2012*). As the chairman of the Lviv Regional Association of Political Prisoners and Repressed Pyotr Franko assures, in 1989 from the guard of the cemetery he learned about a grave where he buried bodies of children from city prisons. Franco ensured that the memory of 26 children, whose names he managed to find in the archives, would be honoured on this site. These children died during their detention at the transit facilities in Lviv, but the inscription does not mention that. The monument itself is a figure of a mother with a child in her arms, she lowers her head in sorrow.

In Broshniv-Asad, only one of the barracks of the former transit facility barely survived until now, and is currently in the emergency condition. In 1992, there were a commemorative cross and a granite tablet installed, the tablet reads «from 1946 to 1953, there was a Moscow-communist transit camp of interregional importance located here, and this is where the painful path to Siberia began from. » In 2010, a chapel was built on the territory of the former facility, around the same time it was announced that there might be a «Memory Museum» opened here (*Adamovich 2020, 9*). The initiators of this were the chairman of the village council Volodymyr Borovych and lawyer Oleg Vivcharenko, who was a survivor of deportations in 1950. In 2019, the memorial cross and the granite tablet were renovated, and the next year they announced the creation of «the only deportation museum in Ukraine» (*Basaliga 2020*). In 2020, the administration of the Ukrainian Railways handed over a wooden freight car to the future museum to be exhibited in it. In 2021, the Broshniv-Asada authorities won the regional contest of local self-administration development projects (*Shemetukha & Korzhuk 2021*). The 500,000 hryvnias of prize money were planned to be spent on the «Museum of Deported Ukrainians of the 20th Century». So far, the museum has not been officially opened.

None of the buildings of the former transit facilities are currently used by the penitentiary system, greatly easing the process of their memorialisation. On the other hand, not all the announced projects have been implemented. Due to the lack of proper historical expertise, the texts on the installed memorials contain erroneous information about the nature of the transit facilities, their operation time and the number of victims. It is also important to realise that there are overlays in the memories related to the various places of forced detention that operated here both during the Soviet times and the Nazi occupation. The process of com-

prehension of this complex history with all its nuances and possible pitfalls has just begun, and is still very poorly reflected in the memorial practices. The memorial objects that have been analysed use either Christian symbols, which is more typical to the situation in Western Ukraine, or universal symbols that are characteristic of Soviet mass violence, such as shackles or barbed wire. There are no apparent attempts to utilise new symbols and forms of memorialisation. However, due to the dynamics of the memory field in modern Ukraine, it can be assumed that such attempts will be undertaken. And that is why they require to be further monitored and analysed.

LIST OF LITERATURE AND SOURCES:

1. Adamovich, Serhii. 2020. *Unrehabilitated Memory, II*. (Адамович, Сергій. 2020. *Нереабілітована пам'ять, II*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ).
2. Archive of the public organization «After Silence», Lviv (hereinafter – AGAPC). A copy of the manuscript memories of Maryja Teafilaŭna Amialian-Рацарская, born in 1936. (Архіў грамадскай арганізацыі «Пасля цішыні», г. Львоў (далей – АГАПЦ). Копія рукапісных успамінаў Амялян-Пачапскай Марыі Тэафілаўны 1936 г. нар.).
3. AGAPC. Oral history interview with Marta Marta Michajlaŭna Uviadzienskaja-Huliej, born in 1938, Lviv, 2021.
4. AGAPC. Oral history interview with Miraslava Sciapanaŭna Krynickaja-Sacharevič, born in 1934, Lviv, 2021.
5. AGAPC. Oral history interview with Jeŭdakija Mikalajeŭna Laŭryšyn-Liavickaja, born in 1935, Lviv, 2021.
6. AGAPC. Oral history interview with Nadzieja Michajlaŭna Stafiniak-Padyŭnyk, born in 1942, Halina Michajlaŭna Samčanka-Padyŭnyk, born in 1945. and Bahdana Liavoncieŭna Cikota-Stelmach, born in 1943, Ivano-Frankivsk, February 15, 2022.
7. Basaliga, Marianna. 2020. «The only Deportations Museum in Ukraine is being created in the Prykarpattia» (Басалига, Маріанна. 2020. «Єдиний в Україні музей депортації створюють на Прикарпатті») <https://suspilne.media/17439-edinij-v-ukraini-muzej-deportacii-st-voruut-na-prikarpatti/> (access 22.05.2022).
8. Bugai, Nikolai. 2006. «The population of Ukraine in the «Stalin's Special Folder». (Бугай, Николай. 2006. *Народы Украины в «Особой папке Сталина»*. Москва: Наука).
9. Vovk, Bohdan. 2020. «In the taiga in Kolomyia...» (Вовк, Богдан. 2020. «У тайзі на Колімі...» Реабілітовані історією. Львівська область б. Львів: Видавничий центр «Пам'ять»: 18–19).
10. Vronśka, Tamara. 2022. *The Uncertain Contin[g]ent: deportations from Western Ukraine 1944–1953, everyday routine, return*. (Вронська, Тамара. 2022. *Непевний контин[г]ент: депортації із Західної України 1944–1953 років, режимне повсякдення, повернення*. Київ: Дух і Літера).
11. Kokurin, Alexander, Nikita Petrov. 2003. *Lubyanka: Organs of the VChK-OGPU-NKVD-NKGB-MGB-MVD-KGB, 1917–1991*. (Кокурин, Александр, Никита Петров. 2003. *Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ, 1917–1991: Справочник*. Москва: Международный фонд «Демократия»).
12. Kolomyia community. 2014. «Restoring historical memory: unconquered by Kolomyians». (Коломийська громада. 2014. «Відновлення історичної пам'яті: нескореним від коломиян») <http://kolomyia.org/se/sites/ko/58233/> (access 22.05.2022).

13. Kryvečka, Marta. 2012. «New surnames will appear on the monument dedicated to the victims of repression in Lviv». (Кривецька, Марта. 2012. «На пам'ятнику жертвам репресій у Львові з'являться нові прізвища») https://zaxid.net/na_pamyatniku_zhertvam_represiy_u_lvovi_zyavlyatsya_novi_prizvishha_n1266251 (access 22.05.2022).
14. Lukashewych-Lashchevśka, Orysia. 1996. «Sorry, mother, sorry...» Almanac of the Ukrainian People's Union in the year 1996. (Лукашевич-Лащевська, Орія. 1996. «Пробач, матусенько, пробач...» Альманах Українського Народного Союзу на рік 1996-ий. Нью-Йорк: Видавництво «Свобода»: 130–140).
15. Branch State Archive of the Security Service of Ukraine (Branch State Archive of the Security Service of Ukraine). F. 2. Spr. 1903. Correspondence on inspection of detention facilities for 1950–1952. (Галіновы дзяржаўны архіў Службы бяспекі Украіны (ГДА СБУ). Ф. 2. Спр. 1903. Перапіска аб праверцы зборных пунктаў за 1950–1952 гады).
16. Platonova, Nadia. 2003. «Deportation of the population of Western Ukrainian regions in 1948–1950.» Studies on archival affairs and document studies 9: 143–146. (Платонова, Надія. 2003. «Депортація населення західноукраїнських областей у 1948–1950 рр.» Студії з архівної справи та документознавства 9: 143–146).
17. Tjerješčuk, Halyna. 2012. «The memory of the children who died in the NKVD torture chambers was honoured in Lviv» (Терещук, Галина. 2012. «У Львові вшанували пам'ять дітей, які загинули в катівнях НКВС») <https://www.radiosvoboda.org/a/24587177.html> (access 22.05.2022).
18. Špiřčak, Anton. 2012. «Memories of Eviction» (Шнільчак, Антон. 2012. «Спогади про виселення». Краєзнавець Прикарпаття 19: 68–69).
19. Shemetukha, Sofia, Diana Korzhuk. 2021. «The Broshniv-Osada community is to receive UAH 500,000 for creating the Museum of Deported Ukrainians of the 20th Century» (Шеметуха, Софія, Діана Коржук. 2021. «Брошнів-Осадівська громада отримає 500 тис. грн на облаштування Музею депортованих українців ХХ ст.») <https://suspilne.media/186480-brosniv-osadska-gromada-otrimae-500-tis-grn-na-oblastuvanna-muzeu-deportovanih-ukrainciv-xx-st/> (access 22.05.2022).
20. Shcherbakova-Oliynyk, Oleksandra. 2016. «“Svitovyđ” is to become the first art center in Kolomyia during the years of independence» (Щербакіова-Олійник, Олександріа. 2016. «“Світівид” стане першим мистецьким центром в Коломиї за роки незалежності») <https://dzerkalo.media/news/svitovid-stane-pershim-mistetskim-tsentrom-v-kolomii-za-roki-nezalejnosti> (access 22.05.2022).

ПЕРАСЫЛЬНЫЯ ПУНКТЫ 1948–1952 ГАДОЎ У ЛЬВОЎСКОЙ І ІВАНА-ФРАНКОЎСКОЙ АБЛАСЦЯХ УКРАЇНЫ: ГІСТОРЫЯ І ПАМЯЦЬ

Андрэй Усач, Ганна Яценка

Гісторыя саветызацыі Заходняй Украіны шчыльна звязана з ужываннем да мясцовага насельніцтва масавага гвалту. Адною з яго форм былі дэпартацыі 1944–1953 гадоў, ахвярамі якіх сталі больш за 210 тысяч чалавек. Звыш 94% дэпартаваных належалі да катэгорыі, якую ў афіцыйных савецкіх дакументах менавалі «аунаўцамі» (Вроньска 2022, 431). Гаворка ішла пра родзічаў удзельнікаў УПА і падполля АУН – забітых, зняволеных у лагерах ГУЛАГа або перайшоўшых на нелегальнае становішча. На іх бацькоў, сужэнцаў, дзяцей, братоў і сясцёр, іншых родзічаў савецкі рэжым ускладаў калектыўную адказнасць і адпраўляў на спецпасяленне ў аддаленыя рэгіёны Савецкага Саюза.

У першыя чатыры гады «аунаўцаў» з населеных пунктаў, дзе яны жылі, адразу ж адпраўлялі да месцаў пагрузкі ў чыгуначныя эшалоны. Але ўвосень 1948 года адбыліся некаторыя інавацыі ў працэсе правядзення масавых дэпартацый з Заходняй Украіны.

4 кастрычніка 1948 года выйшла пастанова Савета міністраў СССР «Пра высяленне на спецпасяленне з тэрыторыі заходніх абласцей УССР сем'яў бандытаў, нацыяналістаў і бандпамагатых у адказ на здзейсненыя бандытамі дыверсійна-тэрарыстычныя акты», якая абумоўлівала парадак дэпартацыі як дзеянняў у адказ на чыннасць падпольшчыкаў АУН у тым ці іншым населеным пункце (Бугай 2006, 231–232). Згодна з гэтай пастановай МДБ СССР падрыхтавала адмысловыя інструкцыі, якія ператварылі населеныя пункты Заходняй Украіны, паводле выразу даследчыцы Тамары Ёронскай, у «залоўніцкія рэзервацыі» (Вроньска 2022, 214–216).

У кожным асобным выпадку дэпартацыя ладзілася па рашэнні Асобай нарады пры МДБ СССР (Бугай 2006, 231). Да атрымання выпіскі з гэтага рашэння сем'і, што падлягалі дэпартацыі, неабходна было ізаляваць, таму з'явілася патрэба ў арганізацыі на тэрыторыі Заходняй Украіны сеціва месцаў прымусовага ўтрымання – перасыльных або зборных пунктаў. Ужо 30 кастрычніка 1948 года было вызначана сем такіх пунктаў, а насамрэч к пачатку снежня пачалі дзейнічаць шэсць з іх. Па стане на 5 студзеня 1949 года яны пры- нялі 389 сем'яў, і колькасць апошніх надалей расла: 484 сям'і – на 10 студзеня, 677 – на 20 студзеня, 730 – на 25 студзеня (Платонова 2003, 143–144).

Першы эшалон з дэпартаванымі адбыў на станцыю Хабараўск 10 лютага 1949 года (Вроньска 2022, 227). Усяго на працягу 1949 года былі адпраўлены 24 эшалоны, пасрод- кам якіх дэпартавалі 6951 сям'ю, або ў агульнай колькасці 22951 чалавека, з іх 5903 муж- чын, 10380 жанчын і 6668 дзяцей (Вроньска 2022, 238). Такая прапорцыя, калі жанчыны і дзеці складалі большасць дэпартаваных, захоўвалася і далей.

У наступным годзе маштабы дэпартацый значна выраслі. К чэрвеню 1950 года ў Заходняй Украіне дзейнічалі ўжо дзевяць зборных пунктаў, разлічаных на адначасовае ўтрыманне

10550 чалавек (Платонова 2003, 145). Пяць з іх змяшчаліся на тэрыторыі сучасных Львоўскай (раней Львоўскай і Драгобыцкай) і Івана-Франкоўскай (раней Станіслаўскай) абласцей. Так, у Львове знаходзіліся два зборныя пункты, кожны з якіх быў разлічаны на ўтрыманне 700 чалавек: № 1 – пры перасильнай турме МУС на вуліцы Пелтаўной (сучасны праспект Чарнавола) і № 2 – пры турме МУС № 2 на вуліцы Замарстынаўскай. Зборны пункт у горадзе Барыславе быў разлічаны на 1500 чалавек, а ў пасёлку Брошніў-Асада і горадзе Каламыі – на 1000 і 500 чалавек адпаведна (Кокурин & Петров 2003, 651). Іх арганізавалі пры дзеючых пенітэнцыярных установах, або на месцах, што раней выкарыстоўваліся нацысцкім акупацыйным рэжымам як лагеры прымусовай працы для яўрэяў у Барыславе і Брошніў-Асадзе.

Спярша зборныя пункты зняходзіліся ў падпарадкаванні МУС, а з ліпеня 1950 года – МДБ (Кокурин & Петров 2003, 648). Усяго на працягу 1950 года з Заходняй Украіны дэпартавалі 13055 сем'яў, або агулам 46208 чалавек. 70% з іх прайшлі праз вышэйзгаданыя зборныя пункты (Вроньска 2022, 266–267). У наступныя 1951–1952 гады маштабы дэпартацый пачалі зніжацца – іх ахвярамі сталі 12761 чалавек (Вроньска 2022, 275, 282). З улікам тых, хто памёр у час утрымання на перасильных пунктах або быў вызвалены адтуль, агульная колькасць людзей, якія прайшлі праз гэтыя пункты, складае не менш за 82000. Паводле тагачаснай інструкцыі, людзей на зборных пунктах павінны былі ўтрымліваць не даўжэй за 25 сутак. На практыцы гэтае правіла пастаянна парушалася, і людзі маглі там знаходзіцца нават на працягу многіх месяцаў (Вроньска 2022, 247). Важная крыніца для рэканструкцыі ўмоў іх знаходжання тамака – сведчанні, якія камандзе арганізацыі «Пасля цішыні» удалося задакументаваць у 2021–2022 гг. Прабыванне на перасильных пунктах было важнай часткай досведу тых, хто перажыў савецкія масавыя дэпартацыі.

На найбуйнейшым зборным пункце, што мясціўся ў Барыславе, па стане на 16 мая 1950 года ўтрымліваліся 1267 чалавек: «Усе яны ўтрымліваюцца пад вартай, размешчаны ў камерах сем'ямі з маёмасцю, што ім належыць» (ГДА СБУ. Перапіска, 1). Сярод іх была сям'я арыштаванага грэка-каталіцкага святара Мікалая Гулея: жонка і трое дзяцей. Наймалодшая з іх, Марта, на той час 12-гадовая, успамінае: «*Мы там былі доўга – з сакавіка ажно да снежня. Нас у снежні толькі павезлі ў Сібір. Ну, як мы жылі? Былі велізарныя пакоі. Усе на зямлі спалі. Ну, чалавек 15 жылі мы ў адным пакоі*». Паводле яе слоў, кармілі іх усяго двойчы на дзень (АГАПЦ. Увядзенская-Гулей 2021). Тым, каго ўтрымлівалі на зборным пункце, дазвалялі перапіску з родзічамі, а таксама атрыманне рэчавых і харчовых перадач. Разам з тым усе ўваходныя і выходныя пісьмы кантралявалі. Таксама правяралі пасылкі на наяўнасць цыдулак, якія канфіскоўвалі і перадавалі супрацоўнікам МДБ, прыкамандзіраваным да кожнага зборнага пункту, такім як падпалкоўнік Міронаў у Барыславе (ГДА СБУ. Перапіска, 1).

Для тых, хто не паспеў узяць з дома самае неабходнае, перадачы былі не толькі магчымасцю кантактаваць з роднымі, але і шансам на выжыванне. Марта ўспамінае: «*Была там адна брамка з акеңцам. Ну, гэтая брамка не адкрывалася для нас, а толькі калі хтосьці прыязджаў, перадачу нам прыносіў. Тады нам адкрывалі акеңца, давалі паперу: хто прыехаў і што прывёз. І так мы перадачу атрымлівалі. І калі нехта прыехаў і штосьці прывёз – гэтая была такая радасць, што проста словамі не перадаць*» (АГАПЦ. Увядзенская-Гулей 2021).

Сітуацыя на іншых зборных пунктах была падобная. Пункт № 1 у Львове размясціўся ў адным з баракаў перасильнай турмы МУС. Вокны камер былі забіты дошкамі (Вовк 2020, 18). Людзі спалі на трох'ярусных нарах, у двор іх выпускалі толькі раз на дзень і кармілі заўсёды аднолькава – пераважна груцай (Лукашевич-Лашчэўска 1996, 131).

Марыі Пачапскай было 14, калі ў красавіку 1950 года яе з бацькамі прывезлі з роднага сяла на зборны пункт № 2 у Львове: «Там нас трымалі 5 месяцаў, – апісвала яна пазней у сваіх рукапісных успамінах, – перадачы не прымалі, а кармілі нас смярдзючай цюлькай, па якой поўзалі чарвякі, і кавалкам чорнага хлеба раз на дзень. Людзі, хто штосьці меў, дзяліліся адно з адным, бо некаторым удалося сёе-тое з харчоў узяць з дому» (АГАПЦ. Амялян-Пачапская, 2). Гэта быў адзіны са зборных пунктаў, які кантраляваўся не ўласным штатам, а супрацоўнікамі турмы МУС, пры якой ён быў утвораны [Кокурин & Петров 2003, 651]. Відаць, таму рэжым утрымання быў падобны да таго, які падтрымлівалі ў адносінах да зняволеных. Так, Марыя пісала: «Раз на дзень выводзілі нас на 15 мінут на вуліцу на прагулку» (АГАПЦ. Амялян-Пачапская, 2). Сям'я Сахарэвіч з Львова трапіла сюды ж у кастрычніку 1950 года. Міраслава Сахарэвіч, тады 16-гадовая, успамінае: «Такі, памятаю, двор. Нас трошкі выпускалі – мінут на 10 або 15. І мы хадзілі сабе па коле. І нам казалі: так вось рукі трымайце, як злачынцы, ззаду» (АГАПЦ. Крыніцкая-Сахарэвіч 2021).

Сям'я Лявіцкіх з сяла Парышча, маці і трое дзяцей, трапіла на зборны пункт у Каламыі ў ліпені 1949 года. Паводле слоў Еўдакіі Лявіцкай, тады 15-гадовай, стаўленне да іх было суровым: штораз, калі выпускалі ў двор і заводзілі назад, ахоўнік іх пералічваў. Адночы ў час пераліку ён ударыў жанчыну з трохгадовай дачкой на руках – тая ўпала і разбіла сабе галаву (АГАПЦ. Лаўрышын-Лявіцкая, 2022). Гэты зборны пункт абслугоўваўся штатам з 12 чалавек (Кокурин & Петров 2003, 651), сярод іх быў сяржант Васіленка. Паводле ўспамінаў, ён чапляўся да адной з дзяўчат. Тая ў адказ назвала яго акупантам, за што трапіла ў карцар (Шпільчак 2012, 69). У красавіку 1950 года сюды ж патрапілі семі Стэльмах і Падыльнык са Станіслава (сучасны Івана-Франкоўск). Багдане Стэльмах тады не было і 7. Яна распавядае, што за любыя парушэнні рэжыму іх проста не выпускалі з камер: «Дзеці задыхаліся. І нашы бацькі грукалі ў дзверы, каб выпусцілі дзяцей». У той жа час Багдана сутыкалася і са спагадлівым стаўленнем да дзяцей з боку ахоўнікаў на вышках: «Яны нам цукеркі кідалі» (АГАПЦ. Стафіняк-Падыльнык, Самчанка-Падыльнык і Цікота-Стэльмах 2022). Сёстры Падыльнык, 7-гадовая Надзія і 5-гадовая Галіна, узгадваюць, што там іх турбавалі паразіты, ад якіх не вельмі дапамагала прапальванне вопраткі і рэдкія паходы ў лазню (АГАПЦ. Стафіняк-Падыльнык, Самчанка-Падыльнык і Цікота-Стэльмах 2022).

Праз скучанасць, недастатковае харчаванне і антысанітарныя ўмовы на зборных пунктах пашыраліся эпідэміі інфекцыйных хвароб. Так, у 1950 годзе праз захворванне дзяцей на адзёр і шкарлятыну са зборных пунктаў у Львове не змаглі дэпартаваць 339 чалавек. Зборныя пункты ў Барыславе і Каламыі цягам месяца былі на каранціне (Вроньска 2022, 247). Пазней санітарная сітуацыя палепшылася. Напрыклад, па выніках праверкі зборнага пункту ў Барыславе 10–11 ліпеня 1952 года адзначалася: «Пры зборным пункце ёсць медпункт, які абслугоўваецца фельчарам. Апрача таго, на зборным пункце ёсць лазня з дзвюма дэзкамерамі і пральня. У 1952 годзе выпадкаў захворванняў інфекцыйнымі хваробамі сярод высяленцаў не было» (ГДА СБУ. Перапіска, 48). На зборным пункце ў Брошніў-Асадзе таксама не зарэгістравалі такіх выпадкаў. У яго штаце была адна медсястра, апрача таго, да абслугоўвання прыцягвалі ўрача з мясцовай бальніцы (ГДА СБУ. Перапіска, 30). Хутчэй за ўсё, сітуацыя палепшылася дзякуючы агульнаму спаду маштабу дэпартацый к таму часу, і, адпаведна, дзякуючы змяншэнню колькасці людзей, якіх утрымлівалі на зборных пунктах. Напрыклад, у Барыславе на 10 ліпеня 1952 года ўтрымлівалі 80 чалавек: «Семі, якія падлягаюць высяленню, трымаюцца ў чатырох пакоях ад 8 да 18 чалавек у кожным». А ўвогуле разлік гэтага зборнага пункту быў зменшаны амаль у тры разы – да 600 чалавек (ГДА СБУ. Перапіска, 46–47).

Досвед савецкіх масавых дэпартацый з Заходняй Украіны не займае асаблівага месца ў палітыцы памяці сучаснай украінскай дзяржавы. Гэта датычыцца і мемарыялізацыі месцаў, дзе змяшчаліся перасыльныя пункты. З пачатку 1990-х гадоў гэтая тэма належыць да поля дзейнасці грамадскіх арганізацый, пераважна блізкіх да правых палітычных сіл, або мясцовых актывістаў, сямейныя гісторыі якіх звязаны з дэпартацыямі. У апошнія гады да працэсаў мемарыялізацыі ўсё часцей далучаюцца і ўлады на месцах.

У 1960–1980-х гадах памяшканне зборнага пункту ў Каламыі выкарыстоўвалася як адміністрацыйны будынак гардзінавай фабрыкі, потым – як складскія памяшканні. Першую мемарыяльную дошку на сцяне ўсталявалі ў 1989 годзе, у 2007 годзе яна бяспследна знікла. У 2014 годзе тут з’явілася мемарыяльная кампазіцыя «Няскораным. Ад жыхароў Каламыі» (Коломийська громада 2014). Яна складаецца з калючага дроту, кайданоў, намаляваных твараў людзей і мемарыяльнай табліцы з надпісам: «Калі вы паміралі, званы вам не гралі, ніхто не плакаў па вас. Падарожны, спыніся! Тут, у гэтым доме, на працягу дзесяцігоддзя (1942–1952) была перасыльная турма, дзе адбывалі арышт, зазнавалі катаванні і смерць твае землякі – змагары за волю Украіны, бязвінныя ахвяры нацысцка-бальшавіцкіх таталітарных рэжымаў». Кампазіцыю ўсталявалі па ініцыятыве сям’і Беражніцкіх, якой належыць памяшканне і гарадскі цэнтр мастацтваў «Світовид», што дзейнічае тут з 2016 г. (Щербакова-Олійник 2016). Таксама каля будынка ўсталявана статуя Панны Марыі з надпісам «За шчаслівае вяртанне з франтоў вайны, турмаў і канцлагероў. 1939–1990».

У будынку перасыльнага пункту ў Барыславе ў 1960–1980-х гадах змяшчалася фабрыка нятаканых матэрыялаў. Сёння ў памяшканні знаходзяцца крамы, склады. Каля будынка ў 2006 годзе па ініцыятыве мясцовага журналіста і паэта Яўгена Тытыкайлы ўсталявалі стэлу, якая ўзнаўляе мур турмы, з кратамі і дзвюма мемарыяльнымі табліцамі. На адной з іх надпіс: «Тут у часы сталінскага рэжыму была перасыльная турма НКУС (1948–1953). Адсюль пачынаўся крыжовы шлях украінскіх людзей Галічыны ў сібірскія ГУЛАГі. Памятайма пра гэта!», а на другой – урывак з паэмы «Клятыя гады» украінскага паэта Юрыя Клена.

У Львове першыя мемарыяльныя знакі каля былых перасыльных пунктаў з’явіліся ў сярэдзіне 1990-х. У 1995 годзе па ініцыятыве заслужанага работніка культуры Украіны Рыгора Лупія на сцяне былога будынка пункту № 2 быў усталяваны памятны знак з барэльефам анёла і надпісам: «У гэтых мурах у 1939–1953 гадах была адна з незлічоных турмаў – катавальняў НКУС. Схілі голаў перад памяццю мільёнаў ахвяр». Бацькоў Рыгора і яго малодшага брата арыштавалі і ў 1950 годзе дэпартавалі ў Томскую вобласць.

У 2002 годзе мясцовы «Мемарыял» імя Стуса, а таксама гарадская і абласная рады ініцыявалі стварэнне ў Львове помніка ахвярам палітычных рэпрэсій. Ён зроблены ў форме крыжа, абматанага калючым дротам, з распятай на ім постацю чалавека. У сцены ўмантавалі гранітныя пліты з выбітымі на іх імёнамі ахвяр масавых расстрэлаў НКУС улетку 1941 года. Гэтую мемарыяльную кампазіцыю назвалі «Сцяна памяці і смутку». Надпіс паведамляе, што гэтае памяшканне «выкарыстоўвалі як катавальню ўкраінскага народу», што тут будзе створаны музей «Украінская Галгофа». У 2012 годзе анансавалі ўсталяванне побач пліты з імёнамі людзей, дэпартаваных у Сібір (Кривецька 2012). На цяперашні час ні музея, ні пліты няма, а ў самім памяшканні дзейнічае навучальная ўстанова МУС Украіны.

Побач з былым пунктам № 1 у 2002 годзе «Мемарыял» усталяваў крыж. Надпіс, аднак, не згадвае ахвяр дэпартацый нават абагульнена – толькі вязняў ГУЛАГа і, з нясных прычын, ахвяр Галадамора 1932-1933 гадоў. Каля крыжа знаходзіцца яшчэ адзін аб'ект у форме куба, дзе на адным баку высечана, што «у 1944-1954 гадах тут была перасыльная турма для вязняў Галічыны, Валыні, Букавіны і Закарпацця, праз яе ў лагеры ГУЛАГа прайшлі больш за 250 тысяч чалавек, з якіх 419 тут і пахаваны», а на другім – «тут будзе збудаваны мемарыял ахвярам камуністычнага тэрору». Цяпер тут дзейнічае мемарыяльны музей таталітарных рэжымаў «Тэрыторыя Тэрору», ініцыяваны Львоўскай гарадской радай у 2009 годзе. Іншыя памяшканні выкарыстоўваюцца ў камерцыйных мэтах. Яшчэ адзін мемарыяльны аб'ект, звязаны з гісторыяй перасыльных пунктаў, з'явіўся на Янаўскіх могілках у Львове ў 2012 годзе (Терещук 2012). Як запэўнівае Пётр Франко, старшыня Львоўскага абласнога таварыства палітычных вязняў і рэпрэсаваных, у 1989 годзе ён даведаўся ад ахоўніка могілак пра магілу, дзе той пахаваў целы дзяцей з гарадскіх турмаў. Франко дабіўся, каб на гэтым месцы ўвекавечылі 26 дзяцей, імёны якіх яму ўдалося знайсці ў архівах. Гэтыя дзеці памерлі ў час утрымання на перасыльных пунктах у Львове, але ў надпісе пра гэта не згадана. Сам помнік – вобраз маці з дзіцёнкам на руках, яна схіляе голаў у смутку.

У Брошніў-Асадзе да цяперашняга часу ацалелі толькі адзін з баракаў былога перасыльнага пункту, ды і той у аварыйным стане. У 1992 годзе тут усталявалі памятны крыж і гранітную табліцу, на якой напісана, што «на гэтым месцы з 1946 па 1953 год знаходзіўся маскоўска-камуністычны перасыльны лагер міжабласнога значэння, адсюль пачынаўся цяжкі шлях у Сібір». У 2010 годзе на тэрыторыі былога пункту была пабудавана каплічка, у адначас агучылі ідэю стварэння «Музея памяці» (Адамовіч 2020, 9). Ініцыятарамі справы сталі старшыня пасялковай рады Валадымыр Баровыч і юрыст Алег Віўчарэнка, які перажыў дэпартацыю ў 1950 годзе. У 2019 годзе памятны крыж і гранітную табліцу адрэстаўравалі, і на наступны год анансавалі стварэнне «адзінага ва Украіне музея дэпартацый» (Басалига 2020). У 2020 годзе ў якасці экспаната адміністрацыя Украінскай чыгункі перадала будучаму музею драўляны грузавы вагон. У 2021 годзе ўлады Брошніў-Асady перамаглі на абласным конкурсе праектаў па развіцці мясцовага самакіравання (Шеметуха & Коржук 2021). 500000 грыўняў, атрыманых у выніку перамогі, запланавалі выдаткаваць на стварэнне Музея дэпартаваных украінцаў XX стагоддзя. Пакуль што музей афіцыйна не адкрыты.

Ніводны з будынкаў былых перасыльных пунктаў у цяперашні час не выкарыстоўваецца пенітэнцыярнай сістэмай, што ў значнай ступені палягчае працэс іх мемарыялізацыі. З другога боку, далёка не ўсе анансаваныя праекты ўдалося ажыццявіць. Праз адсутнасць належнай гістарычнай экспертызы надпісы на ўжо ўсталяваных мемарыяльных аб'ектах нясуць у сабе памылковую інфармацыю пра характар і час функцыянавання перасыльных пунктаў, пра колькасць ахвяр. Таксама заўважна напэставанне памяці пра розныя месцы прымусовага ўтрымання, што дзейнічалі тут у савецкія часы і ў перыяд нацысцкай акупацыі. Асэнсаванне гэтай складанай гісторыі, з усімі магчымымі адценнямі і «падводнымі камянямі», толькі пачынаецца, і яно слаба адлюстравана ў мемарыяльных практыках. Прааналізаваныя мемарыяльныя аб'екты створаны з ужываннем або хрысціянскіх сімвалаў, што асабліва характэрна для сітуацыі ў Заходняй Украіне, або універсальных для памяці пра савецкі масавы гвалт сімвалаў, як, напрыклад, кайданы або калючы дрот. Спробы выкарыстаць новыя сімвалы і формы мемарыялізацыі пакуль што не прыкметныя. Але ў сувязі з дынамічнасцю сферы памяці ў сучаснай Украіне можна дапусціць, што такія спробы будуць рабіцца. А таму яны вымагаюць далейшых назіранняў і аналізу.

СПІС КРЫНІЦ І ЛІТАРАТУРЫ:

1. Адамович, Сергій. 2020. *Нереабілітована пам'ять, II*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ.
2. Архіў грамадскай арганізацыі «Пасля цішыні», г. Львоў (далей – АГАПЦ). Копія рукапісных успамінаў Амялян-Пачапскай Марыі Тэафілаўны 1936 г. нар.
3. АГАПЦ. *Вуснагістарычнае інтэрв'ю з Увядзенскай-Гулей Мартай Міхайлаўнай 1938 г. нар.*, г. Львоў, 2021.
4. АГАПЦ. *Вуснагістарычнае інтэрв'ю з Крыніцкай-Сахарэвіч Міраславай Сцяпананай 1934 г. нар.*, г. Львоў, 2021.
5. АГАПЦ. *Вуснагістарычнае інтэрв'ю з Лаўрышын-Лявіцкай Еўдакіяй Мікалаеўнай 1935 г. нар.*, г. Івана-Франкоўск, 2022.
6. АГАПЦ. *Вуснагістарычнае інтэрв'ю са Стафіняк-Падільнык Надзеяй Міхайлаўнай 1942 г. нар., Самчанка-Падільнык Галінай Міхайлаўнай 1945 г. нар. І Цікота-Стэльмах Багданай Лявонцеўнай 1943 г. нар.*, г. Івана-Франкоўск, 15 лютага 2022 г.
7. Басалига, Мар'яна. 2020. «Єдиний в Україні музей депортації створюють на Прикарпатті» <https://suspilne.media/17439-edinij-v-ukraini-muzej-deportacii-stvoruut-na-pri-karpatti/> (доступ 22.05.2022).
8. Бугай, Николай. 2006. *Народы Украины в «Особой папке Сталина»*. Москва: Наука.
9. Вовк, Богдан. 2020. «У тайзі на Колімі...» *Реабілітовані історією*. Львівська область б. Львів: Видавничий центр «Пам'ять»: 18–19.
10. Вронська, Тамара. 2022. *Непевний контингент: депортації із Західної України 1944–1953 років, режимне повсякдення, повернення*. Київ: Дух і Літера.
11. Кокурин, Александр, Никита Петров. 2003. *Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ, 1917–1991: Справочник*. Москва: Международный фонд «Демократия».
12. Коломийська громада. 2014. «Відновлення історичної пам'яті: нескореним від коломиян» <http://kolomyia.org/se/sites/ko/58233/> (доступ 22.05.2022).
13. Кривецька, Марта. 2012. «На пам'ятнику жертвам репресій у Львові з'являться нові прізвища» https://zaxid.net/na_pamyatniku_zhertvam_represiy_u_lvovi_zyavlyatsya_novi_prizvishha_n1266251 (доступ 22.05.2022).
14. Лукашевич-Лацевська, Оріся. 1996. «Пробач, матусенько, пробач...» *Альманах Українського Народного Союзу на рік 1996-ий*. Нью-Йорк: Видавництво «Свобода»: 130–140.
15. Галінові дзяржаўны архіў Службы бяспекі Украіны (ГДА СБУ). Ф. 2. Спр. 1903. *Перапіска аб праверцы зборных пунктаў за 1950–1952 гады*.
16. Платонова, Надія. 2003. «Депортація населення західноукраїнських областей у 1948–1950 рр.» *Студії з архівної справи та документознавства* 9: 143–146.
17. Терещук, Галина. 2012. «У Львові вшанували пам'ять дітей, які загинули в катівнях НКВС» <https://www.radiosvoboda.org/a/24587177.html> (доступ 22.05.2022).
18. Шпільчак, Антон. 2012. «Спогади про виселення». *Краєзнавець Прикарпаття* 19: 68–69.
19. Шеметуха, Софія, Діана Коржук. 2021. «Брошнів-Осадівська громада отримає 500 тис. грн на облаштування Музею депортованих українців ХХ ст.» <https://suspilne.media/186480-brosniv-osadska-gromada-otrimae-500-tis-grn-na-oblastuvanna-muzeu-depor-tovanih-ukrainciv-xx-st/> (доступ 22.05.2022).
20. Щербакова-Олійник, Олександра. 2016. «“Світovid” стане першим мистецьким центром в Коломиї за роки незалежності» <https://dzerkalo.media/news/svitovid-stane-per-shim-mistetskim-tsentrom-v-kolomii-za-roki-nezaleznosti> (доступ 22.05.2022).

TRANSIT PRISON № 25 IN THE CITY OF LVIV (1944–1955): CHARACTERISTICS, PROBLEMS AND RESEARCH PROSPECTS

Jurij Kodenko

During the years of independence of Ukraine, domestic and foreign historians paid close attention to the penitentiary institutions of the city of Lviv, which operated during the Soviet regime. Thanks to this receiving attention, such facilities as the NKU remand centre (prison on Loncki Street), Zamarstyniŭskaja prison, Brigidki became symbols of Stalin's terror in Western Ukraine. Although Lviv transit prison № 25 was also a part of this penal and repressive system, we know much less about it. Why is it that professional historians did not take interest in its activities for such a long time?

We presume there are a number of reasons for this lack of attention. First of all, the limited documentary sources. Contrary to the aforementioned prisons, the Lviv detention facility was managed under a different authority. At the time of its liquidation in 1955 it was a structural subdivision of the Department of Correctional Labor Camps and Colonies (APPLiK) of the Ukrainian Internal Affairs Service of the Ukrainian SSR in the Lviv region. The documents of this department provided the basis for fund № 21 (PPLiK group of the Lviv region) of the UMUS archive of the Lviv region. However, in accordance with the act of February 24, 1974, the archive staff destroyed the documents. The few surviving records of this transit prison were kept in other funds: mainly in fund № 1 (Prison Administration of UUS of the Dragobyt Region) and fund № 9 (Personnel Department of Ministry of the Internal Affairs of the Dragobyt and Lviv Regions). Additionally, many documents were lost during World War II.

These circumstances significantly complicated researchers' work, and up until today do not allow us to reconstruct the full picture of the history of transit prison №. 25. For example, it is impossible to determine the exact date and reasoning for the creation of the transit prison in Lviv. In the historical reference prepared by the staff of the «Territory of Terror» museum in 2009, it says: «the prison was constructed based on the Gulag camps in the fall of 1944 at the request of «SMERSH» of the First Ukrainian Front...» (*Lviv prison № 25, 2009*). However, there hasn't been any documentary evidence of this found yet.

The accepted establishment date of the transit facility № 25 is currently considerate to be approximate. The reference point is the personal case of Vasyl Ivanovich Hryniv, born in 1911, from the village of Hrynivka, Bagarodchansky district, Stanislavsky (now Ivano-Frankivsk) region. In the case, among other things, it was mentioned that he died in an echelon car on the way from the Lviv transit prison, and his body was handed over for burial on December 31, 1944 at Kharkiv station (*Lviv transit prison № 25, 2009*).

For a long time, the museum employees were not able to find evidence of the fact that the prison had its own number, although it was a general knowledge that the number assigned to it was 25. In fact, up until 1953, the prison on Paltvianaja Street did not have a number and was named «Transit prison of the Correctional Labor Colonies Department of the Ministry

of Internal Affairs of the Lviv region». However, in March 1953, the authority over Gulag was transferred from the Ministry of Internal Affairs of the USSR to the Ministry of Justice of the USSR. Consequently all of the Gulag's structural divisions became subordinate to the Ministry of Justice as well – and this is how the transit prison on Paltvianaja, now being under the jurisdiction of the Ministry of Justice, got a new name «Transit prison № 25 of the Department of the Ministry of Justice of the Lviv region». On January 1, 1954, the authority over the Gulag was transferred again back to the Ministry of Internal Affairs of the USSR. However, this procedure took a long time before it was reception – the act of reception-handover was signed only on February 15, 1954, so the latest documents that indicate the number of the prison date to at least until the middle of 1954. The name «Prison № 25» firmly established after the prison on Paltvianaja St. in public consciousness and memory, and therefore the museum employees decided to keep this name and extrapolate it over its entire operation period.

Secondly, for the longest time there was no free access to sources, because the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, unlike the SBU, did not remove the seal of secrecy from the documents it kept, and it appears that some documents are to have the seal removed. It also can be assumed that there could have existed an unofficial order to complicate access to documents of a certain type, or an inertial reluctance to share once-classified information inherent to security structures. For instance, a request of research staff of the «Territory of Terror» museum to get acquainted with the personal files of prison receptionees was completely ignored by the Main Directorate of the National Police of the Lviv Region (GUNP Lviv), they didn't even provide a written response. That is why the museum employees had to search for the information about the management and senior staff of transit prison No. 25 in open sources or collect it piece by piece from already declassified documents.

Thirdly, there is an issue of technical nature. At the moment, the documents we are interested in are stored in the Archive Sector of the Administration of Regime and Technical Protection of Information (AS URTAI GUNP LV). The archive sector does not have either a reading room to work with documents, or staff that processes researchers' requests. The lack of not only the necessary documentary sources (specifically, prison schemes and plans), but also photographic records complicate the reconstruction of the prison space. As it turned out, there are only two photographs in which the objects of the Lviv transit prison № 25 can be identified with some degree of accuracy. One of the photos can be found in a brochure published by the museum team in 2021 (Transit prison № 25 in Lviv: 15), the second photo is stored in the archive of the Memorial Museum of Totalitarian Regimes «Territory of Terror» in Lviv.

Another source of information about the Lviv transit prison is the memories of eyewitnesses – both those who were formerly convicted by the Soviet judicial and non-judicial authorities, i.e. people who were waiting to be transferred elsewhere, and their relatives. These memories were published in the media, printed as separate memoirs or in various collections, and were gathered by the staff of the «Territory of Terror» museum as a part of the «Living History» and «The Unheard» oral history projects. Undoubtedly, memories do have a certain historical value; they play a supporting role in the reconstruction of the past, and sometimes, similarly to the case of the transit prison, they become the main aid in research work in the absence of documentary sources. However, memories have a number of disadvantages, due to both the peculiarity of the memoir genre and the properties of human memory, which must always be taken into consideration when working with these sources.

The most obvious disadvantage of memories is their subjectivity, refraction of events through the lens of the author's or respondent's consciousness, who has their own likes and dislikes,

aspirations and goals. Additionally, there is also the subjectivity of each person's experience. For instance, the memories of the deportees, which take the largest part of memoirs, are limited to the experience of being detained in a transit facility that functioned there in the late 1940s and early 1950s. The transit facility was isolated from the rest of the prison, the administration tried to restrict contacts of the deportees with other convicts. Therefore, forcibly evicted people know very little about the experience of political prisoners and the criminals, who were kept in the same location at the same time. Although we managed to find or collect individual memories of political prisoners who passed through the Lviv transit prison, when it comes to those convicted of criminal charges the situation is very different for obvious reasons – as they could not or did not want to share their stories.

It turns out that not all the deportees' memories of being transferred through Lviv are actually related to their detention in the transit prison № 25. This can be partly explained by the fact that at one point there were three penitentiary institutions located in Lviv not far from each other. Transit prison № 25 was located behind the railway embankment on Paltvianaja Street (also known as «Peltaunaya»), from the north it was bounded by Andre Marti Street (from 1953 – Chimičnaja), and Žrudlianaja Street (from 1946 – Džarelnaja) from the west. Among the people it was widely known as «Lviv transit [prison]» or «Pelavnaya transit [prison]». In front of the railway embankment was the Lviv NKVD prison № 2 (it is important to note that there are some disagreements among historians and regional specialists about the numbering of the NKVD prisons in Lviv), popularly known as Zamarstyniŭskaja. It bordered Zamarstyniŭskaja Street in the east, and Paltvianaja Street in the west. A little further on Haradzieskaja Street (from 1964 – Haradockaja) was located the prison of the National Criminal Court № 4, more popularly known as Brigidki (the name comes from the monastery of St. Brigitta from the time of the Austro-Hungarian Empire).

The forced evictions during Soviet rule took place in all regions of Western Ukraine. People who were not local to Lviv, unfamiliar with its topography, in a stressful mental state, generally, could consider any place of temporary stay and detention of prisoners as a transit prison. When asked about the location of the transit prison former political prisoner Ivan Maksimiec replied: «I don't know, but there was a transfer point somewhere. I wasn't familiar with Lviv. What could I know about Lviv? I was just passing through it. There was this one time when we went to Rodatycki with my brother. But I'm still not familiar with Lviv even now...» (*Interview with Ivan Maksimiec, 2011*).

The transit facility in prison № 25 was established in the autumn following the resolution № 3728-1524 of the Council of Ministers of the USSR of October 4, 1948. In the documents of the Branch State Archive of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (GDA MUS Ukraine) the facility is mentioned as detention facility № 1 «for concentration of the families of the «aunautsy» (literally OUN-ers as in the Organisation of Ukrainian Nationalists, *Orhanizatsiya ukrajins'kykh natsionalistiv*, abbreviated OUN)» in Lviv (*Platonova 2003: 143*). This was the infamous «Lviv transit [prison]», through which passed many families that had been deported from Western Ukraine.

It is still unknown when the transit facility in Zamarstyniŭskaja prison was established. However, it was mentioned in some documents in 1950 as transit (detention) facility № 2 in Lviv (*Vladimirtsev, N. I., & Kokurin, A. I. 2008: 481; Adamovsky 2007: 116*).

Establishment and functioning of the transit facility in Brigidki hasn't been confirmed by any documents discovered so far. So why does this prison also come up as «Lviv transit [prison]»

in memories of some of the repressed? In the beginning of 1950, detention facility № 1 got overcrowded, but an attempt to move a part of deportees to the facility № 2 was not welcomed by the administration of the Zamarstyniŭskaja prison. Stefania Tkach, a witness of those events, recalls: «The day after a terribly cold night we were taken to Lviv to the Paltaŭna prison. They brought so many people that there were not enough bunks for all of us. For a week we lived (existed) in such unsanitary conditions, and then we were put into truck once again and spent the whole day driving around Lviv, because no other prison was willing to accept new people. Everyone was very cold – it was 30 degrees below zero – adults, youth, children and even the guards. Finally, we were brought to the Zamarstyniŭskaja prison. The prison guards started to shoot in the air in protest, and left the car. Many people ended up in the medical part of the prison» (Children of War 2013: 309). It is quite possible that prison № 4 was also forced to accept part of the deportees, especially considering that the instruction, drawn up as an addendum to the resolution № 001552 of the NKVD of the USSR of December 10, 1940, allowed this to be done provided that the deportees would be kept separately from the rest of the prisoners (Vranska 2013: 589–592).

When working with oral historical sources it is imperative to remember that human memory is not a tool of exceptional reliability. Usually, the respondents are elders, and with age many important details tend to be forgotten. In this case, it might help to invite the respondent to the place where the described events took place. This technique was used as part of the «Living History» and «The Unheard» museum projects, and it helped people to remember some particular moments and to navigate in space more easily while recollecting the events of those years. At the same time, we must always remember the peculiarities of human memory and make sure to verify the facts discussed in the interview. Let's take the memoirs of Anna Goshko-Keith as an example, her recollections of her stay in the Lviv transit facility and further transfers sometimes differ significantly from the testimonies of other eyewitnesses (Goshko-Keith 2009: 94–96). It is also important to remember that the authors of memoirs and respondents can share their subjective experiences that occurred during different periods. Although the prison was the same, the conditions were different over the time. For instance, in the summer of 1949, there was a riot of political prisoners. The rebellion was suppressed, and in the autumn of the same year, the detention regime was made more strict (*Transit prison № 25 in Lviv: 27*).

The museum project «Museum of Repressed children» took special interest in the memories of minors who spent time in the transit prison № 25 or in the transit facility on its territory over the years. It included both the children that were repressed and the children of the repressed. The young victims of the Soviet government's repressions often could not remember, see or simply understand many of the things that were happening because of their age. In this case, during the interviewing process we frequently deal with postmemory. Nevertheless, such memories are also a valuable source for recreating the history of Lviv transit prison № 25. Eyewitness testimonies are not always supported by documentary or physical evidence. For instance, it was not possible to find any documents about the place of burial of 445 prisoners who died during their detention in Lviv, although witnesses claimed that in the first years following the war, corpses were buried in the same territory along the railway embankment. Search efforts that were carried out there in the autumn of 2009 by the municipal enterprise of the Lviv Regional Council (KP LAR «Dolya») at the initiative of the city authorities did not reveal any human remains, except for two fragments of lower human limbs (*Lviv prison № 25, 2009*).

The scarcity of the documentary base and discerning attitude towards the evidence can lead to major incidents. In 2014–2015 and in 2017–2018 KP LAR «Dolya» undertook exhumation works on the sites marked by eyewitnesses as the burial places of prisoners of transfer prison № 25, in particular – on the territory of the agricultural cooperative «Svitoch» located at Topoleva Lane 6. Interestingly enough, there was no documentary evidence of the fact that prisoners, who died in the transit prison or the regional hospital of the Ministry of Internal Affairs (opened there in 1947), had been buried in these particular locations. It was also impossible to determine the names of the reinterments, whose testimonies were used by the employees of the utility organisation. Moreover, these testimonies raise reasonable concerns. As a result, on February 3, 2016, the remains of 511 unknown people, introduced as prisoners of transit prison № 25, were ceremonially reburied in the field of honorary burials № 76 of the Lyčakoŭskijja cemetery (511 remains reburied in Lviv) in the presence of the municipal and regional authorities, and on December 29, 2020 the remains of another 428 unidentified people were also reburied there (More remains reburied in Lviv). These events were widely covered in the regional and municipal media. In the future, when the circumstances are further investigated and new facts are discovered, the local government might find itself in a very embarrassing position.

As we can see, there are still many gaps in the history of Lviv transit prison № 25. In order to fill in these gaps, research must be continued, and the main efforts should focus on finding documentary sources. The most promising locations to look for such documents are the GDA of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (Kyiv), the Central State Archive of Public Organisations of Ukraine (CDAGO, Kyiv). There is also a slight chance of finding the documents we are interested in among the personnel files in the SBU (Kyiv).

For example, two prison employees were promoted by the Ministry of State Security, not the Ministry of Internal Affairs, and the on-duty assistant to the head of the prison went on to work at the Ministry of State Security. It is also important to continue looking for photographic evidence. Photos of other much older Lviv prisons appear even on the Internet. Good news is that the transit facility functioned in the middle of the 20th century, when technical means reached a certain level of development and expansion compared to earlier periods. We also must continue searching for eyewitnesses and recording their memories within the framework of «The Unheard» project, as well as processing already recorded interviews.

LIST OF LITERATURE AND SOURCES:

1. Adamovský V. (2007) *Trains into eternity: deportations of the population in the first half of the 20th century*. Kamianets-Podilskyi (Адамовський, В. (2007) Ешелони у вічність: депортації населення в першій половині ХХ ст.).
2. Vladimirtsev N.I. & Kokurin A.I. (2008). *NKVD-MVD in the Struggle against Banditry and Armed Nationalist Guerillas in Western Ukraine, Western Belarus and the Baltics (1939-1956)*. Moscow: MVD. (Владимирцев, Н. И., & Кокурин, А. И. (сост.). (2008) НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939-1956)).
3. Vronśka T. (2013) *Humiliation by fear. Family hostage-taking in the punitive practice of the Soviet government (1917–1953)*. Kyiv: Tempora. (Вронська, Т. (2013) Упокорення страхом. Сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953)).

4. Goshko-Kit, A. (2009) *Victims for independence. Lviv* (Гошко-Кім, А. (2009) *Жертви за незалежність*).
5. *Children of War: Life and Destinies: Memoirs of Children of War of Lviv Region* (2013). Lviv: Spolum. (*Діти війни: життя і долі: спогади Дітей війни Львівщини* (2013)).
6. *Interview with Ivan Maksimiec (born in 1928), interviewer A. Šymanski, 11.03.2011* (2011). Archive of the «Territory of Terror» memorial museum.
7. *Lviv Transit Prison № 25: Historical Background* (2009). Archive of the «Territory of Terror» memorial museum. (*Львівська пересильна тюрма № 25: Історична довідка* (2009). Архів Мемаріяльного музею «Територія Тэрору»).
8. *Transit Prison № 25 in Lviv. Documentary edition* (2021). (*Пересильна тюрма № 25 у Львові*).
9. Platonova, N. (2003) *Deportation of the population of Western Ukrainian regions in 1948–1950. Studies on archival affairs and document studies*, 143–146. (*Платонова, Н. (2003) Депортація населення західноукраїнських областей у 1948–1950 рр. Студії з архівної справи та документознавства*, 143–146).
10. *511 remains of prisoners of a transit prison were reburied in Lviv* (2016) (*У Львові перепоховали 511 останків в'язнів пересильної тюрми* (2016)). <https://lviv.depo.ua/ukr/lviv/u-lvovi-perepohovali-511-ostankiv-v-yazniv-peresilnoyi-tyurmi-04022016123800>
11. *The remains of 428 victims of political repressions were reburied in Lviv* (2020) (*У Львові перепоховали останки 428 жертв політичних репресій* (2020)). https://24tv.ua/lviv/lvovi-perepohovali-ostanki-428-zhertv-politinih-novini-lvova-sogodni_n1498924

ПЕРАСЫЛЬНАЯ ТУРМА № 25 У ГОРАДЗЕ ЛЬВОВЕ (1944–1955): АСАБЛІВАСЦІ, ПРАБЛЕМЫ І ПЕРСПЕКТЫВЫ ДАСЛЕДАВАННЯ

Юрый Кадзенка

За час незалежнасці Украіны нямала ўвагі як айчынных, так і замежных гісторыкаў было ўдзелена пенітэнцыярным установам горада Львова, што функцыянавалі ў гады савецкай улады. Дзякуючы гэтай увазе такія аб'екты як следчы ізалятар НКУС (турма на Лонцкага), Замарстыніўская турма, Брыгідкі сталі сімваламі сталінскага тэрору ў Заходняй Украіне. Часткай гэтай карна-рэпрэсіўнай сістэмы была таксама львоўская перасыльная турма № 25, аднак пра яе вядома значна меней. Чаму ж яе дзейнасць доўгі час не выклікала цікавасці ў прафесійных гісторыкаў?

На наш одум, ёсць шэраг прычын такога браку ўвагі. Па-першае, недахоп дакументальных крыніц. У адрозненне ад вышэйпералічаных турмаў, львоўская перасылка знаходзілася ў іншым падпарадкаванні. На момант сваёй ліквідацыі ў 1955 г. яна была структурным падраздзяленнем Аддзела папраўча-працоўных лагераў і калоній (АППЛіК) УМУС УССР па Львоўскай вобласці. Дакументы гэтага аддзела ляглі ў аснову фонду № 21 (група ППЛіК Львоўскай вобласці) архіва УМУС Львоўскай вобласці. Яны былі знішчаны супрацоўнікамі архіва паводле акта ад 24 лютага 1974 г. Пазбеглі гэтага лёсу толькі тыя нешматлікія дакументы перасыльнай турмы, якія захоўваліся ў іншых фондах: галоўным чынам у фондзе № 1 (Турэмнае ўпраўленне УУС Драгобыцкай вобласці) і ў фондзе № 9 (Адзел кадраў УМУС Драгобыцкай і Львоўскай абласцей). Таксама нямала дакументаў было страчана ў перыяд Другой сусветнай вайны.

Пералічаныя абставіны істотна ўскладнілі задачу даследчыкам, і на сёння не дазваляюць аднавіць поўную карціну гісторыі і функцыянавання перасыльнай турмы № 25. Напрыклад, немагчыма вызначыць дакладную дату і прычыны стварэння перасыльнай турмы ў Львове. У гістарычнай даведцы, падрыхтаванай супрацоўнікамі музея «Тэрыторыя Тэрору» ў 2009 г., гаворыцца: «турма пабудавана на ўзор лагераў ГУЛАГа ўвосень 1944 г. па патрабаванні “СМЕРШ” Першага Украінскага фронту...» (*Львівська пересильна тюрма № 25, 2009*). Аднак дакументальных пацверджанняў гэтаму пакуль што не знойдзена.

Прынятая дата стварэння перасыльнай турмы № 25 на цяперашні момант з'яўляецца ўмоўнай. Кропку адліку дала асабовая справа Грынiва Васiля Иванавiча, 1911 года нараджэння, з сяла Грынiўка Багародчанскага раёна Станiслаўскай (цяпер Івана-Франкоўскай) вобласці. У справе, сярод іншага, было пазначана, што ён памёр у вагоне этапнага эшалона з Львоўскай перасыльнай турмы, і цела яго было здадзена для пахавання 31 снежня 1944 года на станцыі Харкаў (*Львівська пересильна тюрма № 25, 2009*).

Доўгі час супрацоўнікі музея не маглі знайсці доказ і таго, што перасыльная турма мела свой нумар, хаця ў грамадскай свядомасці за ёй трывала замацаваўся нумар 25. Насамрэч да 1953 г. турма на Палтвяной не мела нумару і насіла наступную назву: «Перасыльная турма Аддзела папраўча-працоўных калоній УМУС Львоўскай вобласці». Але ў сакавіку 1953 г. ГУЛАГ быў выведзены з падпарадкавання МУС СССР і перададзены міністэрству юстыцыі СССР. У выніку ўсе структурныя падраздзяленні ГУЛАГа набылі адпаведнае падпарадкаванне. Менавіта як структура міністэрства юстыцыі перасыльная турма на Палтвяной атрымала новы назоў: «перасыльная турма № 25 Упраўлення перападпарадкавання ГУЛАГа – ад міністэрства юстыцыі міністэрству ўнутраных спраў СССР. Аднак гэтая працэдура цягнулася доўга, толькі 15 лютага 1954 г. быў падпісаны акт прыёму-перадачы, таму прынамсі да сярэдзіны 1954 г. можна сустрэць дакументы, дзе пазначаны нумар перасыльнай турмы. І паколькі ў грамадскай свядомасці і памяці № 25 трывала замацаваўся за турмой на вуліцы Палтвяной, гэтую назву супрацоўнікі музея вырашылі пакінуць і экстрапаляваць на ўвесь перыяд функцыянавання пенітэнцыярнай установы.

Па-другое, працяглы час адсутнічаў вольны доступ да крыніц, бо МУС Украіны, адрозна ад СБУ, доўга не здымала грыф сакрэтнасці з дакументаў, якія захоўвала, а з некаторых дакументаў, падобна, гэты грыф не зняты дагэтуль. Таксама можна дапусціць або існаванне негалоснага распараджэння аб ускладненні доступу да дакументаў пэўнага кшталту, або інэрцыйнае нежаданне дзяліцца некалі засакрэчанай інфармацыяй, уласцівае сілавым структурам. Так, запыт навуковых супрацоўнікаў музея «Тэрыторыя Тэрору» на азнаямленне з асабовымі справамі супрацоўнікаў турмы Галоўнае ўпраўленне нацыянальнай паліцыі Львоўскай вобласці (ГУНП ЛВ) праігнаравала, не даўшы пісьмовага адказу. Таму інфармацыю пра кіраўніцтва і начальніцкі склад перасыльнай турмы № 25 давялося шукаць у адкрытых крыніцах або па крупінках збіраць з ужо расакрэчаных дакументаў.

Па-трэцяе, існуе прычына тэхнічнага парадку. На гэты момант дакументы, якія нас цікавяць, захоўваюцца ў Архіўным сектары Упраўлення рэжыму і тэхнічнай абароны інфармацыі (АС УРТАІ ГУНП ЛВ). Архіўны сектар не мае чытальнай залы для работы з дакументамі і штатных адзінак, якія выконваюць запыты даследчыкаў.

Адсутнасць не толькі неабходных дакументальных крыніц (канкрэтна, схем і планаў турмы), але і фотафіксацыі ускладняюць рэканструкцыю турэмнай прасторы. Як высветлілася, існуюць толькі дзве фатаграфіі, на якіх з той ці іншай ступенню дакладнасці выяўлены аб'екты львоўскай перасыльнай турмы № 25. Адно з фатаграфій можна ўбачыць у брашуры, выдадзенай музейнай камандай у 2021 г. (*Пересильна тюрма № 25 у Львові: 15*), другая захоўваецца ў архіве Мемарыяльнага музея таталітарных рэжымаў «Тэрыторыя Тэрору» г. Львова.

Яшчэ адной крыніцай інфармацыі пра львоўскую перасылку з'яўляюцца ўспаміны відавочцаў – як былых асуджаных савецкімі судовымі і пазасудовымі органамі, людзей, якія чакалі этапавання ў перасыльную турму, так і іх родзічаў. Успаміны публікаваліся ў СМІ, выходзілі друкам (асобнымі мемуарамі, у розных зборніках), былі сабраны супрацоўнікамі музея «Тэрыторыя Тэрору» у межах вуснагістарычных праектаў «Жывая гісторыя» і «Непачутыя». Успаміны, безумоўна, валодаюць пэўнай гістарычнай вартасцю; яны адыгрываюць дапаможную ролю ў рэканструкцыі мінулага, а часам, як у выпадку з перасыльнай турмой, пры адсутнасці дакументальных крыніц робяцца галоўным

апірышчам у даследчыцкай працы. Аднак яны маюць шэраг недахопаў, абумоўленых як асаблівасцю мемуарнага жанру, так і ўласцівасцямі чалавечай памяці, што заўсёды трэба памятаць пры працы з гэтымі крыніцамі.

Найбольш відавочны недахоп успамінаў – суб'ектыўнасць, праламленне падзей праз призму свядомасці аўтара або рэспандэнта з яго сімпатыямі і антыпатыямі, імкненнямі і мэтамі. Сюды ж можна аднесці суб'ектыўнасць досведу кожнага чалавека. Напрыклад, успаміны дэпартаваных, а іх большасць сярод мемуараў, абмяжоўваюцца досведам знаходжання ў перасыльным пункце, які функцыянаваў на тэрыторыі перасыльнай турмы ў канцы 1940-х – пачатку 1950-х гадоў. Перасыльны пункт быў ізаляваны ад астатняй турмы, адміністрацыя імкнулася мінімізаваць кантакты дэпартаваных з іншымі кантынгентамі перасылкі. Таму гвалтоўна выселеныя людзі мала што ведаюць пра досвед палітычных вязняў і крымінальнага элементу, што ўтрымліваліся адначасова з імі ў той самай лакацыі. І калі асобныя ўспаміны палітзняволеных, якія прайшлі праз горан львоўскай перасыльнай турмы, нам удалося знайсці або сабраць, то з асуджанымі па крымінальных артыкулах справа іншая, яны з ясных прычын не маглі або не пажадалі дзяліцца сваімі гісторыямі.

Як выявілася, не ўсе ўспаміны дэпартаваных, у якіх фігуруе львоўская перасылка, датычацца знаходжання ў перасыльнай турме № 25. Гэта часткова тлумачыцца тым, што ў Львове адразу тры пенітэнцыярныя ўстановы змяшчаліся недалёка адна ад другой. Перасыльная турма № 25 змяшчалася за чыгуначным насыпам на вуліцы Палтвяной (у народзе «Пелтаўной»), з поўначы яна абмяжоўвалася вуліцай Андрэ Марці (з 1953 г. Хімічная), з захаду – вуліцай Зьрудляной (з 1946 г. Джарэльная). Менавіта яе ў народзе празвалі «львоўская перасылка», або «перасылка на Пелтаўной». Перад чыгуначным насыпам змяшчалася львоўская турма НКУС № 2 (трэба заўважыць, што сярод гісторыкаў і краязнаўцаў існуюць рознагалоссі наконт нумарацыі турмаў НКУС у Львове), больш вядомая ў народзе як Замарстыніўская. З усходу яе мяжой служыла вуліца Замарстыніўская, з захаду – Палтвяная. Крыху далей на вуліцы Гарадзецкай (з 1964 г. Гарадоцкая) знаходзілася турма НКУС № 4, больш вядомая ў народзе як Брыгідкі (ад кляштара св. Брыгіты часоў Аўстра-Вугорскай імперыі).

Геаграфія прымусовых высяленняў за савецкай уладай ахоплівала ўсе вобласці Заходняй Украіны. Людзі, якія не былі ўраджэнцамі Львова, не знаёмыя з яго тапаграфіяй, у стрэсавым псіхалагічным стане, як правіла, маглі ўважаць за перасыльную турму любое месца часовага прабывання і масавага збору вязняў. Былы палітзняволены Іван Максімец на пытанне аб месцазнаходжанні перасыльнай турмы адказаў: *«Я не ведаю, але там, дзесьці, быў перасыльны пункт. Я-то Львова не ведаў. Што я мог ведаць пра Львоў, калі бываў у ім праездам. Было некалі, ездзілі ў Радатычы з братанымчам. А так я Львова і цяпер не ведаю...»* (Інтэрв'ю з Іванам Максімцом, 2011).

Перасыльны пункт у турме № 25 быў створаны ўвосень па выхадзе пастановы Савета Міністраў СССР № 3728–1524 сс ад 4 кастрычніка 1948 года. У дакументах Галіновага дзяржаўнага архіва міністэрства ўнутраных спраў Украіны (ГДА МУС Украіны) ён фігуруе як зборны пункт № 1 «для канцэнтрацыі сем'яў АУН-аўцаў» у горадзе Львове (Платонова 2003: 143). Гэта і была тая самая сумнавядомая ў народзе «львоўская перасылка», праз якую прайшлі многія дэпартаваныя сем'і з Заходняй Украіны.

Калі быў створаны перасыльны пункт у турме на Замарстыніўскай, пакуль што невядома. Аднак у 1950 г. ён фігуруе ў дакументах як перасыльны (зборны) пункт № 2 у г. Львове (Владимирцев, Н. И., & Кокурин, А. И. 2008: 481; Адамовський 2007: 116).

Стварэнне і функцыянаванне перасылнага пункту ў Брыгідках дакументальна не пацверджана. Чаму гэтая турма таксама фігуруе як «львоўская перасылка» у некаторых успамінах рэпрэсаваных? У пачатку 1950 г. зборны пункт № 1 выявіўся перапоўненым, а спроба перамясціць частку дэпартаваных у пункт № 2 не знайшла разумення з боку адміністрацыі Замарстыніўскай турмы. Вось што ўспамінае Стэфанія Ткач, сведка тых падзей: *«На наступны дзень пасля страшнай халоднай ночы нас павезлі ў Львоў у турму на Палтаўне. Туды звезлі так многа людзей, што не хапала нар. У такіх антысанітарных умовах мы пражылі (праіснавалі) тыдзень, тады нас зноў пасадзілі ў грузавыя машыны і вазілі цэлы дзень па Львове, бо новых зняволеных не прымала ніводная турма. Усе вельмі змерзлі, таму што быў трыццаціградусны мороз: дарослыя, моладзь, дзеці і нават ахова. Нарэшце нас прывезлі ў Замарстыніўскую турму. На знак пратэсту часавыя пачалі страляць у паветра, і нас высадзілі з машыны. Багата людзей трапілі ў санітарную турэмную часць»* (Діти війни 2013: 309). Магчыма, што і турма № 4 была вымушаны прымаць частку дэпартаваных, тым болей што інструкцыя, распрацаваная як дадатак да пастановы НКУС СССР № 001552 ад 10 снежня 1940 г., дазваляла гэта рабіць, з аговоркай, што іх трэба ўтрымліваць асобна ад астатніх зняволеных (Вроньска 2013: 589–592).

Падчас працы з вуснагістарычнымі крыніцамі трэба мець на ўвазе, што чалавечая памяць не з'яўляецца інструментам выключнай надзейнасці. Рэспандэнты, як правіла, людзі пажылыя, а з узростам многія важныя дэталі забываюцца. Тут можа дапамагчы запрашэнне рэспандэнта на месца падзей, якія апісваюцца. У рамках музейных праектаў «Жывая гісторыя» і «Непачутыя» менавіта гэта дапамагала людзям узгадаць некаторыя моманты, лягчэй зарыентавацца ў прасторы пры рэканструкцыі ў памяці падзей тых гадоў. Разам з тым мы заўжды павінны помніць пра ўласцівасці чалавечай памяці і здаваць сабе справу з неабходнасці верыфікацыі фактаў, выкладзеных у інтэрв'ю. Прыкладам могуць служыць мемуары Ганны Гашко-Кіт, чые згадкі пра знаходжанне ў львоўскай перасылцы і далейшым этапаванні часам істотна разыходзяцца са сведчаннямі іншых відавочцаў (Гошко-Кім 2009: 94–96). Не варта забывацца і на тое, што аўтары мемуараў або рэспандэнты могуць дзяліцца суб'ектыўным досведам, перажытым у перасылнай турме ў розныя перыяды. Турма была адна, умовы былі розныя. Так, улетку 1949 г. у перасылцы адбыўся бунт палітычных зняволеных. Бунт быў здушаны, а ўвосень таго ж года рэжым утрымання зняволеных зрабілі больш жорсткім (Пересильна тюрма № 25 у Львові: 27).

Асаблівую цікавасць для яшчэ аднаго музейнага праекта «Музей рэпрэсаваных дзяцей» уяўляюць успаміны непаўналетніх, якія апынуліся ў розныя гады як у самой перасылнай турме № 25, так і ў перасылным пункце № 1 на яе тэрыторыі. Гаворка ідзе як аб рэпрэсаваных дзецях, так і пра дзяцей рэпрэсаваных. Малалетнія ахвяры рэпрэсіі савецкай улады маглі шмат чаго не запомніць, многага не ўбачыць або проста не зразумець праз уласны ўзрост. У гэтым выпадку падчас інтэрв'ювання гэтай катэгорыі мы нярэдка маем справу ўжо з пастпамяццю. Тым не менш і такія ўспаміны каштоўныя для ўзнаўлення гісторыі львоўскай перасылнай турмы № 25.

Не заўсёды паказанні відавочцаў атрымліваюць дакументальнае або фізічнае пацверджанне. У прыватнасці, не ўдалося знайсці дакументаў пра месца пахавання 445 зняволеных, якія памерлі або загінулі ў львоўскай перасылцы, хаця сведкі сцвярджалі, што ў першыя паваенныя гады трупы закопвалі на той жа тэрыторыі, уздоўж чыгуначнага насыпу. Пошукавыя работы, праведзеныя там увосень 2009 г. камунальным прадпрыемствам Львоўскай абласной рады (КП ЛАР «Доля») па ініцыятыве гарадской улады, не выявілі чалавечых парэшткаў, за выняткам двух фрагментаў ніжніх людскіх канечнасцей (Львівська пересильна тюрма № 25, 2009).

Слабасць дакументальнай базы і некрытычнае стаўленне да сведчанняў могуць прыводзіць да сур'ёзных казусаў. У 2014–2015 гг. і ў 2017–2018 гг. КП ЛАР «Доля» праводзіла эксгумацыйныя работы на ўчастках, пазначаных відавочцамі як месцы пахавання зняволеных перасельнай турмы № 25, у прыватнасці на тэрыторыі садовага-агароднага кааператыва «Свиточ» па адрасе 6-й Таполевы завулак. Аднак ніякіх дакументальных пацвярджэнняў таго, што ў гэтых месцах былі пахаваны зняволеныя, памерлыя ў перасельнай турме або абласным шпіталі МУС (адкрытым у 1947 г. на тэрыторыі перасылкі) знойдзена не было. Не ўдалося таксама вызначыць імяны відавочцаў, на сведчанні якіх абаяпіраліся супрацоўнікі камунальнага прадпрыемства. Больш за тое, гэтыя паказанні выклікаюць абгрунтаваныя сумневы. У выніку 3 лютага 2016 г. у прысутнасці кіраўніцтва горада і вобласці на полі ганаровых пахаванняў № 76 Лычакоўскіх могілак былі ўрачыста перапахаваныя парэшткі 511 невядомых, прэзентаваных як вязні перасельнай турмы № 25 (*У Львові перапахавалі 511 останкі*), а 29 снежня 2020 г. – парэшткі яшчэ 428 невядомых (*У Львові перапахавалі останкі*). Усё гэта шырока асвятлялася ў абласных і гарадскіх СМІ. Пры далейшым высвятленні акалічнасцей і адкрыцці новых фактаў мясцовая ўлада можа быць пастаўлена ў вельмі няёмкае становішча.

Такім чынам, у гісторыі львоўскай перасельнай турмы № 25 застаецца яшчэ многа белых плямаў. Каб запоўніць гэтыя лакуны, трэба працягнуць даследчыцкую працу, і асноўныя намаганні маюць быць скіраваны на пошук дакументальных крыніц. Перспектыўнымі ў гэтым плане выглядаюць пошукі дакументаў у ГДА МУС Украіны (г. Кіеў), Цэнтральным дзяржаўным архіве грамадскіх аб'яднанняў Украіны (ЦДАГА, г. Кіеў). Ёсць невялікая верагоднасць знайсці дакументы, якія нас цікавяць, і ў ГДА СБУ (г. Кіеў) сярод асабовых спраў. Так, двое супрацоўнікаў турмы атрымалі чарговае павышэнне ў званні па лініі МДБ, а не МУС, а дзяжурны памочнік начальніка турмы сышоў працаваць у міністэрства дзяржбяспекі. Неабходна таксама прадоўжыць пошук фотадаказаў. Фатаграфіі іншых львоўскіх турмаў, значна старэйшых, у ладнай колькасці фігуруюць нават у інтэрнэце. Абнадзейлівым чыннікам тут з'яўляецца тое, што «перасылка» функцыянавала ў сярэдзіне ХХ стагоддзя, калі тэхнічныя сродкі дасягнулі пэўнага ўзроўню развіцця і пашырэння параўнальна з ранейшымі перыядамі. Трэба працягнуць пошук відавочцаў і запіс іх успамінаў у межах музейнага вуснагістарычнага праекта «Непачутыя», а таксама работу з ужо запісанымі інтэрв'ю.

СПІС КРЫНІЦ І ЛІТАРАТУРЫ

1. *Адамовський, В. (2007) Ешелони у вічність: депортації населення в першій половині ХХ ст. Кам'янець-Подільський.*
2. *Владимирцев, Н. И., & Кокурин, А. И. (сост.). (2008) НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956). Москва: Объединенная редакция МВД России.*
3. *Вронська, Т. (2013) Упокорення страхом. Сімейне заручніцтва у каральній практыцы радянскай влады (1917–1953). Київ: Темпора.*
4. *Гошко-Кім, А. (2009) Жертви за незалежність. Львів.*
5. *Діти війни: життя і долі: спогади Дітей війни Львівщини (2013). Львів: Сполом.*
6. *Інтэрв'ю з Іванам Максімцом (1928 г. нар.), інтэрв'юер А. Шыманскі, 11.03.2011 (2011). Архіў Мемарыяльнага музея «Тэрыторыя Тэруру».*

-
7. Львівська пересильна тюрма № 25: Історична довідка (2009). Архів Мемаріяльнаго музея «Тэрыторыя Тэрору».
 8. Пересильна тюрма № 25 у Львові. Документальне видання (2021).
 9. Платонова, Н. (2003) Депортація населення західноукраїнських областей у 1948–1950 рр. Студії з архівної справи та документознавства, 143–146.
 10. У Львові перепоховали 511 останків в'язнів пересильної тюрми (2016). <https://lviv.depo.ua/ukr/lviv/u-lvovi-perepohovali-511-ostankiv-v-yazniv-peresilnoyi-tyurmi-04022016123800>
 11. У Львові перепоховали останки 428 жертв політичних репресій (2020). https://24tv.ua/lviv/lvovi-perepohovali-ostanki-428-zherty-politinih-novini-lvova-sogodni_n1498924

HRODNA PRISON AS AN OBJECT OF SOVIET HERITAGE

Aliaksandr Radziuk

In recent decades, the so-called *dark tourism* is gaining more and more popularity all over the world. It refers to people who primarily want to visit the objects associated with death, acts of mass violence, coercion, etc. The sites of battles, assassination attempts, terrorist attacks, and concentration camps are among the main attractions (*Miles 2014, 135*). The former prisons, which are often adapted in one way or another to the needs of the tourist industry, play an important role in *dark tourism* as well (*Strange & Kemp 2003, 388*).

Modern approaches in the field of tourism put buildings associated with traumatic past and violence into “difficult heritage”, “dark heritage” and other categories. Above all, this group includes prisons and concentration camps. It is believed that compassion for victims of violence and crime is felt so strongly in these buildings that they cannot be used other than as places of remembrance (*Sulfaro 2017, 319*).

The term *dark tourism* was introduced into scientific discourse quite recently – in 2000, thanks to the publication of a joint work by John Lennon and Malcolm Foley (*Lennon & Foley 2000*). In their book, the authors argue that the interest in objects associated with death and violence stems from the development of the modern Western consumer environment. This postulate was questioned later, as well as the opinion that prisons can always be attributed to the group of tourist attractions that we mentioned earlier. However, in general, the former prisons, which are open to visitors, have become a part of the “dark heritage”. The most shining examples are Alcatraz (USA), Robben Island (South African Republic), Stasi prison (Germany), Kresty prison in St. Petersburg (Russia), etc.

There are actually many dark heritage sites in Belarus; part of them are used to memorialise the traumatic past (e.x. Khatyn). But, unlike other countries, prisons have not fallen into the dark heritage category, with the only exception of the closed correctional institution Prison no. 1, which is located in the very centre of the city of Hrodna. In 2015, a museum was opened within the walls of this institution. Let us analyse its exposition to try tracing and determining the role and the place assigned to the Soviet era of the prison’s history in the process of museumization of the memory of this period. Hrodna prison is the oldest penitentiary institution in Belarus (and perhaps in the entire former USSR) that is still operating today. It has been running for over two hundred years now. Located in the former Jesuit monastery, it is one of the architectural dominants of the modern Hrodna. The Jesuit complex of buildings has been successively used to hold prisoners of various categories during the Russian Empire, the Second Polish Republic, the Third Reich, and the USSR. It is actively exploited to this day, including as a place where political prisoners serve their sentences.

According to modern approaches in memory studies, any museum can be analysed at three different levels: the level of authors, representation, and discourse (*Mahotina 2018, 81*). Let us start at the first level.

The initiator and the main driving force behind the creation of the prison museum was the major of the Internal Service Yuriy Krupovich. Unfortunately, he passed in the summer of 2021, which limited our heuristic possibilities in making a detailed description of how a part of the prison was converted into a place of memory. Krupovich's initiative was supported by top officials such as the then Minister of Internal Affairs of the Republic of Belarus Ihar Shunevich, who visited the prison in 2014. Andrei Vashkevich, an employee of the Hrodna State Museum of History and Archaeology, took an active part in developing both the concept of the museum and its exhibits. Moving on to the level of representation, we would like to touch on several general aspects, which, in our opinion, are crucial for better understanding of the representation of how the Soviet period affected this penitentiary institution throughout history. Unlike other similar institutions, the museum is located on the territory of an active prison with a restricted entry. It means that the museum is not open to everyone: prior registration is obligatory, preference is given to group tours rather than individuals.

When compared to its counterparts in other countries, the museum is unique because Hrodna memorial is not a former prison building converted into a tourist space. It is a part of a *functioning* institution with all the accompanying attributes: checkpoint, armed guards, barking dogs, etc.

The museum's exposition comprises five main sections: 1. History of Hrodna and the Jesuit collegium; 2. Hrodna prison during the period of the Russian Empire; 3. Famous people who served sentences in the Hrodna prison; 4. Prison during the Polish period and World War II; 5. Prison after war. Each section is divided into several thematic parts presented on respective floor or wall stands.

Most of the exposition describes the period of the Russian Empire. Tourists are mainly interested in the exhibits that recreate the living conditions of the prisoners of that time, torture devices, stories of successful and unsuccessful escapes, as well as biographies of the most well-known prisoners (most of them are the insurgents of the uprising of 1863-1864 against the Russian Empire).

The analysis of the second, third and fourth museum sections shows that their creators aimed to make the visitors empathise and sympathise with those who once found themselves behind the bars of the Hrodna prison. Showing the difficult conditions in which the prisoners were kept, demonstrating the devices used to torture and tag people, as well as telling the stories of self-sacrifice of the prisoners through the biographies of the most famous persons are used to achieve this effect.

A similar approach is maintained in the next section, devoted to the period of the Second Polish Republic. This part of the exhibition has fragments of Soviet content as well, although its authors did not aim for it. This was achieved by recordings of the release of prisoners in September 1939 (however, the release took place even before the Soviet troops occupied the city). Also, in the "famous prisoners" section, stands present photos and short biographies of the most famous prisoners of the Hrodna prison who fought for "reunification" with the Soviet Union and later made a career in this "ountry (Philip Pestrak, Valentin Tavlai, Siarhei Prytytski, etc). As for the representativeness of the Soviet period in the history of the prison, the exposition of the museum breaks the previous logic of the narrative. Instead of demonstrating the peculiarities of the mundane life of prisoners and the characteristics of the historic period,

the museum focuses on objects that are indirectly related to the facility, i.e. stands and photo galleries dedicated to prison staff. Here, the museum concept switches to the trope you can see at any given local history or school museum that broadcasts patriotic education through highlighting the so-called national feat during the Great Patriotic War as the most important thing. Here, we should ask ourselves: how did the Hrodna prison contribute to the victory? This issue is simply solved by displaying pictures of the people who fought in the war, and later continued their service in the prison in the post-war period. Obviously, all those workers were NKVD employees, but this fact is omitted in the exposition. Instead, a typical for such cases range of exhibits (e.x. some combat, but mostly jubilee awards, personal weapons, certificates, letters of commendation, etc.) is shown for better reception of the heroic path of those people. This content allows local educational institutions to include Prison No. 1 in the so-called extracurricular activities program. Today, the majority of visitors to the museum are schoolchildren (primarily special cadet classes), as well as students of secondary and higher education institutions. In comparison to the coverage of previous periods, the collection of exhibits of prison life of the Soviet era is quite poor. It mainly consists of various self-made items crafted by prisoners and found in cells during searches. The visitors are shown brass knuckles, shivs, a tattoo machine, devices for inter-cell communication, hand drawn maps, a kettle – and that is about it. Also, the creators of the exposition reconstructed a solitary confinement cell of the Soviet period in one of the niches. It is a recel room the size of a closet with a minimalist interior that consists of iron bunks (on which a mannequin in a prisoner's robe is placed), a nightstand, a stool and a board table sticking out of the wall. The tour guides emphasise that the Hrodna prison was considered to be one of the strictest correctional institutions in the whole Soviet Union, where the law of the underworld did not apply. By the way, the actual staff of the penal colony act as tour guides. Their role is reduced to the mechanical voiceover of a previously developed and approved text of excursion; they are hardly capable of critically receiving the presented exposition and the Soviet past in general. Other exhibits presenting the Soviet period in the history of the local prison are photos of the heads of the facility, the then staff, as well as images of significant (according to the authors of the exhibition) events that took place on the territory of the prison, such as work meetings, sports events, and amateur artistic performances. However, this celebratory narrative is interrupted by one exhibit related to the 1982 escape when a prison employee died. The only evidence of this event is a copy of the death sentence for the participants of that unsuccessful attempt to break free. The exhibit is intended to once again testify to the distinctive status of the prison in the system of similar facilities of the Soviet Union of that time. Moving on to the analysis of the level of discourse embedded in the museum of the Hrodna prison, it should be noted that the concept of the USSR period and, accordingly, the selection of exhibits that reflect the era, were neither the subject of public discussion nor even the result of the work of experts. While all the main decisions regarding the content of the stands covering previous historic periods were made by the employees of the State Museum of History and Archaeology (in particular, A.F. Vashkevich), the concept of the Soviet period was formed exclusively by the current employees of the penitentiary institution. In our opinion, the poor selection of exhibits and almost complete disregard for demonstration of the living conditions of prisoners are explained by the fact that the prison still preserves and continues the traditions established in the Soviet era. Therefore, museumification of modernity has become a problem. Unlike Kurapaty and some other memorial sites, where one can see a competition between the two narratives regarding the victims buried there, Hrodna prison does not set an example of a multi-layered memorial of violence back in the Soviet era. Due to the lack of access to relevant sources and public amnesia, it is presented as a place of imprisonment for criminals

only. Victims of the post-war anti-Soviet underground, special operations of the NKVD, etc. are completely excluded from the public discourse. Recordings of imprisonment for political reasons date already to the post-Soviet period (e.x. Pavel Sharamet, Mikalai Autukhovich, prisoners of the mass peaceful protests of 2020 and other fabricated cases). This situation results from deliberate memory manipulation, which began with the museum's creation.

Critical rethinking of the past had no place when making the concept of the prison museum, since Belarus and its memorial policy continue to exist within the paradigm of memory preservation where the Soviet is perceived as "our, native, and modern". While most of our neighbours today perceive the Soviet period as a traumatic part of the past, it is customary for Belarusian officials to talk about it in a positive way only. One can argue that the prison museum successfully fulfils its assignment, since various events of a "patriotic nature" take place within its walls.

Considering the location (Jesuit monastery), architectural characteristics and historical continuity, Hrodna prison acts as an object of pre-communist heritage. Its regime and the closed nature of the facility prevented it from becoming the subject of public discussions, which could determine its place in the cultural landscape of the city. The example of the Hrodna prison demonstrates that current Belarusian authorities are not ready and have no intention to distance themselves from the Soviet past.

LIST OF LITERATURE AND SOURCES:

1. Lennon, John & Foley, Malcom. 2000. *Dark tourism: the attraction of death and disaster*. Continuum.
2. Miles, Stephen. 2014. «Battlefield Sites as Dark Tourism Attractions: An Analysis of Experience». *Journal of Heritage Tourism*. Vol. 9, no. 2: 134–147.
3. Strange, Carolyn & Kemp, Michael. 2003. *Shades of Dark Tourism: Alcatraz and Robben Island*. *Annals of Tourism Research*. Vol. 30, no. 3: 386–405.
4. Sulfaro, Nino. 2017. «Difficult heritage»: the use and reuse of prisons, sites of massacres and of other problematic places. *Adaptation: keeping alive the spirit of the place. Adaptive reuse of heritage with 'symbolic value'*, no. 65. EAAE Hasselt, Belgium: 317–324.
5. Makhotina, Ekaterina. 2018. *Narratives of museumization, politics of memory, memory as a show: new trends of memory studies in Germany*. Махотина, Екатерина. 2018. *Нарративы музеелизации, политика воспоминания, память как шоу: новые направления memory studies в Германии. Методологические вопросы изучения политики памяти*. Сб. научн. Тр. Москва – Санкт-Петербург: 75–92.

ГАРАДЗЕНСКАЯ ТУРМА ЯК АБ'ЕКТ САВЕЦКАЙ СПАДЧЫНЫ

Аляксандр Радзюк

У апошнія дзесяцігоддзі ва ўсім свеце ўсё большую папулярнасць набывае так званы *Dark Tourism*, альбо «змрочны турызм». Гэты від турызму мае на ўвазе найперш наведванне аб'ектаў, якія звязаныя са смерцю, актамі масавага гвалту, прымусу і пад. Асноўнымі атракцыямі выступаюць месцы бітваў, замахаў на жыццё, тэрактаў, канцэнтрацыйных лагеры (*Miles 2014, 135*). Важнае месца ў гэтым шэрагу займаюць і будынкі былых турмаў, якія часцяком у той ці іншы спосаб дастасоўваюцца да патрэб турыстычнай індустрыі (*Strange & Kemp 2003, 388*).

Згодна з сучаснымі падыходамі ў сферы турызму будынкі, асацыяваныя з траўматычным мінулым і гвалтам, кваліфікуюцца як «цяжкая спадчына», «змрочная спадчына» і пад. Перадусім у гэтую групу ўключаюцца турмы і канцэнтрацыйных лагеры. Лічыцца, што пачуццё спачування да ахвяраў гвалту і злачынства ў гэтых мясцінах настолькі моцнае, што яны не могуць выкарыстоўвацца інакш, як месцы памяці (*Sulfaro 2017, 319*).

Упершыню тэрмін «змрочны турызм» быў уведзены ў навуковы зварот досыць нядаўна – у 2000 г., дзякуючы выхаду сумеснай працы Джона Ленана і Малкома Фолі (*Lennon & Foley 2000*). У сваёй кнізе аўтары, сярод іншага, сцвярджаюць, што цікаўнасць да аб'ектаў, звязаных са смерцю і гвалтам, вынікае з развіцця заходняга спажывальнага асяроддзя мадэрнага свету. У наступныя гады гэты пастулат аўтараў ставіўся пад сумнеў, як і слушнасьць таго, што вязніцы можна заўжды адносіць да названай групы турыстычных атракцый. Аднак у цэлым за былымі турмамі, адкрытымі для наведвання, замацавалася прыналежнасць да «змрочнай спадчыны». Найбольш яркімі прыкладамі такой спадчыны з'яўляюцца Алькатрас (ЗША), Робен-Айлэнд (Паўднёва-Афрыканская Рэспубліка), турма Штазі (ФРГ), «Красны» у Санкт-Пецярбургу (РФ) і інш.

Што тычыцца Беларусі, тут аб'ектаў змрочнай спадчыны на самай справе багата; частка выкарыстоўваецца для мемарыялізацыі траўматычнага мінулага (Хатынь і інш.). Але, у адрозненне ад іншых краін, гэтая практыка не пашырылася на турмы: адзінае выключэнне – выпраўленчая ўстанова закрытага тыпу «Турма № 1», што месціцца ў самым цэнтры Гародні. У 2015 г. адкрыўся адмысловы музей у мурах гэтай установы. Праз аналіз музейнай экспазіцыі мы паспрабуем прасачыць і вызначыць тыя ролі і месца, якія адводзяцца савецкаму перыяду гісторыі турмы ў працэсе музеалізацыі памяці пра названы перыяд.

Гарадзенская турма – найстарэйшая пенітэнцыярная ўстанова з тых, што дзейнічаюць сёння ў Беларусі (а магчыма, і на тэрыторыі ўсяго былога СССР). Яе гісторыя налічвае больш за дзвесце гадоў. Змешчаная ў мурах былога езуіцкага кляштара, яна з'яўляецца адной з архітэктурных дамінантаў сучаснай Гародні. Паезуіцкі комплекс будынкаў паслядоўна выкарыстоўваўся для ўтрымання вязняў розных катэгорый у часы Расейскай імперыі, Другой Рэчы Паспалітай, Трэцяга Райху, савецкага часу. Ён працягвае актыўна

эксплуатавацца дагэтуль, у тым ліку як месца адбыцця пакарання палітычнымі зняволенымі.

Любы музей, паводле сучасных падыходаў у сферы *Memory studies*, можа аналізавацца на трох розных узроўнях — на ўзроўні аўтараў, рэпрэзентацыі і дыскурсу (Махотина 2018, 81). Мы пачнем з першага ўзроўню.

Ініцыятарам і галоўнай рухаючай сілай у справе стварэння музея турмы выступіў маёр унутранай службы Юрый Круповіч. На жаль, улетку 2021 г. яго не стала, што скараціла нашыя з’вязаныя магчымасці пры дэталізацыі працэсу ператварэння часткі турмы ў месца памяці. Ініцыятыва Ю. Круповіча атрымала падтрымку «зверху» у асобе тагачаснага міністра ўнутраных спраў РБ Ігара Шуневіча, які наведаў турму ў 2014 г. У распрацоўцы канцэпцыі турэмнага музея, а таксама яго экспазіцыі, актыўны ўдзел браў супрацоўнік гродзенскага гісторыка-археалагічнага музея Андрэй Вашкевіч.

Пераходзячы да ўзроўню рэпрэзентацыі, хацелася б закрануць некалькі агульных аспектаў, якія, на нашу думку, неабходныя для лепшага разумення адлюстравання памяці аб савецкім перыядзе ў гісторыі названай пенітэнцыярнай установы. Музей, адрозна ад іншых падобных устаноў, знаходзіцца на тэрыторыі дзеючай турмы, і ўваход туды строга абмежаваны. Гэта значыць, што не кожны ахвотны трапіць у музей: абавязковым з’яўляецца папярэдні запіс, і перавага аддаецца не індывідуальным, а калектыўным экскурсіям.

Унікальнасць музея ў параўнанні з аналагамі, што існуюць у іншых краінах, заключаецца ў тым, што гарадзенскае месца памяці не з’яўляецца будынкам былой турмы, пераробленым пад прастору для наведвання. Музей – частка дзеючай пенітэнцыярнай установы з усімі спадарожнымі атрыбутамі: КПП, узброенымі ахоўнікамі, брэхам сабак і пад.

Экспазіцыя музея падзелена на пяць асноўных раздзелаў: 1. Гісторыя Гародні і езуіцкага калегіюму; 2. Гарадзенская турма ў перыяд Расейскай імперыі; 3. Вядомыя вязні гарадзенскай турмы; 4. Турма ў польскі перыяд і Вялікую Айчынную вайну; 5. Турма ў пасляваенныя гады. У сваю чаргу кожны з гэтых раздзелаў разбіваецца на некалькі тэматычных частак, прадстаўленых на асобных падлогавых ці насценных стэндах. У змставай прасторы экспазіцыі найбольш увагі аддаецца перыяду Расейскай імперыі. Найперш цікавасць наведвальнікаў выклікаюць экспанаты, якія рэканструююць умовы побыту зняволеных таго часу, прылады для катавання, гісторыі ўдалых і няўдалых уцёкаў, а таксама біяграфіі найбольш вядомых вязняў (пераважна паўстанцаў 1863 года). Аналіз другога, трэцяга і чацвёртага музейных раздзелаў сведчыць, што іх стваральнікі ставілі перад сабой мэту выклікаць у наведвальнікаў спачуванне і суперажыванне з тымі людзьмі, што некалі апынуліся за мурамі гарадзенскай вязніцы. Эфект дасягаецца праз дэманстрацыю цяжкасці ўмоў, у якіх знаходзіліся зняволеныя, паказ прыстасаванняў для іх катавання і клеймавання, а таксама ахвярнасці вязняў на прыкладзе біяграфій найбольш вядомых асоб.

Падобны падыход захоўваецца і ў наступным раздзеле, прысвечаным эпосе Другой Рэчы Паспалітай. У гэтай жа частцы музейнай экспазіцыі, хоць яе аўтары і не ставілі перад сабой такой мэты, фрагментарна ўводзіцца савецкі кантэнт. Гэта робіцца праз фіксацыю вызвалення вязняў у верасні 1939 г. (што праўда, вызваленне адбылося яшчэ да таго, як савецкія войскі занялі горад). Таксама ў раздзеле «Вядомыя сядзельцы»

выкарыстоўваюцца стэнды, на якіх прадстаўлены фотаздымкі і кароткія біяграмы найбольш знакамітых вязняў гарадзенскай турмы, што змагаліся за «уз'яднанне» з Савецкім Саюзам і пасля зрабілі кар'еру ў гэтай краіне (Піліп Пестрак, Валянцін Таўлай, Сяргей Прытыцкі, іншыя).

Што да рэпрэзентатыўнасці савецкага перыяду ў гісторыі турмы, тут экспазіцыя музея парушае папярэднюю логіку апавядання. Замест дэманстрацыі адметнасцей побыту заняволеных і асаблівасцей эпохі, увага засяроджваецца на прадметах, якія маюць апасродкаваныя адносіны да ўстановаў. Гэта адбываецца праз увядзенне асобных стэндаў і фотагалерэй, прысвечаных супрацоўнікам турмы. Тут музейная канцэпцыя «скочваецца» на троп любага крязнаўчага ці школьнага музея, дзе найважнейшым лічыцца патрыятычнае выхаванне пасродкам дэманстрацыі так званага ўсенароднага подзвігу падчас Вялікай Айчыннай вайны. Узнікае пытанне: які ўнёсак зрабіла гарадзенская турма ў справу перамогі?

Праблема турмы і «подзвігу» вырашаецца проста: на адмысловым стэндзе дэманструюцца здымкі асоб, якія прымалі ўдзел у тых падзеях, а ў пасляваенны час працягвалі службу ўжо непасрэдна ў вязніцы. Натуральна, ўсе тыя работнікі былі супрацоўнікамі НКУС, але ў экспазіцыі гэты факт не ўзгадваецца. Затое для лепшай візуалізацыі гераічнага шляху тых службоўцаў прадстаўлены традыцыйны ў падобных выпадках набор экспанатаў – часам баявыя, а пераважна юбілейныя ўзнагароды, асабістая зброя, граматы, пахвальныя лісты і пад. Наяўнасць падобнага кантэнту дазваляе мясцовым адукацыйным установам уключыць Турму № 1 у праграму так званых пазакласных мерапрыемстваў. На сёння асноўнымі наведвальнікамі музея з'яўляюцца школьнікі (перадусім спецыялізаваных кадэцкіх класаў), а таксама студэнты вышэйшых і сярэднеспецыяльных устаноў.

У параўнанні з асвятленнем папярэдніх перыядаў досыць небагата прадстаўлена калекцыя экспанатаў турэмнага быту савецкай эпохі. Яна складаецца пераважна з разнастайных самаробных прадметаў, выяўленых у камерах падчас ператрусаў. Наведвальнікам дэманструюцца вырабленыя вязнямі-ўмельцамі кастэты, заточкі, машынка для татуіравання, прыстасаванні для міжкамернай камунікацыі, маляваныя карты, кіпяцільнік – і, бадай, усё. Таксама ў адной з ніш стваральнікі экспазіцыі рэканструявалі камеру-адзіночку савецкай эпохі. Яна ўяўляе сабой невялікі пакой-пенал з мінімалістычным інтэр'ерам у выглядзе жалезных нараў (на якіх месціцца манекен у арыштанцкай робе), тумбачкі, табурэткі і стала з дошкі, што выступае са сцяны. Экскурсаводы падкрэсліваюць тое, што ў Савецкім Саюзе гарадзенская турма лічылася адной з найбольш строгіх устаноў выпраўленчага тыпу, дзе не дзейнічалі «вараўскія» законы.

Дарэчы, у якасці экскурсаводаў выступаюць самі работнікі выпраўленча-выхаваўчай установы. Іх роля зводзіцца да механічнага агучвання раней распрацаванай і зацверджанай экскурсіі; яны наўрад ці здольныя да крытычнага ўспрыняцця прадстаўленай экспазіцыі ды савецкага мінулага ў цэлым.

Іншымі экспанатамі, што прэзентуюць савецкі перыяд у гісторыі мясцовай турмы, з'яўляюцца фотаздымкі начальнікаў спецстановаў, калектыву тых часоў, а таксама выявы знамянальных (паводле аўтараў экспазіцыі) падзей, што адбываліся на яе тэрыторыі: працоўных нарадаў, спартыўных мерапрыемстваў, выступаў творчай самадзейнасці. Праўда, гэтая святочна-парадная нарацыя парушаецца адным экспанатам, звязаным з

уцёкамі 1982 г., у выніку якіх загінуў супрацоўнік турмы. Адзіным сведчаннем аб гэтай падзеі з'яўляецца копія расстрэльнага прысуду ўдзельнікам той няўдалай спробы вырвацца на волю. Экспанат пакліканы яшчэ раз засведчыць адметны статус вязніцы ў сістэме падобных спецўстаноў тагачаснага Саюза.

Пераходзячы да аналізу ўзроўню дыскурсу, закладзенага ў музеі гарадзенскай турмы, варта зазначыць, што канцэпцыя перыяду СССР і, адпаведна, падбор экспанатаў, якія адлюстроўваюць эпоху, не былі прадметам якога-кольвек грамадскага абмеркавання, ды і нават вынікам працы прафесіяналаў. Калі ўсе асноўныя рашэнні адносна зместу і напавунення стэндаў, што адсылаюць да папярэдніх перыядаў, былі распрацаваны супрацоўнікамі гродзенскага гісторыка-археалагічнага музея (у прыватнасці, А. Ф. Вашкевічам), то канцэпцыя савецкага перыяду фармавалася выключна дзеючымі работнікамі пенітэнцыярнай установы. Небагаты выбар экспанатаў і амаль поўнае ігнараванне ўмоў быту вязняў, на нашу думку, абумоўлены тым, што турма дагэтуль захоўвае і працягвае традыцыі, закладзеныя ў савецкі час. Таму ўзніклі праблемы з музеефікацыяй сучаснасці.

Гарадзенская турма (у адрозненне ад Курапатаў і некаторых іншых мемарыяльных аб'ектаў, дзе назіраецца канкурэнцыя двух нарматываў адносна ахвяр, што там пахаваныя) не з'яўляецца прыкладам шматслойнага месца памяці аб гвалце за савецкім часам. Праз адсутнасць доступу да адпаведных крыніц, а таксама праз грамадскую амнезію, яна прэзентуецца як месца зняволення толькі крымінальных злачынцаў. Цалкам выключаны з публічнага дыскурсу ахвяры пасляваеннага антысавецкага падполля, спецаперацый НКУС і пад. Фіксацыя фактаў яе выкарыстання ў якасці месца пакарання па палітычных матывах звязана ўжо з постсавецкім перыядам (Павел Шарамет, Мікалай Аўтуховіч, вязні падзей 2020 г. і далейшых сфабрыкаваных спраў). Падобная сітуацыя з'яўляецца вынікам наўмыснага кіравання памяццю, якое было распачата ў працэсе паўстання музея.

Падчас стварэння канцэпцыі турэмнага музея ў яе аўтараў не было імплэту да крытычнага асэнсавання папярэдняга перыяду мінуўшчыны, бо Беларусь і яе мемарыяльная палітыка працягваюць рухацца ў рамках парадыгмы захавання памяці, дзе савецкае ўспрымаецца як «наша, роднае, сучаснае». Калі большасць нашых суседзяў сёння ўспрымае савецкі перыяд як траўматычную частку мінулага, то ў Беларусі прынята казаць аб тым перыядзе выключна ў пазітыўным ключы. Можна сцвярджаць, што з пастаўленай задачай музей турмы паспяхова спраўляецца, паколькі ў яго сценах адбываюцца розныя мерапрыемствы «патрыятычнага характару».

Гарадзенская турма, праз яе размяшчэнне (паезуіцкі кляштар), архітэктурныя адметнасці і гістарычную пераемнасць, выступае як аб'ект дакамуністычнай спадчыны. У сувязі са сваім рэжымным, закрытым характарам яна не стала прадметам грамадскіх дыскусій аб вызначэнні яе месца ў культурнай прасторы горада. На яе прыкладзе можна яшчэ раз пераканацца, што цяперашнія беларускія ўлады не гатовыя і не жадаюць дыстанцыявацца ад савецкай мінуўшчыны.

СПІС КРЫНІЦ І ЛІТАРАТУРЫ:

1. Lennon, John & Foley, Malcom. 2000. *Dark tourism: the attraction of death and disaster*. Continuum.
2. Miles, Stephen. 2014. «Battlefield Sites as Dark Tourism Attractions: an Analysis of Experience». *Journal of Heritage Tourism*. Vol. 9, no. 2: 134–147.
3. Strange, Carolyn & Kemp, Michael. 2003. *Shades of Dark Tourism: Alcatraz and Robben Island*. *Annals of Tourism Research*. Vol. 30, no. 3: 386–405.
4. Sulfaro, Nino. 2017. «Difficult heritage»: the use and reuse of prisons, sites of massacres and of other problematic places. *Adaptation: keeping alive the spirit of the place. Adaptive reuse of heritage with 'symbolic value'*, no. 65. EAAE Hasselt, Belgium: 317–324.
5. Махотина, Екатерина. 2018. Нарративы музеализации, политика воспоминания, свй как шоу: новые направления memory studies в Германии. *Методологические вопросы изучения политики памяти: Сб. научн. Тр. Москва – Санкт-Петербург: 75–92.*

MINSK DETENTION CENTER NO. 1 AS AN OBJECT OF POTENTIAL COMMEMORATION: THE SOVIET PERIOD

Aliaksandr Rajchonak

Starting a conversation about Minsk Detention Center No. 1, or the so-called “Valadarka” (this name is more common to modern Minskians), as an object of potential commemoration of the Soviet prison system, one has to keep in mind that the history of this prison is broader than its Soviet era. Having survived both the imperial and Soviet eras, the prison continues its existence in modern Belarus. The only thing that remains unchanged is its functional side: throughout its almost two-hundred-year history, it has always remained a prison. Perhaps, this is the oldest building in Minsk, which has never changed its original purpose.

Each city has its own body of urban legends which usually involves a cemetery, a castle, an underground passage, and a prison. Minsk is not an exception, but with the distinction that here the legends about the castle and the prison are intricately entwined together and represent, in fact, an inseparable whole. Minsk urban planners, tour guides and publicists prefer to name the building “Pishchalauski Castle”. Naturally, in this case, there is a layering of meanings: in the Russian Empire, the words “castle” and “prison” were used as synonyms. Additionally, the phrase “Pishchalauski Castle” clearly sounds more romantic than “Minsk Provincial Prison”.

In the course of its history, the building changed its name more than once without changing its main purpose. However, when speaking about the Soviet period, in our opinion, it is most appropriate to call it “Minsk prison”. Still, as noted above, among commoners the name “Valadarka” is used much more often. The name is derived from the street located next to the prison and named after V. Volodarsky (Serpukhaskaya Street, which was once called Turemnaya Street (Prison Street), was renamed in honor of this figure in 1922). This prison name forms a special semantic pair with another well-known Minsk prison – “Amerikanka”, which is run by the KGB.

Built in 1825, the unremarkable provincial prison during the Russian Empire “hosted” not only criminals, but also political prisoners, among whom were iconic figures of Belarusian history. Vincent Dunin-Martsinkevich, Karus Kaganets, Ales Harun, Yakub Kolas, Felix Dzerzhinsky, Ivan Pulikhau, Aliaksandra Izmailovich were jailed there. The latter was behind the bars in both imperial and Soviet prisons (a representative of the Socialist-Revolutionary Party was arrested several times both before and after the revolution of 1917), and once came up with a great phrase that characterized the first steps of the Soviet penitentiary system: “It was an autocratic monarchy. Now it became the Soviet Federative “Socialist” Republic. But the prison remains the same, only dirtier. The dirt is terrible” (*Kremlin behind bars 1922: 8*).

During the February revolution (for a short time), the prison had quite liberal rules. “Minskaya

Gazeta” (“Minsk Newspaper”) wrote: “The arrestees themselves keep watch. Currently, there is complete order in the prison. The criminals’ unrest has completely quietened down under the pressure of rumors about the impending mitigation of their sentence. The order in the prison is maintained in an exemplary manner. The internal guard is also carried by the detainees themselves. The extent to which order has been established in the prison can be evidenced by the fact that the other day, the assistant chief of police Yareneu, who arrived at the prison at one o’clock in the morning, was welcomed by a detainee sentenced to 10 years of hard labor, who opened all the doors, including the outer ones. Only the initiated escape of the prisoners made them return to their previous ways” (*quoted from: Butovich 2012*).

The construction of the Soviet prison system in Belarus began in 1920 with the creation of the penal department under the People’s Commissariat of Justice of the Socialist Soviet Republic. Or, to be more precise, the People’s Commissariat of Justice, the People’s Commissariat of Internal Affairs (NKUS), and the Extraordinary Commission were managing prisons collectively. (*Lazutina 2017: 169*). It has to be noted that initially the Soviet government avoided using the word “prison” at all costs, replacing it with various euphemisms such as house of imprisonment, house of preliminary imprisonment, house of forced labor or house of forced work, which is quite understandable, since the very word “prison” was clearly identified with the tsarist regime as many revolutionaries themselves went through prison.

Meanwhile, the “rescue” formula was found in January 1921. In the decree of the All-Russian Emergency Commission on the punitive policy of the Emergency Commission bodies, Dzerzhinsky came up with an idea: “Prison is for the bourgeoisie, social impact is for workers and peasants” (*History of Stalin’s Gulag 2004: 559*). According to this statement, in connection with the end of the civil war, it was proposed to unload the prisons as much as possible, freeing the representatives of the working class. However, the liberalization caused by NEP did not last long. The grain crisis and the transition to the policy of collectivization, which was adopted in 1929, caused another wave of mass repressions targeting mostly the peasantry. The history of the Minsk prison of the early 1930s found its vivid, emotional reflection in the testimonies of eyewitnesses, which were published in the book “Prisons of Belarus: 1929–1935” written by Andrei Zaerka, printed in Moscow in 2002. From these memories, we can trace the evolution of the Soviet prison system, where with each year we can see the changes in the treatment of prisoners and the gradual increase in repressions, which led to the great terror of 1937-1938.

During mass collectivization, the so-called dispossessed peasants became the main population of the prison, and the prison itself was used as a kind of transfer point and a gathering space before the next stage. The general situation in the prison is outlined in the memoirs of Anton Ivanavich Shurka, born in 1916: “We were in quarantine for 2 weeks in April 1933. We were transferred to the second floor, where we could walk from cell to cell freely. The cells, the corridors were loaded with people. They could go up to the fourth floor. And they did.

The third floor was closed. Our gang was right in the corner of the cell next to the window.. We went out to the yard. There were workshops filled with people, called “network workshops”. The cathedral on the Square of the 8th of March was also turned into a prison. Prisoners were transferred from there to ours, someone said” (*Zaierko 2002: 34*). As some arrested women recalled, before the deportation, a lot of people crowded in, everyone was kept together before sending them to labour camps, however, the only sick or very old men could be found there. A month later they were put on a train. (*Zaierko 2002: 45*).

Thus, the prison authorities mostly did not care about this peasant crowd who were obviously considered to be only temporary guests that did not deserve much attention. Due to the overcrowding, these people were even allowed to move: not only from cell to cell, but also between floors. Here, I believe, we should say a few words about the “geography” of the prison. At first, the prison was built in the form of a two-story building with towers on the sides, the towers ended with profiled teeth, and the walls were strengthened by buttresses. The building had a cellar with cells, a kitchen, workshops, there was a prison church and other buildings. In 1890, due to the increase in the number of inmates, the third floor was erected. Currently, the perimeter of the former walls is surrounded by newly built spaces. During the Soviet period, the cellar was transformed into both punishment cells and cells for inmates, who were on special account, so the building began to be perceived as a four-story building, and the top floor was considered the best because of less humidity, as well as because of the opportunity to observe the city life outside the prison walls at least a bit from.

Incidentally, the expression “our gang” is not accidental at all, as the peasants who arrived in waves faced professional criminals in prison. The latter by that time had become a well-organized community, and in order to at least somehow resist aggression and racketeering, the peasants had to group up according to the principles of blood ties or patrimony, when the inhabitants of one village or neighboring villages stayed together.

Prisoners arrested by The Joint State Political Directorate (OGPU) were usually kept separately on the third floor in order to prevent them from having contact with the rest of the prisoners. According to other detainees, in 1930 those arrested by the GPU often were heard singing. “The fence is high, so we can’t see them walking. We can only hear them singing. They say, it is the GPU. They were well fed at the GPU” (*Zaierko 2002: 48*).

Despite the fact that the prisons and labour camps of the BSSR were not part of the Gulag, they were regularly given a task to make a transfer plan from local prisoners, and if in some months there was an underperformance of this “plan”, they had to compensate for it in the next month.

At the beginning of the 1930s, many peasants did not feel any particular discomfort when they were sent to prison as their living conditions in freedom were also quite poor. Thus, Mikhail Fyodaravich Dubovik from the village of Paledzi, Kapyl district, who was 17 years old at the time of his arrest, left the following memories: “I was arrested for squandering state property. First, in the autumn of 1930, they took my father, then me. There were many people in the cell. Well, of course, there were young people, even younger than me, but mostly middle-aged. It seems, there was a headman. No one was beaten there, there were no shields on the windows. It was good in prison, one might say, very good. There, every cell had a radio. It was constantly talking, it had a round shape. God knows what it was talking about. The daily schedule: a ten-minute walk – that’s all. Morning. The watchmen are standing, you cannot go anywhere. That’s the schedule. There were no mattresses, bare bunks. We were in prison on Vladarski Street for around 3 months. Then my family was transported, and I joined them later in Fanipol” (*Zaierko 2002: 55–56*). Dubovik spoke positively about prison food, too: “One person comes to give away dry rations, then they also bring a bowl with some prison food. Why is it good? They cook for you, they bring you food – that’s it, there is no need to light the stove, you don’t have to do anything. This is good” (*Zaierko 2002: 84*). However, it is difficult to determine from the printed text whether these were youthful memories of a naive village boy who has essentially never seen anything in his life, or a well-hidden irony.

In general, other peasant prisoners did not complain much about the quality of the food either, especially those who had been to an exile where there was no work and dry rations, or those who worked on a collective farm, where people were not paid, but had to cover a certain number of workdays. Apparently, until 1932, rations were issued to prisoners regularly in accordance with the regulations (however, criminals, especially those who had been to jail before the revolution, did not like prison food). The situation had radically changed in the spring of that year, when, according to the prisoners, food waste and spoiled food began to be used in the prison kitchen. In order to at least somehow cope with this difficult situation, after the beginning of the famine, the prison administration allowed inmates' family members to send a package with food once a week.

Alongside the repressive campaigns that took place at that time in the USSR and the BSSR, the prison contingent also changed. Starting from 1933, one can find notes about representatives of the Belarusian intelligentsia, local nomenclature, figures of the Belarusian diaspora who believed in the amnesty and moved back to the BSSR. A.I. Tserlin, who was jailed in March 1934, recalled that there were many employees of the Academy of Sciences among inmates. Moreover, he was sharing a prison cell with Rak-Mikhailouski, Miatla, Valoshyn and other former deputies of the Polish Sejm, who were sincerely shocked with how quickly a criminal case can be fabricated (*Zaierko 2002: 60*). Meanwhile, despite overcrowding, there were some reliefs: they were sent to work voluntarily and were given extra bread for it. By the way, "foreigners" were not allowed to work. The prison even organized local self-made performances, but they usually did not provoke any interest, and the convicts ignored such events.

In 1936, a new stage of development of the prison system began. Since August, such a form of deprivation of liberty as prison imprisonment had been newly introduced by a decree of the Central Committee of the Central Committee of the USSR and the National Security Council of the USSR. In accordance with this decree, fixed-term and investigative prisons of the NKVD were established. The conditions of detention of prisoners were becoming stricter everywhere, as the country was entering the era of the "Great Terror". And here we come to the most terrifying part of the history of the Minsk prison – mass executions.

It is the executions that make Minsk prison a particularly dark place in the history of the city, as it is the only place in Europe where they continue to be carried out up to this day. Strictly speaking, the executions continued throughout the 1920s and reached their peak in 1937–1938. The night from October 29 to 30, 1937, which was called the Night of the Shot Poets, can be considered a terrible symbol of the time of the Great Terror. On that day a mass political murder took place in the internal prison of the NKVD in Pishchalauski Castle in Minsk – more than a hundred representatives of the Belarusian intellectual elite were killed.

It is not easy to determine which of the executions of the 1920s and 1930s were organized in the Minsk prison, as only general statistics are known. However, the memories of contemporaries testify to the fact that executions were an invariable attribute of prison life. For example, P. Paliashoska., who was sitting in cell 76 on the third floor in the spring of 1932, heard how someone on the neighboring cell was being taken to be executed. According to him, there was a desperate fight behind the wall in the middle of the night, as the executioners woke up the entire prison, but still dragged the prisoner out (*Zaierko 2002: 129*).

But it got even worse when executions and death became a part of everyday life, when the atmosphere of hopelessness permeated all levels of prison life. A vivid example of this is the

event described by H. I. Kashytski, who was still a young man at the time: “Tatur, who slept next to me, was telling fortune on the cards. He took the cards for himself and said: ‘I am going to be shot.’ Then he told fortune to Suptselny, and Filimon Dubina: “They are going to be shot, too.” And then to me: “And you,” he says, “they’ll give you ten.” And that was how it exactly turned out... they were taken to “Amerikanka”, and no one came back from the “Amerikanka”, everyone was shot there” (*Zayerko 2002: 128*). And these are memories of the first half of the 1930s, before the peak of mass repressions.

As for the time of the Great Terror itself, there are isolated memories of former prisoners who miraculously managed to survive in the political meat grinder of 1937-1939. Thus, in the National Archive of the Republic of Belarus there is a letter from M. K. Stsiernin (Bahdanovich), sent to the Central Committee of the CP(b)B upon his release from the Minsk remand prison of the NKVD, titled “The Party must know everything” (about the methods of conducting investigative cases of the NKVD and Prosecutor’s Office of the BSSR). In this letter of 57 pages dated July 29, 1939, the history of Stsiernin’s thirteen-month stay in prison under investigation from June 11, 1938 to July 11, 1939 is documented in detail.

Let’s not focus on the methods used by the investigators of the National Security Service to receive testimony. For our research, Stsiernin’s description of the prison itself is of greater interest. It follows that the very stay in the prison was supposed to break convicts down, and was a means to get the necessary testimony from them. “Out of the 13 months I was in Minsk prison, I spent 9 months in the basement, without seeing daylight, with twenty-four seven electric lighting, in a damp cell. There was moisture and mold on the walls all year round. I was literally suffocating both during the day and at night due to the lack of air. In autumn, winter and spring, there was water on the floor, which filled the entire cell with the smell of rot and dampness. There were 20 or more people on 6 tightly arranged bunks. I had to sleep on the bare cement floor, under the bed or in the passage by the toilet. I spent these 13 months without a shirt, which was torn into shreds during the first “interrogation” of Morau (note: NKVD investigator). In autumn and winter, through icy water and snow, I was taken to interrogations literally barefoot. Morau tore down my shoes. Being an “unrepentant”, I could not receive food from the prison stall and did not have a single piece of bread or sugar in addition to the prison ration.

The food in the prison was very inadequate. 600 g. Of bread per day and 2 bowls of “balanda” – a prison soup, which is almost as thick as tea. Those who were sent to the punishment cell got even less – 400 g. Of bread and 2 cups of water per day – that’s it. The punishment cell is physically extremely exhausting. By using it systematically, you can kill even a physically strong person with hunger and cold” (*NARB, issue 14698: 36–37*).

Since the prisoner strongly refused to confirm his participation in anti-Soviet activities, he was dragged from cell to cell in order to get the necessary testimony. Stsiernin wrote: “It seems to me that it is no coincidence that before the beating began, I was transferred from the basement of cell 6 to cell 54, where I was joined by an employee of the National Academy of Science (Academy of Science) Kernazhytski, who was talking me into confessing for days.” After his failure, Stsiernin was again transferred to the cellar, cell 2. Then he was moved to cell 93, then to cell 153, where those unwilling to confess were pressured by the cellmates, claiming that it was because of the stubborn prisoner that their conditions of detention worsened: “You are letting us all down. Write” (*NARB, file 14698: 42*). Refusal to testify (confession, as you know, was considered the “queen of evidence” in the Stalinist judicial system) and the decline in mass repressions actually saved Stsiernin’s life. In the light of the “struggle against distortions”, the repressions began to loosen and some cases were even revised, although all

this was of a purely formal nature. In fund No. 4 (party) inventory 1 includes case No. 14884 with complaints of prisoners and their relatives. As a rule, they contain enquiries regarding the fate of prisoners or requests for revision of cases. Next comes the reference – “sentenced to the highest punishment” (i.e. execution) and the standard answer: “the review of the case is refused.”

The information from case No. 14885 “Act of checking the status of the investigation, detention of the arrested, registration of investigative files and reconciliation of the number of arrested persons in the prisons of the BSSR dated March 3, 1939” can shed light on the state of affairs in the prison system. According to the Act, there were 1,830 prisoners in the Minsk prison on February 16, 1939, with a limit of one thousand. In the “Status of investigative cases” section, it is indicated that out of 1,190 arrested by the investigative department and the 3rd department of the NKVD, 496 people were not interrogated between 2 and 6 months, 147 people from 6 months to a year, and 24 people from a year to 2 years. In many cases, there were no necessary documents – warrants, accusations. In one case, the accusation was presented 19 days before the arrest, and the suspect M.I. Blomberh was interrogated for the first time a year after his arrest (*NARB, file 14885: 11*).

From the autumn of 1939, separate groups of prisoners from the territory of Western Belarus began to arrive at the Minsk prison. On March 22, 1940, order No. 00350 “On the unloading of the prisons of the NKVD of the Ukrainian SSR and the BSSR” was signed, according to which 3,000 prisoners were transported from the prisons of the western regions of the Belarusian SSR to the Minsk prison.

The diary of Konstantin Rdułowski is preserved in the Warsaw “Eastern Archive” of the Karta Research Center. This is how he described those events: “April 1, 1940. We arrived in Minsk around 10 o’clock in the morning. We were taken out of the railroad cars and put into trucks. We drove past the monument to Lenin, and near the church of St. Symon and Alena, once built by the Minsk noble Edvard Vainilovich, turned sharply to the left, and soon we found ourselves near the old prison. Among those who traveled with me, there were many people from Hrodna and Vaukavysk. 120 people were taken to the top floor and placed in one cell. People thought it was temporary, but they were wrong. Each person had about 40 cm of free space. It was hot, there was a lack of air. Later, they started taking us out for walks. They fed us with bread and water with some weed. The supervisors called this drink “tea”. Among the prisoners were landowners, osadniki (settlers), policemen and officers of the Polish Army. People said that several Polish generals were sitting in a neighbouring cell. The offices of the investigators, where the arrested were interrogated, were located under our cell. Often human screams could be heard from there. Some of the prisoners could not stand the beating and went crazy. Detainees were often taken out of the cell “with their belongings”. We did not see these people again. New prisoners were brought in their place” (*Rdułowski 1940*).

Another tragedy with the prisoners of Minsk prison occurred at the beginning of the war in June 1941. The inmates of Minsk prison and Kaunas prison, who were taken to Minsk on June 23, 1941, were evacuated on foot towards Mahiliou on the night of June 25. According to witnesses, most of the prisoners (approximately 4,000 people) were shot in a forest near Cherven on June 26–27 due to the impossibility of further evacuation (*Sharkov 2010: 43*).

During the occupation of 1941–19 Germans still used the prison for its intended purpose. After the territory of the BSSR was liberated, authorities set a task of restoring places of imprisonment. Even prior to Operation Bagration and the liberation of Minsk in July 1944,

on March 22, 1944, by the order of the National Security Service of the BSSR, the staff were already assigned to the prisons of Minsk, Mahiliou, Vitsiebsk, Homel, and Palesie regions. Later, on July 18, during the successful advance of the Soviet troops, the prison staff of the western regions of Belarus were officially assigned.

In 1945, all prisons in Belarus were certified. Dziarzhynski, Zaslauski, Lahoiski, Pukhavitski, Rudzenski, Uzdzenski and Smaliavitski districts were assigned to Minsk prison No. 1. At that time, the limit of its capacity was also determined at 1000 people. The prison had 4 buildings, which housed shared and solitary cells (*Sharkov 2010: 56–58*).

In the post-war period, the prison became famous for the fact that during the “Bitch War”, which peaked in 1951, (referring to violent, even murderous, inter-criminal conflicts over the possibility of cooperation of prisoners with the prison administration), it remained the so-called “Polish” prison, i.e. did not live according to the concepts of the Soviet (Russian) criminal world. The contingent of prisoners also changed gradually. About 70% were people under investigation in custody (*Sharkov 2010: 198*), which later led to the final repurposing of the prison into a pre-trial detention center.

The biggest changes began after Stalin’s death in 1953, when Minsk Prison No. 1 became the only place in the BSSR where death sentences were carried out. Moreover, as the journalist Slavamir Antanovich claimed, during the USSR, people from Lithuania were also brought to the Pishchalauski Castle to be shot as most likely there were no specialized death penalty institutions in Lithuania (*Antanovich 2013: 98*).

On May 18, 1953, by Resolution No. 625 of the Council of Ministers of the BSSR, the building was declared an architectural monument under state protection, with a protection certificate issued on June 30 of the same year (*Sharkov 2010: 380*). In a way, this event can be considered the first step towards the commemoration of pre-trial detention center No. 1. However, just as then, the building is now listed in the list of historical and cultural heritage of Belarus as “Architectural complex “Pishchaly Castle”, which does not refer to its Soviet history at all.

In 1968, by order of the Ministry of Internal Affairs of the BSSR dated December 24, the institution received its current name “Investigative Detention Center No. 1 of the Minsk Regional Executive Committee”. At that point, there were attempts to improve the living conditions of detainees; for instance, the furnace heating was replaced by central heating and sockets were installed in the prison cells. In this condition pre-trial detention center No. 1 came under the control of the system of execution of punishments of the Republic of Belarus. In Belarus it kept on being used for its intended purpose, gradually decaying, until the western tower of the Pishchalauski Castle collapsed in 2008. Since then, the central building of the prison complex has been conserved.

In November 2017, several groups of architects and designers were asked to develop a concept for the reconstruction of the castle at an architectural hackathon, as it was assumed that the building would be handed over to the city by 2020. There were plans to turn the former prison into a historical and cultural space. The winner was the team that presented the project of transforming the building into a social and cultural center with a museum, an exhibition gallery, workshops and an institute for researching the problems of modern society. The historic building of the castle and the authentic fence were to be preserved, but the Soviet annexes had to be demolished, as they have no historical and cultural value.

However, the project was never implemented. Moreover, the supposed moving of the detention center to Kalyadichi has not yet taken place. The reasons are various: both the events of 2020, and problems with financing, and the plain reluctance of the representatives of the Ministry of Internal Affairs to move outside the city. But perhaps the main reason is that Belarus has still failed to get rid of its Soviet heritage, and therefore the transformation of “Valadarka” into a museum of totalitarianism will take place only when Belarus decides to finally say goodbye to the criminal practices of the Soviet system.

LIST OF LITERATURE AND SOURCES:

1. *Kolekcja Konstantego Rduktowskiego* https://zbioryspoleczne.pl/zbiory/PL_1001_OK_0608
2. *Antanovich Slavamir. Prisoners of the Pishchallov Castle: documentary and short stories, a historical detective story.* Minsk: Zvyazda, 2013. 357 p. (Антонович Славомір. Узнікі Піщаллова замка: дакументальныя повесці і расказы, історыцкі дэтэктыў. Мінск: Звязда, 2013. 357 с.)
3. *Butovich N. Chains of the Pishchallovsky Castle.* (Бутовіч Н. Цяні Піщалловскага замка.) <https://www.sb.by/articles/tsepi-pishchallovskogo-zamka-2.html>
4. *Zaerko A. L. Prisons of Belarus. Book 1: 1929—1935.* Moscow, 2002. 253 p. (Заерко А. Л. Тюрмы Беларусі. Кн. 1: 1929—1935. Москва, 2002. 253 с.)
5. *The history of the Stalinist Gulag. The end of the 1920s — the first half of the 1950s: Collection of documents in 7 volumes. Volume 2. Penal system: structure and personnel.* Moscow: “Russian Political Encyclopedia” (ROSSPEN), 2004. 696 p. (История сталинского Гулага. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 т. Т. 2. Карательная система: структура и кадры. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. 696 с.)
6. *The Kremlin behind bars: (Underground Russia).* Berlin: Skify, 1922. 220 p. (Кремль за решеткой: (Подпольная Россия). Берлин: Скифы, 1922. 220 с.)
7. *Lazutina, L. Historical development of prisons and penitentiary systems of the Republic of Belarus / L. Lazutina, L. Vasilevsky // Thesaurus: coll. Of science pr. / Mahiliou Institute of Internal Affairs. — Mahiliou, 2017. — Issue 4: Interdisciplinary Studies. — P. 168–177.* (Лазутина, Л. Историческое развитие тюрем и пенитенциарной системы Республики Беларусь / Л. Лазутина, Л. Василевский // Thesaurus: зб. Навук. Пр. / Магілёўскі інстытут МУС. — Магілёў, 2017. — Вып. 4: Міждысцыплінарныя даследаванні. — С. 168–177.)
8. *National Archives of the Republic of Belarus (NARB) Fund 4 p., inventory 1, file 14698.* (Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ) Фонд 4 п., вопіс 1, справа 14698.)
9. *National Archives of the Republic of Belarus (NARB) Fund 4 p., inventory 1, file 14884.* (Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ) Фонд 4 п., вопіс 1, справа 14884.)
10. *National Archives of the Republic of Belarus (NARB) Fund 4 p., inventory 1, file 14885.* (Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ) Фонд 4 п., вопіс 1, справа 14885.)
11. *Sharkov A.V. Criminal-executive system of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Belarus. 90 years.* Minsk: Positiv Centr, 2010. 477 p. (Шарков А. В. Уголовно-исполнительная система МВД Республики Беларусь. 90 лет. Минск: Позитив-центр, 2010. 477 с.)
12. *Sharkov A. V. The criminal-executive system of the Republic of Belarus: history and modernity.* Minsk: Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Belarus, 2010. 322 p. (Шарков А. В. Уголовно-исполнительная система Республики Беларусь: история и современность. Минск: Академия МВД Республики Беларусь, 2010. 322 с.)

МІНСКАЕ СІЗА № 1 ЯК АБ'ЕКТ ПАТЭНЦЫЙНАЙ КАМЕМАРАЦЫІ: САВЕЦКІ ПЕРЫЯД

Аляксандр Райчонак

Пачынаючы размову пра мінскі следчы ізалятар № 1, або так званую «Валадарку» (гэтая назва больш зразумелая сучасным мінчанам), як пра аб'ект патэнцыйнай камемарацыі савецкай турэмнай сістэмы, нельга не зазначыць, што гісторыя гэтай турмы шырэйшая за яе савецкую гісторыю. Перажыўшы і імперскую, і савецкую эпохі, турма працягвае сваё існаванне ў сучаснай Беларусі. Адзінае, што застаецца нязменным – яе функцыянальны бок: за ўсю сваю амаль двухсотгадовую гісторыю яна заўсёды заставалася турмой. Бадай, гэта найстарэйшы будынак Мінска, які ні разу не змяніў свайго першапачатковага прызначэння.

У кожным горадзе існуе свій корпус гарадскіх легенд, які зазвычай закранае могількі, замак, падземны ход і турму. Не з'яўляецца выняткам і Мінск, але з той адметнасцю, што тут легенды пра замак і турму мудрагеліста спляліся і ўяўляюць з сябе, па сутнасці, ужо непарыўнае цэлае. Мінскія ўрбаністы, экскурсаводы і публіцысты аддаюць перавагу найменню «Пішчалаўскі замак». Натуральна, у гэтым выпадку дзейнічае толькі напластаванне сэнсаў: у Расійскай імперыі словы «замак», «астрог» і «турма» выкарыстоўваліся ў якасці сінонімаў. Але само словаспалучэнне «Пішчалаўскі замак» гучыць яўна больш рамантычна, чым «Мінская губернская турма».

Цягам сваёй гісторыі будынак не раз мяняў назву, не мяняючы асноўнага прызначэння, аднак, калі вярнуцца да савецкага перыяду, то, на нашу думку, найбольш дарэчна называць яго «мінская турма». Хаця, як адзначалася вышэй, у простае мове часцей выкарыстоўваецца найменне «Валадарка». Назва атрымана ад вуліцы імя Валадарскага (у гонар гэтага дзеяча пераназвалі ў 1922 годзе вуліцу Серпухаўскую, што некалі называлася Турэмнай), на якой знаходзіцца турма. Апошняя ўтварае сваеасабліваю семантычную пару з іншай вядомай мінскай турмой – «Амерыканкай», што падпарадкоўваецца КДБ.

Пабудаваная ў 1825 годзе, нічым не адметная губернская турма ў часы Расійскай імперыі «прымала» ў сваіх мурах не толькі крывінальнікаў, але і палітычных зняволеных, сярод якіх былі знакавыя постаці беларускай гісторыі. Тут пабывалі Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч, Карусь Каганец, Алесь Гарун, Якуб Колас, Фелікс Дзяржынскі, Іван Пуліхаў, Аляксандра Ізмайловіч. Апошняя сядзела як у імперскіх, так і ў савецкіх турмах (прадстаўніцу партыі эсэраў не раз арыштоўвалі і да, і пасля рэвалюцыі 1917 г.), і ёй належыць выдатная фраза, што характарызуе пачатковы этап савецкай пенітэнцыярнай сістэмы: «Была самадзяржаўная манархія. Стала Савецкая Федэратыўная “Сацыялістычная” Рэспубліка. А турма – тая самая, хіба што бруднейшая. Бруд страшэнны» (Кремль за рэшоткай 1922: 8).

У час лютаўскай рэвалюцыі (ненадоўга) у турме былі заведзены больш чым ліберальныя парадкі. «Мінская газета» пісала: «Варту нясуць самі арыштанты. У цяперашні час у

турме пануе поўны парадак. Хваляванні крымінальных пад уплывам чутак пра маючае адбыцца змякчэнне іх долі зусім сціхлі. Парадак у турме падтрымліваецца ўзорны. Унутраную варту нясуць таксама самі арыштанты. Наколькі ў турме ўсталяваўся парадак, можа сведчыць той факт, што днямі памочніку начальніка міліцыі Ярэневу, які прыбыў у турму а першай гадзіне ночы, адчыняў усе дзверы, у тым ліку знадворныя, арыштант, асуджаны да 10-гадовай катаргі. І толькі распачатыя ўцёкі зняволеных прымуслі вярнуцца да ранейшага становішча» (цыт. Паводле: Бутовіч 2012).

Уласна, пабудова савецкай турэмнай сістэмы ў Беларусі пачалася ў 1920 годзе з утварэння пры Народным камісарыяце юстыцыі Сацыялістычнай Савецкай рэспублікі карнага аддзела. Прычым адначасова турмамі займаліся і Народны камісарыят юстыцыі (НКЮ), і Народны камісарыят унутраных спраў (НКУС), і Надзвычайная камісія (Лазутіна 2017: 169). Варта адзначыць, што першапачаткова савецкая ўлада ўсяляк пазбягала выкарыстання слова «турма», замяняючы яго рознымі эўфемізмамі – дом зняволення, дом папярэдняга зняволення, дом прымуsoвай працы, дом прымуsoвых работ – што цалкам зразумела, бо само слова «турма» відочна атаясамлівалася з царскім рэжымам. Многія рэвалюцыянеры самі прайшлі праз турэмнае зняволенне.

Між тым «ратавальная» формула была знойдзена ў студзені 1921 г. Так, у загадзе Усерасійскай надзвычайнай камісіі (ВЧК) пра карную палітыку органаў ЧК Дзяржынскі сфармуляваў тэзіс: «Турма – для буржуазіі, таварыскае ўздзеянне – для рабочых і сялян» (История сталинского Гулага 2004: 559). Адпаведна гэтаму тэзісу прапаноўвалася ў сувязі з заканчэннем грамадзянскай вайны максімальна разгрузіць турмы, вызваліўшы прадстаўнікоў працоўных класаў. Аднак выкліканая НЭПам лібералізацыя працягнулася нядоўга. Крызіс хлебнарыхтовак і пераход да палітыкі калектывізацыі, пачынаючы з 1929 года, выклікаў чарговую хвалю масавых рэпрэсій, асноўным аб'ектам якіх стала сялянства.

Гісторыя мінскай турмы пачатку 1930-х гадоў знайшла сваё яркае, эмацыйнае адлюстраванне ў сведчаннях відавочцаў, якія былі апублікаваны ў кнізе Андрэя Заеркі «Тюрьмы Беларусі: 1929–1935», выдадзенай у Маскве ў 2002 годзе. Па гэтых успамінах мы можам прасачыць эвалюцыю савецкай турэмнай сістэмы, калі з года ў год бачныя змены ў стаўленні да зняволеных і паступовы рост рэпрэсій, што прывёў да вялікага тэрору 1937–1938 гг.

У час масавай калектывізацыі асноўны кантынгент турмы пачынаюць складаць так званыя раскулачаныя сяляне, а сама турма выкарыстоўваецца як сваеасаблівы перасыльны пункт, або накапляльнік перад фармаваннем чарговага этапу. Агульнае становішча ў турме абмалёўваецца ва ўспамінах Шуркі Антона Іванавіча, 1916 г. нар.: «У каранціне былі 2 тыдні ў красавіку 1933 г. Нас перавялі на другі паверх, там хадзілі з камеры ў камеру вольна. Камеры, калідоры былі загрузаны людзьмі. Маглі хадзіць і на чацвёрты. І хадзілі. Трэці быў закрыты. Мы былі ў камеры ў самым куце каля вакна сваёй хеўрай. На двор выходзілі. Былі майстэрні, запоўненыя людзьмі, іх называлі “сеткавы цэх”. Кафедральны сабор на плошчы 8 Сакавіка таксама быў зроблены пад турму. Адтуль пераводзілі да нас, людзі казалі» (Заерко 2002: 34). Як успаміналі арыштаваныя жанчыны, перад высылкай набівалася куча народу, трымалі ўсіх разам перад этапам, праўда, мужчын – толькі хворых або вельмі старых. Месяц – і ў таварняк (Заерко 2002: 45).

Выходзіць, турэмнаму начальству па вялікім рахунку не было справы да гэтай сялянскай масы, якая разглядалася, відавочна, як часовы кантыгент, што не заслугоўваў вялікай увагі. Яму, праз вялікую скупчанасць, дазвалялася нават перамяшчацца: не толькі з камеры ў камеру, але і паміж паверхамі. Тут, мяркую, не будзе лішнім сказаць колькі слоў пра «геаграфію» турмы. Спачатку турма была пабудавана ў выглядзе двухпавярховага будынка з вежамі на баках, што завяршаліся прафіляванымі зубцамі, а сцены былі ўмацаваныя контрфорсамі. Будынак меў сутарэнне з камерамі, кухню, майстэрні, існавала турэмная царква і іншыя пабудовы. У 1890 г. у сувязі з прыростам кантынгенту быў узведзены трэці паверх. Да цяперашняга часу перыметр былых сцен забудаваны новымі карпусамі. У савецкі перыяд сутарэнне было аддадзена пад карцар і камеры для зняволеных, што стаялі на асаблівым уліку, таму будынак пачаў успрымацца як чатырохпавярховы, прычым верхні паверх лічыўся найлепшым праз меншую вільготнасць, а таксама праз магчымасць хоць крыху паназіраць за гарадскім жыццём звонку турэмных муруў.

Дарэчы, згадкі пра «сваю хеўру» зусім не выпадковыя, бо сяляне, якія прыбывалі хвалямі, сутыкаліся ў турме з прафесійнымі крымінальнікамі. Апошнія к таму часу зрабіліся добра арганізаванай супольнасцю, і каб хоць неяк процістаяць агрэсіі ды паборам з іхняга боку, сяляне вымушаны былі групавацца паводле прынцыпаў крэўнай сувязі або зямляцтва, калі хыхары адной вёскі або суседніх вёсак імкнуліся трымацца разам.

Арыштаваных АДПУ утрымлівалі асобна, як правіла, на трэцім паверсе, не дапускаючы іх кантактаў з астатнімі зняволенымі. Паводле іншых арыштантаў, у 1930 годзе арыштаваныя ДПУ нярэдка спявалі. «Агароджа высокая, дык нам не відаць, дзе яны ходзяць. Толькі чуваць, што спяваюць – дык кажуць, гэта ДПУ. Іх добра кармілі ў ДПУ» (Заерко 2002: 48).

Нягледзячы на тое, што турмы і лагеры БССР не ўваходзілі ў склад ГУЛАГа, ім рэгулярна даводзіўся план па фармаванні этапаў з мясцовых зняволеных, і калі ў нейкім месяцы адбывалася недавыкананне «плана», то ў наступным месяцы гэта неабходна было кампенсаваць.

У пачатку 1930-х гадоў многія сяляне, трапляючы ў турму, гледзячы па ўсім, не адчувалі асаблівага дыскамфорту, бо іх побытавыя ўмовы на волі таксама былі даволі ўбогія. Так, Міхаіл Фёдаравіч Дубовік з вёскі Паледзі Капыльскага раёна, якому на момант арышту было 17 гадоў, пакінуў наступныя ўспаміны: «Арыштавалі за разбазарванне дзяржаўнай маёмасці. Спачатку ўвосень 30-га года ўзялі бацьку, потым – мяне. У камеры было шмат людзей. Ну, вядома, былі маладыя, маладзейшыя і за мяне, але ў асноўным – сярэдняга ўзросту. Быў, здаецца, стараста. Нікога там не білі, не было ніякіх шчытоў на вокнах. У турме было добра, можна сказаць, вельмі добра. Там у кожнай камеры было радыё. Пастаянна яно гаварыла, круглае такое. Чорт ведае, што гаворыць. Расклад дня: на прагулку 10 мінут – і ўсё. Раніца. Стаіць наглядчык, дзе там куды выйдзеш. Вось табе і расклад. Ніякіх матрацаў не было, голая нары. Пасядзелі ў турме на Валадарскага месяцы, можа, з тры. Потым сям'ю выслалі, і мяне далучылі да іх у Фаніпалі» (Заерко 2002: 55–56). Станоўча Дубовік ацэньваў і турэмны рацыён: «Адзін чалавек прыйдзе і раздае пайкі, потым прыносяць есці баланду. Чаму добра? Табе звараць, табе прынясуць: еж – і ўсё, не трэба печку паліць, нічога. Гэта добра» (Заерко 2002: 84). Праўда, з друкаванага тэксту цяжка вызначыць, што гэта – юнацкія ўспаміны наіўнага вясковага хлопца, які па сутнасці нічога яшчэ не бачыў у сваім жыцці, або добра прыхаваная іронія.

У цэлым і іншыя зняволеныя з сялян не вельмі наракалі на якасць ежы, асабліва тыя, хто паспеў пабываць у ссылцы, дзе не было працы і пайкоў, або ў калгасе, дзе замест аплаты ішлі працадні. Гледзячы па ўсім, да 1932 г. пайкі выдавалі згодна з нарматывамі і рэгулярна (але крымінальнікі, асабліва з дарэвалюцыйным стажам, турэмныя харчы не любілі). Сітуацыя карэнным чынам пачала мяняцца з вясны таго года, калі на турэмнай кухні, паводле зняволеных, сталі выкарыстоўвацца адкіды і сапсаваныя прадукты. Каб хоць неяк даць рады з няпростай сітуацыяй, турэмная адміністрацыя пасля пачатку голаду дазволіла раз на тыдзень прымаць перадачы ад родзічаў.

Паралельна з рэпрэсійнымі кампаніямі, што праходзілі ў той час у СССР і БССР, мяняўся і кантынгент турмы. Пачынаючы з 1933 года, з'яўляюцца ўспаміны аб прадстаўніках беларускай інтэлігенцыі, мясцовай наменклатуры, дзеячах беларускага замежжа, якія паверылі амністыі і перабраліся ў БССР. Церлін А. І., які сядзеў у сакавіку 1934 г., узгадваў, што было многа супрацоўнікаў Акадэміі навук, і апрача таго з ім у камеры сядзелі Рак-Міхайлоўскі, Мятла, Валашын ды іншыя былыя дэпутаты польскага Сейма, якія шчыра здзіўляліся, як хвацка тут фабрыкуюць справы (Заерко 2002: 60). Між тым, нягледзячы на вялікую скучанасць, былі і некаторыя палёгкі: на работу накіроўвалі добраахвотна і выдавалі за яе дадатковы хлеб. Дарэчы, «замежнікаў» на работу не пускалі. У турме нават ладзіліся прадстаўленні мясцовай самадзейнасці, але цікавасці гэта зазвычай, не выклікала, і зняволеныя падобныя імпрэзы ігнаравалі.

У 1936 годзе пачынаецца новы этап развіцця турэмнай сістэмы. З жніўня пастановай ЦВК і СНК СССР уводзіцца новая форма пазбаўлення волі – турэмнае зняволенне, у адпаведнасці з чым утвараюцца тэрміновыя і следчыя турмы НКВС. Паўсюдна робяцца больш жорсткімі ўмовы ўтрымання зняволеных, краіна ўваходзіць у эпоху «Вялікага тэрору». І тут мы падыходзім да самай вусцішнай часткі гісторыі мінскай турмы – да масавых расстрэлаў.

Менавіта расстрэлы робяць мінскую турму асабліва змрочным месцам у гісторыі горада, бо гэта адзінае месца ў Еўропе, дзе яны працягваюцца дагэтуль. Уласна кажучы, расстрэлы ладзіліся на працягу ўсіх 1920-х гадоў і дасягнулі свайго піка ў 1937–1938 гг. Страшным сімвалам часу «Вялікага тэрору» можа лічыцца ноч з 29 на 30 кастрычніка 1937 года, якая атрымала назой «Ноч расстраляных паэтаў». Тады ва ўнутранай турме НКВС у Пішчалаўскім замку ў Мінску адбылося масавае палітычнае забойства – былі пазбаўлены жыцця звыш ста прадстаўнікоў беларускай інтэлектуальнай эліты.

Няпроста вызначыць, якія менавіта з расстрэлаў 1920–30-х гадоў арганізаваліся ў мінскай турме, вядома толькі агульная статыстыка. Але пра тое, што расстрэлы рабіліся нязменным аtryбутам турэмнага жыцця, сведчаць і ўспаміны сучаснікаў. Напрыклад, Палягошка П., які сядзеў у камеры 76 на трэцім паверсе ўвесну 1932 г., чуў, як з суседняй камеры забралі на расстрэл. Паводле яго слоў, пасярод ночы за сцяной пачалася адчайная тузаніна, выканаўцы пабудзілі ўсю турму, але ўсё адно пацягнулі вязня (Заерко 2002: 129).

Але горш, калі расстрэлы і смерць становяцца нейкай будзёншчынай, калі атмосфера безвыходнасці пранікае на ўсе ўзроўні турэмнага жыцця. Яркі прыклад гэтага – выпадак, апісаны Кашыцкім Г. І., у той час яшчэ зусім маладым чалавекам: «Вось Татур, які побач са мной спаў, на картах варажыў сабе, карты кіне, кажа: “Мяне расстраляюць”. На гэтага Супцельнага, і на Дубіну Філімона на картах варожыць. “Таксама расстраляюць”. На мяне: “А табе, – кажа, – дзясятку дадуць”. І так атрымалася... іх павезлі ў тую “амерыканку”, а з “амерыканкі” ніхто не вяртаецца, усіх там пастрэлялі» (Заерко 2002: 128). І гэта ўспаміны першай паловы 1930-х гг., яшчэ да піка масавых рэпрэсій.

Што ж датычыцца непасрэдна часу вялікага тэрору, ёсць адзінкавыя ўспаміны былых зняволеных, якім цудам удалося выжыць у палітычнай мясарубцы 1937–1939 гг. Так, у Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь захоўваецца ліст М. К. Сцерніна (Багдановіча), адпраўлены ў ЦК КП(б)Б па вызваленні яго з Мінскай падследчай турмы НКУС, азагалоўлены «Партыя мусіць ведаць усё» (пра метады вязнення следчых спраў НКУС і пракуратурай БССР). У гэтым лісце ад 29 ліпеня 1939 г. на 57 старонках падрабязна выкладзена гісторыя трынаццацімесячнага прабывання Сцерніна ў зняволенні пад следствам з 11.06.1938 да 11.07.1939.

Не будзем запыняцца на метадах выбівання паказанняў следчымі НКУС. Для нашага даследавання большую цікавасць уяўляе апісанне самой турмы, пакінутае Сцерніным; з яго вынікае, што само знаходжанне ў астрозе павінна было зламаць чалавека, з'яўлялася сродкам, каб дабіцца ад яго патрэбных паказанняў. «З 13 месяцаў, што я быў у Мінскай турме, 9 месяцаў я знаходзіўся ў падвале, не бачачы дзённага святла, круглыя суткі электрычнасць, у вільготных камерах. Вільгаць і цвіль была на сценах круглы год. Даводзілася і ўдзень, і ўночы літаральна душыцца праз адсутнасць паветра. Восенню, зімой і ўвесну выступала і стаяла на падлозе вада, напаўняючы пахам гнілі і сырасці ўсю камеру. На 6 шчыльна састаўленых міжсобку коек выпадала па 20 і больш чалавек. Даводзілася спаць на голай цэментавай падлозе, пад койкай або ў праходзе ля парашы. Гэтыя 13 месяцаў я правёў без верхняй кашулі, якую парваў у шматкі на першым жа “допыце” Мораў (заўв.: следчы НКУС). Восенню і зімой, па ледзяной вадзе і снезе, мяне вадзілі на допыты літаральна босым. Мораў разбіў бацінкі. Харчовага ларка я, як “непакаёны”, увесь час не атрымліваў і не меў дадаткова да турэмнага пайка ні кавалка хлеба або цукру. Харчаванне ў турме вельмі недастатковае. 600 гр. хлеба ў суткі і 2 разы на дзень “баланда” – турэмны суп, які паводле яго гушчынні лёгка зблытаць з гарбатай. Людзям, якіх адпраўляюць у карцар, даводзіцца яшчэ цяжэй – 400 гр. хлеба і 2 кубкі вады ў суткі – і ўсё. Карцар фізічна ўкрай знясіловае. Сістэматычна ўжываючы карцар, можна пасродкам голаду і холаду забіць нават фізічна моцнага чалавека» (НАРБ, спр. 14698: 36–37).

Паколькі вязень катэгарычна адмаўляўся пацвердзіць свій удзел у антысавецкай дзейнасці, яго пачалі цягаць з камеры ў камеру, спадзеючыся атрымаць патрэбныя паказанні. Сцернін піша: «Мне здаецца невыпадковым, што перад пачаткам збіцця мяне з падвала камеры 6 перавялі ў камеру 54, куды следам за мной змясцілі супрацоўніка АН (Акадэміі навук) Кернажыцкага, які цягам цэлых дзён угаворваў прызнацца». Пасля няўдачы Сцерніна зноў перавялі ў сутарэнне, у камеру 2. Потым ён утрымліваўся ў камеры 93, тады ў 153, дзе неахвотных прызнавацца прэсавалі самі ж сукамернікі, сцвярджаючы, што менавіта праз упартага вязня ім пагаршаюць умовы ўтрымання: «Ты нас усіх падводзіш. Пішы» (НАРБ, спр. 14698: 42). Адмова ад дачы паказанняў – а прызнанне, як вядома, лічылася «царыцай доказаў» у сталінскай судовай сістэме – і згортванне масавых рэпрэсій фактычна ўратавалі Сцерніну жыццё.

Ва ўмовах «барацьбы з перагінамі» пачалося аслабленне рэпрэсій і нават перагляд некаторых спраў, хаця ўсё гэта мела выключна фармальны характар. У фондзе № 4 (партыйны) вопіс 1 уключае справу № 14884 са скаргамі зняволеных і іх родзічаў. Як правіла, у іх змяшчаюцца запыты пра лёсы зняволеных або просьбы пра перагляд спраў. Далей ідзе даведка – «асуджаны да ВМН» («вышшая мера накіравання»; вышэйшая мера пакарання, г. зн. Расстрэл) і стандартны адказ: «у перагледзе справы адмоўлена». Праліць святло на стан спраў у турэмнай сістэме могуць звесткі са справы № 14885 «Акт праверкі стану следства, утрымання арыштаваных, афармлення следчых спраў і зверка

колькасці арыштаваных у турмах БССР ад 3 сакавіка 1939 г.». Згодна з Актам, у мінскай турме на 16 лютага 1939 г. налічвалася 1830 вязняў, пры ліміце ў тысячы. У раздзеле «Стан следчых спраў» пазначана, што з 1190 арыштаваных следчым аддзелам і 3-м аддзелам НКУС не дапытваліся ад 2 да 6 месяцаў 496 чалавек, ад 6 месяцаў да года – 147 чалавек, а 24 чалавекі ад года да 2 гадоў. У многіх справах не было неабходных дакументаў – ордэраў, абвінавачванняў. У адным выпадку абвінавачванне было прадстаўлена за 19 дзён да арышту, а падазроны Бломберг М. І. быў дапытаны ўпершыню праз год пасля арышту (НАРБ, спр. 14885: 11).

З восені 1939 года ў мінскую турму пачынаюць прыбываць асобныя групы вязняў з тэрыторыі Заходняй Беларусі. 22 сакавіка 1940 г. быў падпісаны загад № 00350 «Аб разгрузцы турмаў НКУС УССР і БССР», паводле якога з турмаў заходніх абласцей Беларускай ССР у Мінскую турму былі перавезены 3000 арыштаваных.

У варшавскім «Усходнім архіве» даследчыцага Цэнтра «Карта» захоўваецца дзённік Канстанціна Рдултоўскага. Вось як ён апісваў тыя падзеі: «1 красавіка 1940 г. Каля 10 гадзін раніцы мы прыехалі ў Мінск. Нас вывелі з вагонаў і пасадзілі ў грузавыя машыны. Праехалі міма помніка Леніну, а каля касцёла Св. Сымона і Алены, пабудаванага некалі мінскім шляхцічам Эдвардам Вайніловічам, грузавік рэзка павярнуў улева, і неўзабаве мы апынуліся каля старой турмы. Сярод тых, хто ехаў са мной, было багата людзей з Гродна і Ваўкавыска. Нас адвялі на апошні паверх і змясцілі 120 (!) чалавек у адну камеру. Людзі думалі, што гэта не на ўвесь час, аднак яны памыляліся. На кожнага чалавека выпадала прыкладна 40 см вольнага месца. Было гарача, бракавала паветра. Пазней нас пачалі выводзіць на шпацыры. Кармілі хлебам і вадой з нейкай травой. Наглядчыкі называлі гэтае пітво “гарбатай”. Сярод зняволеных было шмат памешчыкаў, асаднікаў, паліцыянтаў, афіцэраў Войска Польскага. Людзі казалі, што ў суседняй камеры сядзела некалькі польскіх генералаў. Пад нашай камерай знаходзіліся кабінеты следчых, дзе арыштаваных дапытвалі. Часцяком адтуль даносіліся чалавечыя крыкі. Некаторыя з вязняў не вытрымлівалі збіцця і вар’яцелі. Часта арыштантаў выводзілі з камеры “з рэчамі”. Больш мы гэтых людзей не бачылі. На іх месца прыводзілі новых вязняў» (Rdułtowski 1940).

Наступная трагедыя з вязнямі мінскай турмы адбылася на пачатку вайны ў чэрвені 1941 г. Кантынгент мінскай турмы і вывезеныя 23 чэрвеня 1941 г. у Мінск зняволеныя з турмы Каўнаса былі эвакуяваны пешым парадкам у бок Магілёва ў ноч на 25 чэрвеня. Паводле звестак відавочцаў, большая частка зняволеных (прыблізна 4000 чалавек) праз немагчымасць далейшай эвакуацыі была расстраляная ў лесе недалёка ад Чэрвеня 26–27 чэрвеня (Шарков 2010: 43).

У час акупацыі 1941–1944 гг. немцы працягвалі выкарыстоўваць турму згодна з яе прызначэннем.

Па вызваленні тэрыторыі БССР была пастаўлена задача аднаўлення месцаў пазбаўлення волі. Яшчэ да пачатку аперацыі «Баграціён» і вызвалення Мінска ў ліпені 1944 г. ужо 22 сакавіка 1944 г. загадам НКУС БССР былі аб’яўлены штаты турмаў Мінскай, Магілёўскай, Віцебскай, Гомельскай і Палескай абласцей, а 18 ліпеня, у час паспяховага наступу савецкіх войскаў, былі аб’яўлены штаты турмаў заходніх абласцей Беларусі.

У 1945 г. была праведзена пашпартызацыя ўсіх турмаў, наяўных у Беларусі. Да турмы № 1 Мінска прымацавалі Дзяржынскі, Заслаўскі, Лагойскі, Пухавіцкі, Рудзенскі, Уздзенскі і

Смалявіцкі раёны. У той час быў вызначаны і ліміт яе напаўнення – 1000 чалавек. Турма мела 4 корпусы, у якіх размяшчаліся агульныя і адзіночныя камеры (Шарков 2010: 56–58).

У паваянны перыяд турма атрымала вядомасць тым, што ў час «сучай вайны», пік якой выпай на 1951 год (маюцца на ўвазе жорсткія, аж да забойстваў, міжкрымінальныя канфлікты вакол магчымасці супрацы зняволеных з турэмнай адміністрацыяй), яна заставалася так званай «польскай» турмой, г. зн. Не жыла паводле паняццяў савецкага (расійскага) крымінальнага свету. Паступова змяніўся і кантынгент зняволеных. Каля 70% пачалі складаць падследныя (Шарков 2010: 198), што ў далейшым абумовіла канчатковае перапрафіляванне турмы ў следчы ізалятар.

Найбольш істотныя змены пачынаюцца пасля смерці Сталіна ў 1953 г., калі мінская турма № 1 робіцца адзіным месцам у БССР, дзе прыводзіліся ў выкананне смяротныя прысуды. Больш за тое, як сцвярджаў журналіст Славамір Антановіч, у часы СССР у «Пішчалаў замак» прывозілі расстрэльваць людзей з Літвы (Антонович 2013: 98). Таму што, гледзячы па ўсім, уласных спецыялізаваных на смяротным пакаранні ўстаной у Літве не было.

18 мая 1953 года пастановай Савета міністраў БССР № 625 збудаванне было абвешчана помнікам архітэктуры, які знаходзіцца пад аховай дзяржавы, пра што 30 чэрвеня таго ж года было выдадзена ахоўнае пасведчанне (Шарков 2010: 380). У некаторым сэнсе гэтую падзею можна лічыць першым крокам да камемарацыі СІЗА № 1. Праўда, як і тады, збудаванне цяпер фігуруе ў спісе гісторыка-культурнай спадчыны Беларусі як «Архітэктурны комплекс “Замак Пішчалы”», што ніяк не адсылае да яго савецкай гісторыі. У 1968 годзе праз загад МУС БССР ад 24 снежня ўстанова атрымлівае сваю сучасную назву «Следчы ізалятар № 1 УУС Мінскага аблвыканкама», або скарачана УЖ-15/ІЗ-1. У той жа час робяцца спробы паляпшэння побытавых умоў арыштантаў; так, пачное ацяпленне было заменена на цэнтральнае, у камеры правялі разеткі. Прыкладна ў такім выглядзе СІЗА № 1 перайшло ў падпарадкаванне сістэмы выканання пакаранняў Рэспублікі Беларусь. У РБ яно працягвала выкарыстоўвацца па сваім прамым прызначэнні, паступова трухлеючы, пакуль у 2008 годзе не адбыўся абвал захадняй вежы «Пішчалаўскага замка». З таго часу цэнтральны будынак турэмнага комплексу знаходзіцца ў закансерваваным стане.

У лістападзе 2017 года адбыўся архітэктурны хакатон, дзе некалькім групам архітэктараў і дызайнераў прапаноўвалася распрацаваць канцэпцыю рэканструкцыі замка, бо меркавалася, што к 2020 году будынак перададуць гораду. Планавалася ператварыць былую турму ў гісторыка-культурную прастору. Пераможцай выйшла каманда, якая прэзентавала праект пераўтварэння будынка ў грамадска-культурны цэнтр з музеем, выставачнай галерэяй, майстэрнямі і інстытутам для даследавання праблем сучаснага грамадства. Гістарычны будынак замка і аўтэнтычная агароджа павінны былі захоўвацца, а вось савецкія прыбудовы падлягалі зносу, бо яны не маюць гісторыка-культурнай каштоўнасці.

Аднак праект так і не быў рэалізаваны. Больш за тое, меркаваны перанос СІЗА ў Калядзічы не адбыўся дагэтуль. Прычыны называюцца розныя: і падзеі 2020 года, і праблемы з фінансаваннем, банальнае нежаданне прадстаўнікоў міністэрства ўнутраных спраў перабірацца за горад. Але, магчыма, галоўнай прычынай з’яўляецца тое, што Беларусь ніяк не можа пазбавіцца сваёй савецкай спадчыны, і таму ператварэнне «Валадаркі» ў

музей таталітарызму адбудзецца тады, калі Беларусь вырашыць канчаткова развітацца са злачыннымі практыкамі савецкай сістэмы.

Пераклад з рускай мовы

СПІС КРЫНІЦ І ЛІТАРАТУРЫ:

1. *Kolekcja Konstantego Rdułtowskiego* https://zbioryspoleczne.pl/zbiory/PL_1001_OK_0608
2. Антонович Славомір. Узнікні Пищаллова замка: дакументальныя повесці і расказы, історыкавы дэтэктыў. Мінск: Звязда, 2013. 357 с.
3. Бутовіч Н. Цены Пищалловскага замка. <https://www.sb.by/articles/tsepi-pishchallovskogo-zamka-2.html>
4. Заерко А. Л. Тюрмы Беларусі. Кн. 1: 1929—1935. Москва, 2002. 253 с.
5. *История сталинского Гулага. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 т. Т. 2. Карательная система: структура и кадры.* Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. 696 с.
6. *Кремль за решеткой: (Подпольная Россия).* Берлин: Скифы, 1922. 220 с.
7. Лазутина, Л. *Историческое развитие тюрем и пенитенциарной системы Республики Беларусь / Л. Лазутина, Л. Василевский // Thesaurus: зб. навук. пр. / Магілёўскі інстытут МУС. — Магілёў, 2017. — Вып. 4: Міждысцыплінарныя даследаванні. — С. 168–177.*
8. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ) Фонд 4 п., вопіс 1, справа 14698.
9. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ) Фонд 4 п., вопіс 1, справа 14884.
10. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ) Фонд 4 п., вопіс 1, справа 14885.
11. Шарков А. В. *Уголовно-исполнительная система МВД Республики Беларусь. 90 лет.* Минск: Позитив-центр, 2010. 477 с.
12. Шарков А. В. *Уголовно-исполнительная система Республики Беларусь: история и современность.* Минск: Академия МВД Республики Беларусь, 2010. 322 с.

**MATERIALS OF THE EXPERT ROUNDTABLE “SOVIET/COMMUNIST
MONUMENT: TO SAVE? TO DESTROY? TO TRANSFORM?”**

**МАТЭРЫЯЛЫ ЭКСПЕРТНАГА КРУГЛАГА СТАЛА «САВЕЦКІ/
КАМУНІСТЫЧНЫ ПОМНІК: ЗАХАВАЦЬ? ЗНІШЧЫЦЬ?
ТРАНСФАРМАВАЦЬ?»**

SOVIET HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE IN BELARUS: PRESERVE (,) NO MORE (,) DESTRUCTION?

Kiryll Atamanchyk

Russia's open war against Ukraine, which started with a major escalation on February 24, 2022 raised a number of regional issues. Russian propagandists and the top officials, under the disguise of "denazification of Ukraine", started to justify military aggression. Belarusian state propaganda picked up this narrative. Propagandists' minds created manipulative pieces of news about "Nazis", attacks on the Russian-speaking Ukrainians and veterans of the Second World War, destruction of Soviet burial places and monuments. The official Minsk became Russia's ally in this war. It is particularly symbolic that it happened during the year of "historical memory"¹ in Belarus.

Ukrainian society answered with a new wave of elimination of Soviet monuments² and renaming the streets³. Thus, the issues of national identity in Belarus, Ukraine and Russia, as well as the problem of relations to the Soviet past and the Soviet historical and cultural heritage, were brought up to the light again. This article is being prepared while the war between Russia and Ukraine has been going on for almost six months, and militaristic sentiments in the region including those heritage-related have become more acute than ever. Let us analyse what is going on in Belarus, and what path the country may choose to take in relation to its Soviet past amid this military, humanitarian and social crisis.

Year of "historical memory" in Belarus

Belarusian officials annually announce a calendar year in honour of something that is important or symbolic (in the opinion of these officials). For instance, 2018–2020 were declared the "years of the small homeland". The aim was to boost the socio-economic development of the regions, promote responsible citizenship among the population, and preserve the historical, cultural and spiritual heritage⁴. 2020 made history as a year when "small homelands", i.e. almost all regional centres of Belarus, which were previously characterised by passive position on social and political issues, rose against rigged presidential elections of August 9, 2020. This led to mass repressions, political assassinations, the usurpation of power by Alexander Lukashenko, and mass emigration of Belarusians. The state ideology had to react, and therefore 2021 was declared the year of "people's unity"⁵. The aim was to increase Alexander Lukashenko's support, unite his electorate by mobilising his supporters to fight against opponents and "internal enemies". Among the tools to achieve it one can find strict censorship, mass repressions and total control over society.

1 2022 has been declared the Year of Historical Memory, <https://edu.gov.by/god-istoricheskoy-pamyati> (accessed 19.07.2022).

2 Monuments to Pushkin are being demolished in Ukraine, Lenin is being erected in the territories occupied by Russia. What's the point of this? <https://www.bbc.com/russian/features-61911717> (accessed 19.07.2022).

3 Ukraine plans to rename streets linked to Russia <https://www.golosameriki.com/a/ukraine-plans-to-rename-russia-related-streets/6547965.html> (accessed 19.07.2022).

4 In Belarus, 2018-2020 will pass under the sign of the Year of the small homeland, <https://www.belta.by/president/view/v-belarusi-2018-2020-gody-projdet-pod-znakom-goda-maloj-rodiny-307648-2018> (accessed 19.07.2022).

5 Year of national unity <https://president.gov.by/be/belarus/god-narodnogo-edinstva> (accessed 19.07.2022).

Finally, 2022 was declared the year of “historical memory”. Amid said repressions, censorship, mass emigration from Belarus, and additionally the escalation of war in the region, the official Minsk seeks to draw the attention of the Belarusian citizens to the “correct history” that focuses on the Soviet version of the history of the Second World War.

In fact, state ideologists are trying to broadcast several main points: 1. Belarusians are victims and winners in the war, they were never the first to attack; 2. Belarus and Russia are surrounded by enemies and, following the behaviour of the Soviet people, they continue to “fight Nazism, which has reared its head again” in Europe and in the whole world. Meanwhile, Russia, supported by the Belarusian officials, unleashes a war against Ukraine condemned by almost all countries of the world⁶, and such well-known historians as Timothy Snyder openly call Russia a “fascist country⁷.” In Belarus itself, Lukashenko’s supporters are struggling with historical memory. For example, they demand to change the name of the library in the town of Astravets, which was named after the outstanding Belarusian literary critic Adam Maldzis⁸ in 2022, or ask to remove the figures of Grand Duke Vitaŭt the Great and King Jahaila from the National Historical Museum of Belarus⁹.

Belarusian state propaganda accuses European countries of disrespecting military burial places¹⁰, while Polish military burials are being destroyed in Belarus¹¹. It is obvious now that the Belarusian history is formed at the state level by the Soviet and Russian imperial narratives, largely based on historical manipulations and outright lies with a little bit of “safe” Belarusian self-identity component added to the whole mixture. Meanwhile, the other part of Belarusian society the names of “Kastuś Kalinoŭski¹²” or the “Pahonia¹³” coat of arms to the military units fighting the Russian army side by side with Ukrainians. The mayors of Ukrainian cities choose to honour not only the prominent Belarusian figures of the past (e.x. Kastuś Kalinoŭski, Uladzimir Karatkievich¹⁴), but also contemporaries, such as Belarusian volunteer Aliaksei Skoblya, who was killed in war with Russia in 2022 and was awarded the title of Hero of Ukraine¹⁵. The examples above clearly testify that the historical memory of modern Belarus has become a hostage of the state ideology and is de facto formed in the colonial fashion. Narratives that disapprove of Russia or contradict the state ideology of the ruling part of Belarusian society must be hidden, removed from public space. Can we even call such processes “historical mem-

6 The UN General Assembly demands that the Russian Federation withdraw its troops from Ukraine. <https://www.dw.com/ru/genassambleja-oon-trebuje-ot-rf-nemedlenno-vyvesti-vojska-iz-ukrainy/a-60992338> (accessed 19.07.2022).

7 If Ukraine does not win, decades of darkness await us. Timothy Snyder on Russia as a Fascist State, <https://nashaniva.com/?c=ar&i=291181> (accessed 19.07.2022).

8 The officials changed their mind about naming Astravets library for Adam Maldis, <https://belsat.eu/news/16-07-2022-bibliyatetsy-u-astrautsy-peradumali-prysvoits-imya-adama-maldzisa/> (accessed 19.07.2022).

9 The figures of Vitaŭt and Jahaila were removed from the National Historical Museum, <https://nashaniva.com/295627> (accessed 19.07.2022)

10 Lithuania continues to erase the memory of the heroes of World War II. A monument to Soviet soldiers is being dismantled in Klaipeda. <https://www.belta.by/world/view/litva-prodolzhaet-stirat-pamjat-o-gerojah-vov-v-klajpede-demontirujut-pamjatnik-sovetskim-soldatam-511784-2022/> (accessed 19.07.2022).

11 Why do the authorities destroy Polish cemeteries in Belarus? The historian Friedman was asked, <https://belsat.eu/news/23-07-2022-navoshta-uladam-razburats-polskiya-mogilki-u-belarusi-spytali-gistoryka-frydmana/> (accessed 24.07.2022).

12 Kastuś Kalinoŭski’s battalion announced the creation of a regiment of the same name, <https://www.svoboda.org/a/31861235.html> (accessed 19.07.2022).

13 Belarusians create the “Pahonia” regiment to fight for Ukraine, <https://www.svoboda.org/a/31777986.html> (accessed 19.07.2022).

14 Karatkievich, Kalinoŭski and Skaryna streets may appear in Kyiv, <https://belsat.eu/news/16-06-2022-u-kieve-moguts-z-yavitstva-vulitsy-karatkevicha-kalinouskaga-i-skaryny/> (accessed 19.07.2022).

15 In Khmelnytskyi, a street was named in honour of a Belarusian who died in the battle near Kiev. <https://nashaniva.com/294356> (accessed 19.07.2022).

ory”? However, any collective memory is largely a construct. In particular, Rasa Čepaitienė in her book “Cultural Heritage in the Global World” refers to three concepts (Jürgen Habermas, Nicholas Abercrombie, Pierre Bourdieu); they boil down to the fact that any dominant ideology and certain socio-political groups behind it seek to establish and impose their values on other subjects of society (Čepaitienė, 2010, 38). The urban landscape – from toponymy to objects of historical and cultural heritage – is at the top of this dominance. Urban space is an enclave of public memory. There is a dominant (state ideology that has a significant influence on the interpretation of cultural heritage) and the impact of “small groups” (mostly marginal ones that have their own enclaves of memory and their interpretation).

Cultural heritage is essentially a resource that is used by all groups (both dominant and marginal), and the interpretation of this heritage varies depending on the views of this or that group. Heritage is largely a marker of one or another identity. Obviously if the supporters of the so-called “Russian world” have the appropriate identity, they will create an environment that is comfortable for them and their understanding in accordance with their ideology.

Is a rigidly ideological approach constructive for the formation of the historical memory of society as a whole? Unfortunately, no, since in such a situation, society is strongly polarised, which leads to conflicts rather than consensus and mutual understanding. Humanity remembers well the most radical examples of such constructs that led to wars and genocide. However, similar trends are currently being observed in Belarusian society, which makes the socio-political aspect of the situation dangerous and explosive.

Amid Soviet, Russian and Belarusian: is it possible to understand each other?

As we already mentioned above, the historical memory formed by the Belarusian state ideology cannot be called “Belarusian”. Philosopher Mikalai Siamionau thinks there are six modes of “Soviet” in Belarusian society: mode of sorrow (nostalgia for past days); mode of anger (destruction of the “wonderful world”; deprivation of symbols that society understood but lost during the liquidation of the USSR; weak presence of new symbols of the national project, i.e. lack of ground for a strong national project); mode of persistence (characteristic of an “ideal human being”; formation of examples for comparison, “boards of honour”, “struggle for a better future”); the mode of renewed restoration (“Belarusian facade”, which forms an imaginary world pleasant for contemplation, but hides the essence of problems); the mode of maintaining the “positive moments” of the USSR (active memory speculation, omitting the unpleasant pages of the history of Soviet Belarus and the highlighting the “Soviet successes”); the mode of historical justification and historical “reconciliation” (the thesis that “this is also a part of our history and we should be grateful for it”) (*Siamionau 2008, 36*). Analysing the transformation of the Soviet heritage in Belarus, this state of a part of the Belarusian society must be taken into account.

We should add four more main sociocultural channels through which, according to Aliaksei Lastouski, the Soviet past is actualized in the public discourse of present-day Belarus:

1. The “we are Soviet people” rhetoric of the current government, reinforced by the mass media. sociological studies show, that this results in a rather strong self-identification of the population of Belarus as “Soviet”;
2. Reincarnation of Soviet culture;
3. The presence of the Soviet past in the landscape of Belarus (memorials and monumental buildings, the names of the streets);

4. Transformation of the educational process (for example, introducing a course on the history of the Great Patriotic War (WWII)).

Through these channels, the Soviet past is being broadcast in a mythologized and stereotypical form (*Lastouski, Kazakevich, Balachkajte 2010, 82*). If you add to it the Russian imperial narrative, elements of the personality cult of Alexander Lukashenko, “safe” bits of Belarusian national self-consciousness – and here you go: this is what is called “Belarusian state ideology” today.

Naturally, the ideology we described is neither “Soviet” nor “Belarusian”. It is a synthesis of ideologies and constructs, which seeks, firstly, to borrow Soviet past’s achievements, which, from the point of view of adherents of modern ideology, Belarus lacks; secondly, not to separate Belarus from the historical and cultural influence as well as context of Russia so as not to fall out of favour with the last political and financial ally; thirdly, to retain the personal power of Lukashenka as a guarantor of stability, security and peace (that’s how he is portrayed by the Belarusian state media).

The above-mentioned “hybrid” identity is imposed on the Belarusian society through socio-cultural channels by a certain part of the officials who currently carry out state policy in Belarus. Nevertheless, it does not mean that Belarusian society identifies itself with the Soviet values. True, it is not easy to find out what is considered an alternative to them though since Belarusians currently do not have a single opinion on the national idea or national project. In this sense, society is segmented.

The vast majority of Belarusians are passive in regard to the Belarusian national values, but independence of Belarus is important to the majority of the population (*SATIO 2020*). It turns out that “Soviet values” attract a minor part of Belarusians today, but they dominate in one form or another as Belarusian society is unable to change paradigms in a natural way, not having the opportunity to change the political elite in the country through elections. Moreover, the ruling political elite actively opposes small groups in society to preserve the hybrid identity. This “dominant group” embraces the hybrid identity fully and perceives those questioning its feasibility as a threat since in doing so the very existence of the ruling political elite is compromised. Thus, public discussions and the attempts to overcome the problematic pages of the Soviet past in Belarusian society are restrained.

Soviet historical and cultural heritage in the state Heritage List: how big is it and what should be done about it?

Previously, I tried to classify the Soviet historical and cultural heritage that we have on the territory of Belarus. I divided this legacy into eight categories (including sub-categories), and examined almost the entire spectrum of it in detail (*Atamanchyk, 23*). Nevertheless, let us try answering a number of other questions, namely: 1. Is there a lot of Soviet heritage in the official list of historical and cultural heritage, and what should be its fate? 2. What should be done about the Soviet heritage that is not on the list, and is it of any value?

Today, the State List of Historical and Cultural Heritage of Belarus comprises about 5,610 objects, and many of them can be classified as monuments of the Soviet historical and cultural heritage¹⁶.

¹⁶ The State List of Historical and Cultural Heritage of Belarus, <http://gospisok.gov.by/Home/Index> (accessed 19.07.2022).

What can be done about such a legacy? Surely, some of it needs to be preserved (and perhaps reinterpreted). Upon dividing it according to categories and priorities, it is necessary to approach its preservation or transformation (reinterpretation, change of status or liquidation) with profound logic.

It should be noted that thousands of objects of the Soviet historical and cultural heritage do not have legal status. They are not protected by the state as historical and cultural values, but at the same time they are an integral part of today's landscape of any Belarusian city or village. It is hard to say the overall number of such objects in Belarus as it requires separate study and research.

Markers of Soviet ideology have a certain influence on society. While they may have the status of "invisible heritage" in society, they play the role of connection with the Soviet past. In other words, such monuments, although "invisible" in the everyday life of Belarusians, fulfil their primary function as markers and as memorials – they maintain a connection with the past. The question of what this connection should be mainly lies in the fields of politics and ideology.

It is difficult to state with certainty what Belarusians really think about the Soviet past or what their internal ideological construct is based on while historical discussions and independent sociology are essentially prohibited, and people are deprived of the right to choose and free access to independent media. Let's imagine that someone decided to remove the Soviet T-34 tank from the pedestal – the tank is not an object of the State List of Historical and Cultural Values – or turn it into a flower bed. How will the citizens react? Will they notice it, will this event affect their hearts and minds so much that they would at least start collecting signatures for the restoration of this tank memorial? There are thousands of such monuments in Belarus today. I deliberately drew attention to an object of Soviet militarism over yet another monument to Lenin, which is adorned with flowers once a year by local communists.

From a legal point of view, objects not included in the State List of Historical and Cultural Values are no more valuable than a flowerbed or a fountain. The vast majority of them are maintained by housing and communal utilities organisations, or some other organisations that are simply tasked with their maintenance.

When it comes to militaristic objects, one should ask: why not turn conventional tanks into performance objects (for example, the works of David Černý in the Czech Republic), or into flower beds (we can even leave the tanks on their pedestals to emphasise demilitarisation and the triumph of peace over guns and war)? Most likely, there is no obstacle to it but for the ideology of the Belarusian ruling class. Is there demand for such an ideology in Belarusian society? There is a lot of circumstantial evidence that it is supported only by a repressive mechanism that suppresses alternative information, preventing public and scientific debate. Belarusian society is ready for discussing complex topics, but the political forces that control Belarus today see such conversations as a direct threat to themselves. That is why the desovietisation of Belarus will be possible only when there is an opportunity for discussion.

The debate definitely will be able to bring the Belarusians closer to the understanding of the historical period of Soviet Belarus, as there is clearly a lack of reflection on this topic in society today.

It is impossible to find common ground on controversial issues without effort. Different social groups must meet for constructive dialogue and remember that heritage is not an “ideological enemy” or an opponent in a debate. Heritage is an already existing part of history, and we can have a dialogue and debate only with ourselves. The culture of dialogue, discussion and debate is primarily driven by validity, comprehensiveness and factuality; ideology and emotions come second.

Belarusian society has seen both positive and negative examples of the use of the Soviet historical and cultural heritage in Central and Eastern European countries, and they have a great opportunity now to understand it in the best possible way. Taking into account the experiences of others, it is important to draw conclusions, avoid mistakes, and make sense of traumatic historical memory in such a way that it provides answers to the most pressing and problematic questions, even if we do not fully like those answers.

LIST OF LITERATURE AND SOURCES:

1. Belta. *In Belarus, 2018-2020 will pass under the sign of the Year of the small homeland*, <https://www.belta.by/president/view/v-belarusi-2018-2020-gody-projduť-pod-znakom-goda-maloj-rodiny-307648-2018>
2. Belta. *Lithuania continues to erase the memory of the heroes of World War II. A monument to Soviet soldiers is being dismantled in Klaipeda*. <https://www.belta.by/world/view/litva-prodolzhaet-stirat-pamjat-o-gerojah-vov-v-klajpede-demontirujut-pamjatnik-sovetskim-soldatam-511784-2022/>
3. Belsat.eu. *The officials changed their mind about naming Astravets library for Adam Maldis*, <https://belsat.eu/news/16-07-2022-bibliyatetsy-u-astravetsy-peradumali-prysvoits-imya-adama-maldzisa/>
4. Belsat.eu. *Why do the authorities destroy Polish cemeteries in Belarus? The historian Friedman was asked*, <https://belsat.eu/news/23-07-2022-navoshta-uladam-razburats-polskiya-mogilki-u-belarusi-spytali-gistoryka-frydmana/>
5. Belsat.eu. *Karatkevich, Kalinoŭski and Skaryna streets may appear in Kyiv*, <https://belsat.eu/news/16-06-2022-u-kieve-moguts-z-yavitstva-vulitsy-karatkevicha-kalinouskaga-i-skaryny/>
6. Voice of America. *Ukraine plans to rename streets linked to Russia* <https://www.golosameriki.com/a/ukraine-plans-to-rename-russia-related-streets/6547965.html>
7. *The State List of Historical and Cultural Heritage of Belarus*, <http://gospisok.gov.by/Home/Index>
8. Lastouski A., Kazakievich A., Balachkajte R., 2010. “Memory of the Second World War in the urban landscape of Eastern Europe.” ARCHE, 2010, No. 3. P. 251–300. (Ластоўскі А., Казакевіч А., Балачкайце Р., 2010. «Памяць пра Другую сусветную вайну ў гарадскім ландшафце Усходняй Еўропы». ARCHE, 2010, № 3. С. 251–300.)
9. Ministry of education of the Republic of Belarus. *2022 has been declared the Year of Historical Memory*, <https://edu.gov.by/god-istoricheskoy-pamyati>
10. Nasha Niva. *If Ukraine does not win, decades of darkness await us. Timothy Snyder on Russia as a Fascist State*, <https://nashaniva.com/?c=ar&i=291181>
11. Nasha Niva. *The figures of Vitaŭt and Jahaila were removed from the National Historical Museum*, <https://nashaniva.com/295627>

12. Nasha Niva. In Khmelnytskyi, a street was named in honour of a Belarusian who died in the battle near Kiev. <https://nashaniva.com/294356>
13. The President of the Republic of Belarus. Year of national unity <https://president.gov.by/be/belarus/god-narodnogo-edinstva>
14. «Радыё Свабода». Батальён Кастуся Каліноўскага абвясціў аб стварэнні аднайменнага палка. <https://www.svaboda.org/a/31861235.html>
15. Radio Svaboda. Belarusians create the "Pahonia" regiment to fight for Ukraine, <https://www.svaboda.org/a/31777986.html>
16. Siamionau Mikalai, 2008. *Desovietization: Meaning, Strategies, Post-Implementation. About desovietization. Belarus, the beginning of the XXI century* (Семёнов Николай, 2008. «Десоветизация: смысл, стратегии, после приложения». О десоветизации. Беларусь, начало XXI века: Материалы семинара-конференции. Шилуте (Литва). 20-24 августа 2007 г. Минск, 2008. С. 31–44.
17. Čeraitienė Rasa. "Cultural heritage in the global world" (Ченайтене Раса, 2010. «Культурное наследие в глобальном мире». Вильнюс: ЕГУ, 2010).
18. Atamanchyk Kiryll, 2021. «Decommunisation Policies: Experiences of Central and Eastern Europe, and Baltic states, with a view to Belarus». «Wilfried Martens Centre for European Studies». *Communist Heritage in Belarus and EU Countries: The Problem of Interpretation and the Relevance of Conservation*. <https://www.martenscentre.eu/publication/communist-heritage-in-belarus-and-eu-countries-the-problem-of-interpretation-and-the-relevance-of-conservation/>
19. BBC News. Monuments to Pushkin are being demolished in Ukraine, Lenin is being erected in the territories occupied by Russia. What's the point of this? <https://www.bbc.com/russian/features-61911717>
20. Deutsche Welle. The UN General Assembly demands that the Russian Federation withdraw its troops from Ukraine. <https://www.dw.com/ru/genassambleja-oon-trebuje-ot-rf-nemedleno-vyvesti-vojska-iz-ukrainy/a-60992338> (accessed 19.07.2022).
21. SATIO, 2020. National identity of Belarusians. <https://budzma.by/upload/medialibrary/f6a/f6a0ee2efac71f1d5bfb88a806451410.pdf>

САВЕЦКАЯ ГІСТОРЫКА-КУЛЬТУРНАЯ СПАДЧЫНА Ё БЕЛАРУСІ: ЗАХАВАЦЬ(,) НЕЛЬГА(,) ЗНІШЧЫЦЬ?

Кірыл Атаманчык

Адкрытая вайна Расіі супраць Украіны, якая з новай сілай распачалася 24 лютага 2022 года, узняла, сярод іншага, цэлы шэраг пытанняў рэгіянальнага характару. Расійскія прапагандысты і вышэйшае дзяржаўнае кіраўніцтва, прыкрываючыся тэзісамі аб «дэнацыфікацыі Украіны», пачалі апраўдваць вайсковую агрэсію. Беларуская дзяржаўная прапаганда падхапіла гэты наратыў. У віры прапаганды пачалі з'яўляцца маніпуляцыйныя навіны пра «нацыстаў», напады на рускамоўнае насельніцтва Украіны і ветэранаў Другой Сусветнай вайны, знішчэнне савецкіх пахаванняў і помнікаў. Фактычнае беларускае кіраўніцтва стала хаўруснікам Расіі ў гэтай вайне. Асабліва сімвалічна, што гэта адбылося ў год «гістарычнай памяці» у Беларусі¹⁷.

Украінскае грамадства адраагавала новай хваляй ліквідацыі савецкіх помнікаў¹⁸ і перайменавання вуліц¹⁹. Такім чынам, наноў былі актуалізаваны пытанні нацыянальнай ідэнтычнасці ў Беларусі, Украіне і Расеі, а таксама праблема адносна да савецкага мінулага і савецкай гісторыка-культурнай спадчыны. Гэты артыкул рыхтуецца ў сітуацыі, калі вайна паміж Расіяй і Украінай ідзе амаль паўгода, і ў рэгіёне як ніколі абвастрыліся мілітарызцкія настроі, у тым ліку адносна спадчыны. На фоне гэтага вайсковага, гуманітарнага і сацыяльнага крызісу паспрабуем паглядзець на тое, што адбываецца ў Беларусі, якім шляхам можа пайсці краіна ў дачыненні да савецкага мінулага.

Год «гістарычнай памяці» ў Беларусі

Фактычнае кіраўніцтва Беларусі штогод абвясчае ў краіне каляндарны год ў гонар чагосьці, што (на погляд гэтага кіраўніцтва) з'яўляецца важным ці сімвалічным. 2018–2020 гады былі абвешчаны «гадамі малой Радзімы» з мэтай стымулявання сацыяльна-эканамічнага развіцця рэгіёнаў, фармавання ў насельніцтва грамадзянскай пазіцыі, захавання гісторыка-культурнай і духоўнай спадчыны²⁰. 2020 год увайшоў у гісторыю Беларусі тым, што «малыя Радзімы», г. зн. амаль усе рэгіянальныя цэнтры Беларусі, якія раней характарызаваліся пасіўнасцю ў грамадска-палітычных пытаннях, адзначыліся паўстаннямі супраць фальсіфікацый на прэзідэнцкіх выбарах 2020 года. Гэта прывяло да масавых рэпрэсій, палітычных забойстваў, узурпацыі ўлады Аляксандрам Лукашэнкам і масавай эміграцыі беларусаў. Дзяржаўная ідэалогія вымушана была рэагаваць, а таму 2021 год быў абвешчаны годам «Народнага адзінства»²¹ з мэтай павялічыць падтрымку Аляксандра Лукашэнкі, з'яднаць яго электарат, мабілізаваўшы яго прыхільнікаў на

17 2022 год аб'яўлен Годом исторической памяти, <https://edu.gov.by/god-istoricheskoy-pamyati> (доступ 19.07.2022).

18 В Украине сносят памятники Пушкину, на захваченных Россией территориях ставят Ленина. Какой в этом смысл? <https://www.bbc.com/russian/features-61911717> (доступ 19.07.2022).

19 В Украине планируют переименовать улицы, связанные с Россией, <https://www.golosameriki.com/a/ukraine-plans-to-rename-russia-related-streets/6547965.html> (доступ 19.07.2022).

20 В Беларуси 2018-2020 годы пройдут под знаком Года малой родины, <https://www.belta.by/president/view/-belarusi-2018-2020-gody-projduť-pod-znakom-goda-maloi-rodiny-307648-2018> (доступ 19.07.2022).

21 Год народнага адзінства, <https://president.gov.by/be/belarus/god-narodnogo-edinstva> (доступ 19.07.2022).

барацьбу з апанентамі і «нутранымі ворагамі». Гэта ўдалося зрабіць дзякуючы жорсткай цэнзуры, масавым рэпрэсіям і татальнаму кантролю над грамадствам.

Нарэшце, 2022 год быў абвешчаны годам «гістарычнай памяці». На фоне ўсё тых жа рэпрэсій, цэнзуры, масавай эміграцыі з Беларусі, а ў дадатак і гарачай фазы вайны ў рэгіёне, фактычнае кіраўніцтва Беларусі імкнецца засяродзіць увагу грамадзян Беларусі на «правільнай гісторыі» з фокусам на савецкую версію гісторыі Другой Сусветнай вайны. Па сутнасці, дзяржаўная ідэолагі намагаюцца трансляваць некалькі асноўных тэзісаў: 1. Беларусы – ахвяры і пераможцы ў вайне, якія ніколі першымі не нападлі; 2. Беларусь і Расія знаходзяцца ў атачэнні ворагаў і, пераймаючы паводзіны савецкіх людзей, працягваюць «змагацца з нацызмам, які зноў узняў галаву» у Еўропе і свеце. Між тым Расія пры ўдзеле Беларусі развязае вайну супраць Украіны, якую асуджаюць амаль усе краіны свету²², а вядомыя гісторыкі кшталту Цімаці Снайдэра ўжо адкрыта называюць Расію «фашысцкай краінай»²³. У самой жа Беларусі прыхільнікі Лукашэнкі змагаюцца з гістарычнай памяццю, напрыклад, патрабуючы змяніць назоў бібліятэкі ў Астраўцы, якой у 2022 г. было нададзена імя выбітнага беларускага літаратуразнаўцы Адама Мальдзіса²⁴, ці патрабуючы прыбраць постаці вялікага князя Вітаўта і караля Ягайлы з Нацыянальнага гістарычнага музея Беларусі²⁵.

Дзяржаўная беларуская прапаганда абвінавчвае еўрапейскія краіны ў непавазе да вайсковых пахаванняў²⁶, у той час як у Беларусі знішчаюцца польскія вайсковыя пахаванні²⁷. Зараз відавочна, што гісторыя Беларусі на дзяржаўным узроўні фармуецца з савецкага і расійскага імперскага наратываў, шмат у чым грунтуючыся на гістарычных маніпуляцыях і адкрытай хлусні, але з дамешкам «бяспечнай» беларускай самаідэнтычнасці. Вось жа, іншая частка беларускага грамадства надае вайсковым адзінкам, якія ваююць на баку Украіны супраць Расіі, імёны Кастуся Каліноўскага²⁸ ці герба «Пагоня»²⁹, а мэры ўкраінскіх гарадоў прымаюць рашэнні ўганараваць у назвах вуліц не толькі беларускіх дзеячаў мінулага (Каліноўскага, Караткевіча)³⁰, але і сучаснікаў, такіх як беларускі добраахвотнік Аляксей Скобля, які загінуў на вайне з Расіяй у 2022 годзе і атрымаў званне Героя Украіны³¹.

Згаданыя прыклады яскрава сведчаць, што на сённяшні дзень Беларусь апынулася ў

22 Генассамблея ООН трэбуе ад РФ вывесці войскі з Украіны, <https://www.dw.com/ru/genassambleja-oon-tre-buet-ot-rf-nemedlenno-vyvesti-vojska-iz-ukrainy/a-60992338> (даступ 19.07.2022)

23 Калі Украіна не пераможа, нас чакаюць дзесяцігоддзі цемры. Цімаці Снайдэр пра Расію як фашысцкую дзяржаву, <https://nashaniva.com/?c=ar&i=291181> (даступ 19.07.2022).

24 Бібліятэцы ў Астраўцы перадумалі надаваць імя Адама Мальдзіса, <https://belsat.eu/news/16-07-2022-bibliyatetsy-u-astrovtsya-peradumali-nadavats-imy-a-adama-maldzisa/> (даступ 19.07.2022).

25 У Нацыянальным гістарычным музеі прыбралі фігуры Вітаўта і Ягайлы, <https://nashaniva.com/295627> (даступ 19.07.2022).

26 Літва працягвае стирать памяць о героях ВОВ. В Клайпеді дэмантуюць помнік савецкім салдатам, <https://www.belta.by/world/view/litva-prodolzhaet-stirat-pamjat-o-gerojah-vov-v-klajpede-demontirujut-pamjat-nik-sovetskim-soldatam-511784-2022/> (даступ 19.07.2022).

27 Навошта ўладам разбураць польскія могілкі ў Беларусі? Спыталі гісторыка Фрыдмана, <https://belsat.eu/news/23-07-2022-navoshta-uladam-razburats-polskiya-mogilki-u-belarusi-spytali-gistoryka-frydmana/> (даступ 24.07.2022).

28 Батальён Кастуся Каліноўскага абвясціў аб стварэнні аднайменнага палка, <https://www.svoboda.org/a/31861235.html> (даступ 19.07.2022).

29 Беларусы ствараюць «полк „Пагоня“ для баёў за Украіну, <https://www.svoboda.org/a/31777986.html> (даступ 19.07.2022).

30 У Кіеве могуць з’явіцца вуліцы Караткевіча, Каліноўскага і Скарыны, <https://belsat.eu/news/16-06-2022-u-kyeve-moguts-z-yavitsya-vulitsy-karatkevicha-kalinouskaga-i-skaryny/> (даступ 19.07.2022).

31 У Хмяльніцкім назвалі вуліцу ў гонар беларуса, што загінуў у баі пад Кіевам, <https://nashaniva.com/294356> (даступ 19.07.2022).

сітуацыі, калі гістарычная памяць стала закладніцай дзяржаўнай ідэалогіі і фармуецца дэ-факта на каланіяльны ўзор. Наратывы, якія не ўхваляюць Расію або супярэчаць дзяржаўнай ідэалогіі кіруючай часткі беларускага грамадства, павінны быць схаваны, выдалены з публічнай прасторы. Ці можам мы называць такія працэсы «гістарычнай памяццю» – пытанне рытарычнае. Праўда, вядома, што любая калектыўная памяць з'яўляецца па вялікаму рахунку канструктам. У прыватнасці, Раса Чэпайцене ў сваёй кнізе «Культурная спадчына ў глабальным свеце» спасылаецца на тры канцэпцыі (Юргена Хабермаса, Нікаласа Аберкромбі, П'ера Бурд'ё); яны зводзяцца да таго, што любая дамінантная ідэалогія і пэўныя сацыяльна-палітычныя групы, якія за ёй стаяць, імкнецца замацаваць і навязаць свае каштоўнасці іншым суб'ектам грамадства (Чэпайтене, 2010, 38). Гарадскі ландшафт – ад тапанімікі да аб'ектаў гісторыка-культурнай спадчыны – з'яўляецца правадыром гэтай дамінанты. Гарадская прастора – гэта анклаў грамадскай памяці, дзе ёсць дамінанта (дзейсная дзяржаўная ідэалогія, якая ў значнай меры ўплывае на інтэрпрэтацыю культурнай спадчыны) і багацце «малых груп» (пераважна маргінальных, якія маюць свае анклавы памяці ды іх інтэрпрэтацыі).

Культурная спадчына выступае па сутнасці як рэсурс, што выкарыстоўваецца ўсімі групамі (і дамінантнымі, і маргінальнымі), а інтэрпрэтацыя гэтай спадчыны вагаецца ў залежнасці ад поглядаў на гэту спадчыну той ці іншай групы. Збольшага спадчына з'яўляецца маркерам той ці іншай ідэнтычнасці. Відавочна, што, калі прыхільнікі так званага «рускага свету» маюць адпаведную ідэнтычнасць, то яны, кіруючыся сваёй ідэалогіяй, будуць ствараць вакол сябе менавіта ўтульнае для сябе і свайго разумення асяроддзе.

Ці з'яўляецца жорстка ідэалагізаваны падыход канструктыўным для фармавання гістарычнай памяці грамадства ў цэлым? На жаль, не, бо ў такой сітуацыі грамадства моцна палярызуецца, і гэтае становішча вядзе да канфліктаў, а не да кансэнсусу і паразумення. Чалавецтва добра памятае найбольш радыкальныя прыклады такіх канструктаў, якія прыводзілі да войнаў і генацыду. Аднак падобныя тэндэнцыі зараз акурат назіраюцца ў беларускім грамадстве, што робіць сітуацыю выбухованебяспечнай у грамадска-палітычным аспекце.

Паміж савецкім, расійскім і беларускім: ці магчыма знайсці паразуменне?

Як ужо гаварылася вышэй, гістарычную памяць, што выбудуе беларуская дзяржаўная ідэалогія, няможна назваць «беларускай». Філософ Мікалай Сямёнаў вызначае шэсць модусаў «савецкага» у беларускім грамадстве: модус суму (спачуванне аб мінулых днях; вопыт настальгіі); модус гневу (разбурэнне «выдатнага свету»; пазбаўленне зразумелых для грамадства сімвалаў, страчаных падчас ліквідацыі СССР; слабая прысутнасць новых сімвалаў нацыянальнага праекта, г. зн. адсутнасць глебы для моцнага нацыянальнага праекта); модус зацятасці (характэрны для «ідэйнага чалавека»; фармаванне прыкладаў для параўнання, «дошкі пашаны», «змаганне за лепшую будучыню»); модус абноўленай рэстаўрацыі («беларуская фасаднасць», якая фармуе прыемны для сузірання ўяўны свет, хаваючы сутнасць праблемаў); модус утрымання «станоўчых момантаў» савецкага (актыўная спекуляцыя памяццю, забыццё непрыемных старонак гісторыі савецкай Беларусі і артыкуляцыя «савецкіх поспехаў»); модус гістарычнага апраўдання і гістарычнага «прымірэння» (тэзіс аб тым, што «гэта таксама наша гісторыя, якой мы павінны быць удзячны») (Семёнов 2008, 36). Асэнсоўваючы трансфармацыю савецкай спадчыны ў Беларусі, неабходна ўлічваць гэты стан часткі беларускага грамадства. Тут варта дадаць яшчэ чатыры асноўныя сацыякультурныя каналы, праз якія, паводле Аляксея Ластоўскага, савецкае мінулае актуалізуецца ў публічным дыскурсе сённяшняй

Беларусі:

1. Рыторыка дзеючай улады, якая ўзмацняецца СМІ («мы – савецкія людзі») – вынікам з’яўляецца дастаткова моцная самаідэнтыфікацыя насельніцтва Беларусі як «савецкіх», што фіксуецца сацыялагічнымі даследаваннямі;

2. Рэінкарнацыя савецкай культуры;

3. Наяўнасць савецкага мінулага ў беларускім ландшафце (помнікі і манументальныя пабудовы, назвы вуліц);

4. Трансфармацыя адукацыйнага працэсу (напрыклад, увядзенне курсу па гісторыі Вялікай Айчыннай вайны).

Пры дапамозе гэтых каналаў савецкае мінулае трансліуецца ў міфалагізаванай і стэрэатыпнай форме (Ластоўскі, Казакевіч, Балачкайце 2010, 82). Дадамо да вышэйзгаданага расійскі імперскі нарратыў, элементы культу асобы Аляксандра Лукашэнкі, «бяспечныя» драбніцы беларускай нацыянальнай самасвядомасці – і атрымаецца тое, што сёння называецца «беларускай дзяржаўнай ідэалогіяй».

Натуральна, апісаная ідэалогія не будзе з’яўляцца на сто адсоткаў ні «савецкай», ні «беларускай». Гэта сінтэз ідэалогій і канструктаў, які імкнецца, па-першае, пачарпнуць з савецкага мінулага дасягненні, якіх, з пункту гледжання адэптаў сучаснай ідэалогіі, не хапае сёння ў Беларусі; па-другое, не адрываць Беларусь ад гісторыка-культурнага ўплыву і кантэксту Расіі, каб не трапіць у няміласць да апошняга палітычнага і фінансавага саюзніка; па-трэцяе, захаваць асабістую ўладу Аляксандра Лукашэнкі як гаранта стабільнасці, бяспекі і міру (такім ён малюецца пры дапамозе дзяржаўных беларускіх СМІ).

Вышэйзгаданая «гібрыдная» ідэнтычнасць навязваецца беларускаму грамадству праз сацыякультурныя каналы пэўнай часткай службоўцаў, якія на сёння ажыццяўляюць дзяржаўную палітыку ў Беларусі. Тым не менш, гэта не значыць, што беларускае грамадства атаясамлівае сябе з каштоўнасцямі СССР. Праўда, няпроста высветліць, што ў Беларусі лічыць альтэрнатывай савецкім каштоўнасцям – не сакрэт, што зараз беларусы не маюць адзінай думкі наконт «нацыянальнай ідэі» ці «нацыянальнага праекта». У гэтым сэнсе грамадства сегментаванае.

Пераважная большасць жыхароў Беларусі пасіўна ставяцца да нацыянальных беларускіх каштоўнасцей, але незалежнасць Беларусі для большасці насельніцтва з’яўляецца важнай (SATIO 2020). Выходзіць, сёння «савецкія каштоўнасці» прывабныя для меншасці беларусаў, але яны ў той ці іншай форме дамінуюць, бо беларускае грамадства не ў стане дабіцца змены парадыгм натуральным чынам, не маючы магчымасці змяніць палітычную эліту ў краіне шляхам выбараў. Больш за тое, кіруючая палітычная эліта актыўна супрацьстаіць малым групам у грамадстве з мэтай захавання гібрыднай ідэнтычнасці ў Беларусі. Гэтая «дамінантная групоўка» цалкам прымае гібрыдную ідэнтычнасць і бачыць пагрозу ў тых, хто ставіць пад сумнеў яе мэтазгоднасць, бо такім чынам ставіцца пад сумнеў само існаванне кіруючай палітычнай эліты. Такім чынам, у грамадстве стрымліваюцца дыскусіі і пераадоленне праблемных старонак савецкага мінулага ў Беларусі.

Савецкая гісторыка-культурная спадчына ў дзяржаўным спісе спадчыны: ці шмат яе і што з ёй рабіць?

У папярэдніх працах я намагаўся класіфікаваць тую савецкую гісторыка-культурную спадчыну, якую мы маем на тэрыторыі Беларусі. Я налічыў восем катэгорый гэтай спадчыны (з падкатэгорыямі), дэталева разгледзеў амаль увесь спектр такога кшталту спадчыны (Atamanchyk, 23). Тым не менш можна паспрабаваць адказаць яшчэ на шэраг пытанняў, а менавіта: 1. Ці шмат савецкай спадчыны ў афіцыйным спісе гісторыка-культурнай спадчыны, і што з ёй рабіць? 2. Што рабіць з той савецкай спадчынай, якой няма ў спісе, і ці з'яўляецца яна каштоўнасцю?

На сёння ў Дзяржаўны спіс гісторыка-культурнай спадчыны Беларусі ўваходзіць каля 5610 аб'ектаў, і многія з іх можна аднесці да помнікаў савецкай гісторыка-культурнай спадчыны³².

Што рабіць з такога кшталту спадчынай? Безумоўна, частку яе неабходна захаваць (магчыма, рэінтэрпрэтаваўшы). Разбіўшы яе па катэгорыях і прыярытэтах, трэба дасканала падыйсці да логікі яе захавання ці трансфармацыі (рэінтэрпрэтацыі, змены статусу ці ліквідацыі).

Варта зазначыць, што тысячы аб'ектаў савецкай гісторыка-культурнай спадчыны не маюць юрыдычнага статусу. Яны не ахоўваюцца дзяржавай як гісторыка-культурныя каштоўнасці, але разам з тым з'яўляюцца неад'емнай часткай сённяшняга ландшафту любога беларускага горада ці вёскі. Колькі такіх аб'ектаў у Беларусі агулам, сказаць складана (тэма патрабуе асобнага вывучэння і даследавання).

Маркеры савецкай ідэалогіі маюць пэўны ўплыў на грамадства. Так, для грамадства яны могуць быць у статусе «нябачнай спадчыны», але выконваць ролю сувязі менавіта з савецкім мінулым. Іначай кажучы, такія помнікі, хоць і «нябачныя» у штодзённым жыцці беларуса, выконваюць сваю першасную функцыю як маркеры і як помнікі – падтрымліваюць сувязь з мінулым. Якой гэтая сувязь павінна быць – пытанне пераважна палітычнае ды ідэалагічнае.

У сітуацыі, калі ў Беларусі па сутнасці забаронены гістарычныя дыскусіі ды незалежная сацыялогія, а людзі пазбаўлены права выбару і вольнага доступу да незалежных СМІ, цяжка з пэўнасцю сказаць, што насамрэч думаюць беларусы пра савецкае мінулае, на чым грунтуецца іх унутраны ідэалагічны канструкт. Уявім сабе, што нехта вырашыў прыбраць савецкі танк Т-34, які не з'яўляецца аб'ектам Дзяржаўнага спісу гісторыка-культурных каштоўнасцей, з пастамента, або ператварыць яго ў клумбу для кветак – якой будзе рэакцыя гараджан? Ці заўважаць яны гэта, ці закране гэтая падзея іх сэрцы і розум так, каб распачаўся хаця б збор подпісаў за аднаўленне гэтага танка? На сёння падобных аб'ектаў у Беларусі тысячы. Я нездарма звярнуў увагу менавіта на аб'ект савецкага мілітарызму, а не на чарговы помнік Леніну, да якога раз на год мясцовыя камуністы прыносяць кветкі.

З юрыдычнага пункту гледжання аб'екты, не ўключаныя ў Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей, з'яўляюцца не больш каштоўнымі, чым клумба з кветкамі або фантан. Пераважная большасць з іх даглядаецца арганізацыямі жыллёва-камунальнай гаспадаркі, або іншымі арганізацыямі, якім проста даручаюць за імі сачыць.

³² Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь, <http://gosspisok.gov.by/Home/Index> (доступ 19.07.2022).

Калі гаворка зайшла пра мілітарысцкія аб'екты, то варта запытацца: што замянае ператварыць умоўныя танкі ў аб'екты перфомансу (як, напрыклад, працы Давіда Чэрны ў Чэхіі), або ў тыя ж клумбы з кветкамі (магчыма, нават не здымаючы з пастамента сам танк, каб падкрэсліць дэмілітарызацыю і перамогу міру над зброяй і вайной)? Хутчэй за ўсё, ніхто і нішто, акрамя ідэалогіі беларускага кіруючага класу. Наколькі запатрабавана такая ідэалогія ў беларускім грамадстве? Існуе нямала ўскосных сведчанняў таго, што яна падтрымліваецца толькі дзякуючы рэпрэсіўнаму механізму, які вынішчае альтэрнатыўную інфармацыю, не дапускаючы грамадскай і навуковай дыскусіі.

Беларускае грамадства саспела для размоў на складаныя тэмы, але палітычныя сілы, якія сёння кантралююць Беларусь, бачаць у такіх размовах найпроставую пагрозу для сябе. Менавіта таму працэс «дэсаветызацыі» Беларусі зможа адбыцца толькі тады, калі будзе магчымасць дыскусіі. Дэбаты ў значнай ступені змогуць наблізіць беларускае грамадства да асэнсавання гістарычнага перыяду савецкай Беларусі, бо на сёння ў грамадстве відавочна не хапае рэфлексіі на гэтую тэму.

Каб знайсці параўменні ў спрэчных пытаннях, трэба прыкласці намаганні. Неабходны канструктыўны дыялог унутры грамадства паміж рознымі групамі, прычым варта пам'ятаць, што спадчына – гэта не «ідэалагічны вораг» і не апанент у дэбатах. Спадчына – гэта ўжо створаная частка гісторыі, а дыялог і дэбаты мы вядзем толькі самі з сабою. Культура дыялога, дыскусіі і дэбатаў у першую чаргу абумоўлена абгрунтаванасцю, усебаковасцю і факталогіяй; толькі ў другую чаргу маюць улічвацца ідэалогія і эмоцыі. Беларусы назіралі станоўчыя і адмоўныя прыклады выкарыстання савецкай гісторыка-культурнай спадчыны ў краінах Цэнтральнай і Ўсходняй Еўропы, і цяпер у іх ёсць добрая магчымасць для таго, каб асэнсаваць яе найлепшым чынам. Улічваючы досвед іншых, важна рабіць высновы, пазбягаць памылак і асэнсоўваць траўматычную гістарычную памяць такім чынам, каб яна давала адказы на самыя вострыя і праблемныя пытанні, нават калі нам гэтыя адказы не да канца спадабаюцца.

СПІС КРЫНІЦ І ЛІТАРАТУРЫ:

1. «БелТА». В Беларуси 2018–2020 годы пройдут под знаком Года малой родины. <https://www.belta.by/president/view/v-belarusi-2018-2020-gody-projduť-pod-znakom-goda-maloi-rodiny-307648-2018>
2. «БелТА». Литва продолжает стирать память о героях ВОВ. В Клайпедде демонтируют памятник советским солдатам. <https://www.belta.by/world/view/litva-prodolzhaet-stirat-pamjat-o-gerojah-vov-v-khajpede-demontirujut-pamjatnik-sovetskim-soldatam-511784-2022/>
3. «Белсат ТВ». Бібліятэцы ў Астраўцы перадумалі надаваць імя Адама Мальдзіса. <https://belsat.eu/news/16-07-2022-bibliyatetsy-u-astrautsy-peradumali-prysvoits-imy-adama-maldzisa/>
4. «Белсат ТВ». Навошта ўладам разбураць польскія могілкі ў Беларусі? Спыталі гісторыка Фрыдмана. <https://belsat.eu/news/23-07-2022-navoshta-uladam-razburats-polskiya-mogilki-u-belarusi-spytali-gistoryka-frydmana/>
5. «Белсат ТВ». У Кіеве могуць з'явіцца вуліцы Караткевіча, Каліноўскага і Скарыны. <https://belsat.eu/news/16-06-2022-u-kieve-moguts-z-yavitstva-vulitsy-karatkevicha-kalinouskaga-i-skaryny/>

6. «Голос Америки». В Украине планируют переименовать улицы, связанные с Россией. <https://www.golosameriki.com/a/ukraine-plans-to-rename-russia-related-streets/6547965.html>
7. «Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь». <http://gospisok.gov.by/Home/Index>
8. Ластоўскі А., Казакевіч А., Балачкайце Р., 2010. «Памяць пра Другую сусветную вайну ў гарадскім ландшафце Усходняй Еўропы». ARCHE, 2010, № 3. С. 251–300.
9. «Министерство образования Республики Беларусь». 2022 год объявлен Годом исторической памяти. <https://edu.gov.by/god-istoricheskoy-pamyati/>
10. «Наша Ніва». Калі Украіна не пераможа, нас чакаюць дзесяцігоддзі цемры. Цімаці Снайдэр пра Расію як фашысцкую дзяржаву. <https://nashaniva.com/?c=ar&i=291181>
11. «Наша Ніва». У Нацыянальным гістарычным музеі прыбралі фігуры Вітаўта і Ягайлы. <https://nashaniva.com/295627>
12. «Наша Ніва». У Хмяльніцкім назвалі вуліцу ў гонар беларуса, што загінуў у баі пад Кіевам. <https://nashaniva.com/294356>
13. «Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь». Год народнага адзінства. <https://president.gov.by/be/belarus/god-narodnogo-edinstva>
14. «Радыё Свабода». Батальён Кастуся Каліноўскага абвясціў аб стварэнні аднайменнага палка. <https://www.svoboda.org/a/31861235.html>
15. «Радыё Свабода». Беларусы ствараюць «полк "Пагоня"» для баёў за Украіну. <https://www.svoboda.org/a/31777986.html>
16. Семёнов Николай, 2008. «Десоветизация: смысл, стратегии, после приложения». О десоветизации. Беларусь, начало XXI века: Материалы семинара-конференции. Шилуте (Литва). 20-24 августа 2007 г. Минск, 2008. С. 31–44.
17. Чепайтене Раса, 2010. «Культурное наследие в глобальном мире». Вильнюс: ЕГУ, 2010.
18. Atamanchuk Kiryll, 2021. «Decommunisation Policies: Experiences of Central and Eastern Europe, and Baltic states, with a view to Belarus». «Wilfried Martens Centre for European Studies». Communist Heritage in Belarus and EU Countries: The Problem of Interpretation and the Relevance of Conservation. <https://www.martenscentre.eu/publication/communist-heritage-in-belarus-and-eu-countries-the-problem-of-interpretation-and-the-relevance-of-conservation/>
19. «BBC News. Русская служба». В Украине сносят памятники Пушкину, на захваченных Россией территориях ставят Ленина. Какой в этом смысл? <https://www.bbc.com/russian/features-61911717>
20. «Deutsche Welle». Генассамблея ООН требует от РФ вывести войска из Украины. <https://www.dw.com/ru/genassambleja-oon-trebuat-ot-rf-nemedlenno-vyvesti-vojska-iz-ukrainy/a-60992338> (доступ 19.07.2022).
21. SATIO, 2020. Нацыянальная ідэнтычнасць беларусаў. <https://budzma.by/upload/medialibrary/f6a/f6aaee2efac71f1d5bfb88a806451410.pdf>

FROM THE PINK TANK TO THE FALLEN KONEV: REMEMBERING 1945 LIBERATION IN THE POST-COMMUNIST CZECHIA

Karolína Bukovská

Introduction

More than 30 years after the Velvet Revolution, monuments from the communist era become subject of public debates in the Czech Republic again. In April 2020, the monument to Soviet Marshal Ivan Stepanovich Konev, the commander of the troops that liberated Prague in 1945, was removed from one of Prague's squares. This act, which caused almost an international conflict between the Russian Federation and the Czech Republic, triggered once again the question how to deal with the Soviet heritage in public space: Should these monumental remnants of the contested past be saved, destroyed, or transformed?

In this article, I will contribute to this debate by presenting two examples of monument removal in the post-communist Czechia. Apart from the above-mentioned case of Konev's monument, I will focus on the story of the tank nr. 23. In May 1991, this monument to the Red Army was painted pink and soon after it was removed, too. The pink tank and the fallen Konev demonstrate the attitude towards Soviet heritage in the aftermath of the Velvet Revolution as well as in the contemporary Czechia in the face of Russian international politics.

Liberation in May 1945 and its aftermath

Before focusing on the transformation of memory of the liberation, it is necessary to briefly outline the end of the World War II on the territory of today's Czechia and its aftermath. Since March 1939, the territory was annexed to Nazi Germany as the so-called *Protectorate of Bohemia and Moravia*. Officially autonomous, it was governed by Czechs, but it was under direct influence of Hitler's Reich. During the occupation, the Czech population formed several resistance movements, within the Protectorate and as well as abroad, however, cases of collaboration with the Nazi occupation regime were common, too.

On the 5th of May 1945, the so-called Prague Uprising broke out in the Protectorate's capital. This was the last attempt to put up resistance against the retreating German troops. Not very well-armed Prague population was supported by the Russian Liberation Army. Until 1945, this army unit, led by Andrey Vlasov, was fighting with the German Wehrmacht. However, during the last days of the war, it switched sides. A day after the uprising in Prague broke out, on the 6th of May 1945, the US army led by the general George S. Patton entered the city Pilsen in Western Bohemia. Towards the end of the war, the Allies and the Soviet Red Army agreed on a demarcation line, placed originally along the Czech-Bavarian border. This line was later moved north-eastwards and created a new demarcation line between the West Bohemian cities Karlovy Vary – Pilsen – Budweis and the Austrian city Linz. According to the agreement, the Allies were not allowed to cross this line and to liberate the rest of the country including the Czech capital. Therefore, the US American troops stopped in Pilsen being 100 km away from the capital – in which the population was still fighting against the German troops.

The liberation of Prague was to be done by the Red Army, which was approaching the Czech border from the northwest, coming from the final battle of Berlin. It was only in the morning of 9th of May when the Red Army entered the Czech capital, few hours after the capitulation of Nazi Germany. The Soviet troops were formed by the 1st Ukrainian Front, led by the Marshal Ivan Stepanovich Konev.

The liberation of Prague and most of the Czech territory by the Red Army had a crucial role for the establishment of the communist regime in Czechoslovakia. Soviets very seen as *brothers* and liberators and the communist party gained a wide support among the population. In May 1946, in the first post-war and last democratic parliamentary election, the Communist Party of Czechoslovakia (KSCĚ) received 38% of all votes and became the dominant party in the so called *Third Republic* (1945-1948). But it was only in February 1948, when the communist party, controlled from the Soviet Union, came to power via coup d'état and became the only ruling party in Czechoslovakia.

Remembering liberation after 1948

The importance of the liberation for the Czechoslovak communist regime was demonstrated already in the name of the new constitution. It was passed on the third anniversary of the liberation and was known as the *9th May constitution*. Similarly to other countries of the Eastern Bloc, the *Day of Victory* became one of the most important annually celebrated holidays (together with the *Labor Day* on the 1st May and the anniversaries of the *Victorious February* and the *Great October Socialist Revolution*). In 1951, it was proclaimed a state holiday as the „*anniversary of the liberation of Czechoslovakia by the Soviet Army*“.³³ On this day, official celebrations, manifestations and military parades were taking place all over the country. The central commemoration ceremonies took place in the Olšany cemetery in Prague where almost 500 soldiers of the Red Army who died during the liberation of Prague were buried.

After the communist coup d'état, the participation of the US Army in the liberation of West Bohemia was neglected. The propaganda, especially in the 1950's, defamed the presence of the American soldiers and published propagandistic books about this topic. Also, the participation of the Russian Liberation Army in the Prague Uprising was a taboo topic, as the members of this unit as well as their leader Andrey Vlasov were perceived as betrayers.

Tank nr. 23 turns pink

An important part of the official commemoration of the liberation were also monuments and memorials. They were built in the early post-war years in almost every town and village all over Czechoslovakia and many of them remain until today an integral part of public space. The idea to erect such monument in Prague came soon after the end of the war. Prague decided to place the monument – a tank nr. 23 on the 5-metres-high stone base – on the square in the district Smíchov (since 1951 the *Square of Soviet Tankers*). The tank monument was unveiled on the 29th of July 1945 in the presence of the prominent quest and the participant of the liberation Marshal Konev. The tank should symbolize the tanks of the Red Army which approached the Prague in the morning of 9th of May and liberated Czechoslovaks from the Nazi occupation. The tank nr. 23 supposed to be the first tank entering the capital city and according to the official proclamations, this very tank was transformed into the monument on the square in Smíchov. However, the tank on the stone pedestal was a different type than it was used during the war operations. In addition, it did not show any traces of war actions, as it was a brand-new model. In 1958, the Smíchov tank was proclaimed a cultural heritage site, which means it was protected by law.³⁴

33 Sbírnka zákonů. 1951. “Zákon č. 93/1951 Sb. Zákon o státním svátku, o dnech pracovního klidu a o památných a významných dnech.” Accessed May 29, 2022. <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1951-93/zneni-0>.

34 Národní památkový ústav, 2022. “Památkový katalog.” Accessed May 29, 2022. <https://www.pamatkovykatalog.cz/pomnik-sovetskych-osvoboditelu-2163244>

Soon after the after the Velvet Revolution in November 1989, the symbols of the communist regimes started to disappear from the public space. This also concerned the monuments of the representants of the communist regime. They were removed from the squares to depositories, to hidden yards or even cemeteries.³⁵ Following the invasion of the troops of the Warsaw Pact in August 1968 which put an end to the process of democratisation known as *Prague Spring*, Soviet tanks turned to symbols of the occupation. After 1989, the tank nr. 23 was primarily perceived in the perspective of the events of 1968 and that is why the liberation monument underwent a specific transformation.

In the night from the 27th to the 28th of April 1991, a group of art students led by David Černý painted the alleged tank-liberator with pink colour. Their action initiated heated discussions and led to official protest from the Soviet government.³⁶ But for David Černý, who became in the following years a prominent though controversial artist, the motive of the action was clear. More than the liberation in 1945, the invasion from August 1968 was on his mind: „*The Russian tank, which was on a plinth in the middle of the city, pointing its barrel at the barracks, was a symbol of one thing, the occupation.*”³⁷

Nevertheless, David Černý, was accused of disorderly conduct, as the tank was still holding the status of the national cultural heritage site. As such, the tank was painted green again. However, it did not keep its original colour for long. On the 12th of May, a group of 15 deputies of the *Civic Forum*, a political movement founded during the Velvet Revolution in November 1989, made use of their parliamentary immunity, and painted the tank pink again. The act of the political representants was publicly both approved and criticised, including the president and co-founder of the *Civic Forum Václav Havel*. Eventually on the 13th of June 1991, the pink tank was removed and subsequently placed to the Military Museum in Lešany.

Over the years, Černý's pink tank gained the status of an iconic artwork and a symbol of the post-revolutionary Czechia.³⁸ In 2017, this „*symbol of free art*” was used as the main attraction of the exhibition *Kmeny*, dedicated to the underground culture of the 1990's.³⁹ The former *Square of Soviet Tankers*, where the tank once stood, was renamed to *Kinský's Square*. In 2002, a fountain called *Abyss of Time* replaced the empty place after the removed tank. In 2008, on the 40th anniversary of the invasion of the Warsaw Pact troops to Czechoslovakia, a part of the tank came back to Smíchov, again, as the memorial for the beginning of the occupation. In March 2022, after the Russian invasion to Ukraine, the torso of the tank was painted in the colours of Ukrainian flag, blue and yellow. Černý's pink tank serves today as political symbol and as a vivid place of memory, connecting past with present.

Fallen Konev

A similar vivid place of memory represents the monument of the Soviet Marshal Ivan Stepanovich Konev. Until 2020, it stood on the *Square of the International Brigades*. Similarly to

35 Bukovská, Karolína. 2022. “Z náměstí do muzea. Jak vystavovat pomníky z období komunistických režimů?” *Dějiny a současnost*, no. 1 (January): 22–26.

36 Koldinská, Marie, Šedivý, Ivan. 2005. “Smíchovský tank. Jsem zvláštní pomník, a já to vím.” *Dějiny a současnost*, no. 1 (January): 10.

37 Radiožurnál. 2011. “Příběh růžového tanku.” Accessed May 29, 2022. <https://radiozurnal.rozhlas.cz/pribeh-ruzove-ho-tanku-7183927>.

38 Vrba, Jakub. 2020. “Monumental Conflict: Controversies Surrounding the Removal of the Marshal Konev Statue in Prague.” Accessed May 29, 2022. <https://www.cultures-of-history.uni-jena.de/debates/controversies-surrounding-the-removal-of-the-marshal-konev-statue#fn-text2>.

39 Artalk. 2017. “Růžový tank, symbol svobody v umění, se stěhuje do Brna – na výstavu KMENY 90.” Accessed May 29, 2022. <https://artalk.cz/2017/05/09/tz-ruzovy-tank-symbol-svobody-v-umeni-se-stehuje-do-brna-na-vystavu-kmeny-90/>.

the tank nr. 23, originally a memorial to the liberation from the Nazi occupation became after 1989 a symbol of the occupation by the Soviet troops after 1968.

However, the context in which the monument to the Soviet Marshal was erected, was a different one. Whereas the tank nr. 23 was unveiled only couple of weeks after the liberation, in a certain euphoric after-war atmosphere, the statue of the liberator of Prague appeared much later. Konev's monument was unveiled in May 1980, on the 35th anniversary of the liberation of Prague and the end of the World War II. In the Czech historiography as well as in the Czech collective memory, the 1970s and 1980s are known as the era of the so-called *normalisation*. From the perspective of the KSČ, the leading party, the society should return to *normal* after the attempt of *counter-revolution* – which was the party's interpretation of the democratisation during the Prague Spring. The erection of the monument of the Soviet Marshal who led the Red Army to Prague in 1945, was therefore from the very beginning associated with the troops of the Warsaw pact which invaded Czechoslovakia 12 years earlier.⁴⁰

However, in difference to the tank nr. 23 or other monuments of communist leaders such as Lenin or the first communist president Klement Gottwald, Konev "survived" the fall of the communist regime and remained at its place even a quarter a century after the Velvet Revolution. It was only in 2014, when the monument was vandalised for the first time – with a pink colour, which was probably an allusion on the pink tank nr. 23.⁴¹ The monument was cleaned by the local authorities and only four years later, in 2018, they added a new information plaque referring to the problematic historical role of the Marshal Konev. The plaque with inscription in Czech, English and Russian noted that Konev's troops "*liberated northern, Central and Eastern Bohemia and were the first to enter Prague on 9 May 1945,*" but at the same time the plaque mentioned: "*In autumn 1956, [Konev] he commanded the Soviet ground forces, which suppressed the Hungarian uprising. As the commander of the Soviet forces in Berlin, he participated in the construction of the Berlin Wall as a solution to the so-called Berlin crisis of 1961. In 1968, he personally backed the intelligence surveillance preceding the invasion of the armed forces of the Warsaw pact into Czechoslovakia.*"⁴²

The plaque did not solve the situation and the presence of Konev's monument continues to trigger certain parts of the Czech population. In 2019, on the 51st anniversary of the invasion of the Warsaw Pact invasion, a new inscription – "*bloody marshal*" and the years 1945, 1956, 1961 and 1968 – appeared on Konev.⁴³ This led to the decision to hide the statue behind a tarpaulin and eventually to remove it. The removal of the Soviet Marshal brought disapprovals and protests from Czech politicians as well as from the Russian officials and the mayor of the district Prague 6 received a special police protection.⁴⁴

After its removal, the monument of the Soviet Marshal was placed to the repository of the district Prague 6, on which territory the monument once stood. In future, it should become

40 Řehořová, Irena. 2021. "Visual symbols, democracy and memory: The monument of Ivan Stepanovich Konev and the memory of communism in the Czech Republic." *Memory Studies* 14, no. 6: 1241–1254.

41 Rozšafná, Michaela. 2014. "Maršál Koněv dostal od neznámého vandala růžové kalhoty." Accessed May 29, 2022. https://www.lidovsky.cz/domov/marsal-konev-dostal-od-neznameho-vandala-ruzove-kalhoty.A141120_110413_In_domov_rof.

42 Řehořová, Irena. 2021. "Visual symbols, democracy and memory: The monument of Ivan Stepanovich Konev and the memory of communism in the Czech Republic." *Memory Studies* 14, no. 6: 1241–1254.

43 iDnes.cz. 2019. "Starosta Prahy 6 Kolář má policejní ochranu. Vyhrožují mu kvůli Koněvovi."

Accessed May 29, 2022. https://www.idnes.cz/praha/zpravy/pomnik-marsala-koneva-v-praze-6-zakryla-plachta-ruska-ambasada.A190830_103310_praha-zpravy_rsr.

44 Vrba, Jakub. 2020. "Monumental Conflict: Controversies Surrounding the Removal of the Marshal Konev Statue in Prague." Accessed May 29, 2022. <https://www.cultures-of-history.uni-jena.de/debates/controversies-surrounding-the-removal-of-the-marshal-konev-statue#fn-text2>.

the first museum object of the Museum of 20th Century Memory, a new museum institution founded in 2019.⁴⁵

Conclusion

Černý's pink tank as well as the monument of Marshal Konev demonstrate that in the post-communist Czechia, the Soviet monuments dedicated to the liberation from the Nazi regime turned into the symbols of the communist regime and especially of the occupation after 1968. This interpretation seems to persist until today. In 2008, the Exhibition Hall Mánes presented a photo exhibition that juxtaposed the pictures of tanks taken in May 1945 and in August 1968.⁴⁶ Similar juxtaposition can be seen in the new permanent exhibition of the Czech National Museum which was opened in July 2021 and which is dedicated to the history of the 20th century. A Soviet tank is used here to depict not only the liberation of Prague by the Red Army in 1945, but also the invasion and later occupation of Czechoslovakia by Warsaw-Pact troops in 1968.⁴⁷

The recent removal of the statue of the Marshal Konev, as mentioned in the introduction, opened the question what should happen next with these monumental remnants of the contested past. In both mentioned cases, the pink tank as well as the Konev monument were (or will be) transformed into museum objects. This seem to be a common practice also in other post-communist countries. The monuments from the communist era were placed to galleries, museums, and sculptures parks. Examples of such presentation can be seen in Bulgaria (Museum of Socialist Art), Russia (Muzeon), Lithuania (Grutas Park), Hungary (Memento Park) or in Germany (the exhibition Unveiled: Berlin and its Monuments in Spandau). How will the Konev monument and possible other Soviet heritage in post-communist Czechia be presented in Czech museums, on the background of the Russian military aggression in Ukraine, is not only a question of the current culture of remembrance, but also a question of future development in the international politics.

LIST OF LITERATURE AND SOURCES:

1. Artalk. 2017. "Růžový tank, symbol svobody v umění, se stěhuje do Brna – na výstavu KMENY 90." Accessed May 29, 2022. <https://artalk.cz/2017/05/09/tz-ruzovy-tank-symbol-svobody-v-umeni-se-stehu-je-do-brna-na-vystavu-kmeny-90/>.
2. Bukovská, Karolína. 2021. "(Re)construction of Czech History: The National Museum and its New Permanent Exhibition on the Twentieth Century." Accessed May 29, 2022. <https://www.cultures-of-history.uni-jena.de/exhibitions/reconstruction-of-the-czech-twentieth-century>.
3. Bukovská, Karolína. 2022. "Z náměstí do muzea. Jak vystavovat pomníky z období komunistických režimů?" *Dějiny a současnost*, no. 1 (January): 22–26.
4. iDnes.cz. 2019. "Starosta Prahy 6 Kolář má policejní ochranu. Vyhrůžují mu kvůli Koněvovi." Accessed May 29, 2022. https://www.idnes.cz/praha/zpravy/pomnik-marsala-koneva-v-praze-6-zakryla-plachta-ruska-ambasada.A190830_103310_praha-zpravy_rsr.

45 Muzeum paměti XX. století. 2021. "Muzeum paměti XX. století a socha maršála Koněva." Accessed May 29, 2022. <https://www.muzeum20stoleti.cz/muzeum-pameti-xx-stoleti-a-socha-marsala-koneva/>.

46 Kyndrová, Dana. 2008. *1945 Osvobození / Liberation, 1968 Okupace / Occupation: Sovětská vojska v Československu*. Praha: Kant.

47 Bukovská, Karolína. 2021. "(Re)construction of Czech History: The National Museum and its New Permanent Exhibition on the Twentieth Century." Accessed May 29, 2022. <https://www.cultures-of-history.uni-jena.de/exhibitions/reconstruction-of-the-czech-twentieth-century>.

-
5. Koldinská, Marie, Šedivý, Ivan. 2005. "Smíchovský tank. Jsem zvláštní pomník, a já to vím." *Dějiny a současnost*, no. 1 (January): 10.
 6. Kyndrová, Dana. 2008. *1945 Osvobození / Liberation, 1968 Okupace / Occupation: Sovětská vojska v Československu*. Praha: Kant.
 7. Muzeum paměti XX. století. 2021. "Muzeum paměti XX. století a socha maršála Koněva." Accessed May 29, 2022. <https://www.muzeum20stoleti.cz/muzeum-pameti-xx-stoleti-a-socha-marsala-koneva/>.
 8. Národní památkový ústav, 2022. "Památkový katalog." Accessed May 29, 2022.
 9. Radiožurnál. 2011. "Příběh růžového tanku." Accessed May 29, 2022. <https://radiozurnal.rozhlas.cz/pribeh-ruzoveho-tanku-7183927>.
 10. Rozšafná, Michaela. 2014. "Maršál Koněv dostal od neznámého vandala růžové kalhoty." Accessed May 29, 2022. https://www.lidovky.cz/domov/marsal-konev-dostal-od-neznameho-vandala-ruzove-kalhoty.A141120_110413_in_domov_rof.
 11. Řehořová, Irena. 2021. "Visual symbols, democracy and memory: The monument of Ivan Stepanovich Konev and the memory of communism in the Czech Republic." *Memory Studies* 14, no. 6: 1241–1254.
 12. Sbírka zákonů. 1951. "Zákon č. 93/1951 Sb. Zákon o státním svátku, o dnech pracovního klidu a o památných a významných dnech." Accessed May 29, 2022. <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1951-93/zneni-0>.
 13. Vrba, Jakub. 2020. "Monumental Conflict: Controversies Surrounding the Removal of the Marshal Konev Statue in Prague." Accessed May 29, 2022. <https://www.cultures-of-history.uni-jena.de/debates/controversies-surrounding-the-removal-of-the-marshal-konev-statue#fn-text2>

АД РУЖОВАГА ТАНКА ДА ЗРЫНУТАГА КОНЕВА: УСПАМІНЫ ПРА ВЫЗВАЛЕННЕ 1945 Г. У ПОСТКАМУНІСТЫЧНАЙ ЧЭХІІ

Караліна Буковска

Уводзіны

Больш як праз 30 гадоў пасля Аксамітнай рэвалюцыі ў чэшскім грамадстве зноў абмяркоўваюць лёс помнікаў камуністычнай эпохі. У красавіку 2020 года з адной з плошчаў Прагі прыбралі помнік камандзіру войскаў, што ў 1945 г. вызвалілі Прагу – савецкаму маршалу Івану Сцяпанавічу Коневу. Гэтая падзея, праз якую ледзь не распачаўся міжнародны канфлікт паміж Расіяй і Чэхіяй, яшчэ раз у грамадскай прасторы актуалізавала пытанне абыходжання з савецкай спадчынай: ці гэтыя манументальныя парэшткі захоўваць, бурыць, ці пераўтвараць?

Гэтым артыкулам будзе зроблены ўнёсак у абмеркаванне абазначанай тэмы праз разгляд двух прыкладаў таго, як у посткамуністычнай Чэхіі здымалі помнікі. Акрамя вышэй згаданага прыкладу помніка Коневу я засяроджуся на гісторыі танка №23. У траўні 1991 года гэты помнік Чырвонай арміі быў размаляваны ў ружовы колер, а неўзабаве таксама прыбраны. Ружовы танк і зрынуты Коней дэманструюць стаўленне да савецкай спадчыны пасля Аксамітнай рэвалюцыі ў сучаснай Чэхіі з улікам міжнароднай палітыкі Расіі.

Вызваленне ў траўні 1945 года і яго наступствы

Перад тым, як разгледзець трансфармацыю памяці аб вызваленні, неабходна каротка акрэсліць, што адбывалася на тэрыторыі сённяшняй Чэхіі ў канцы Другой сусветнай вайны і непасрэдна пасля яе. З сакавіка 1939 года тэрыторыя была акупаваная нацысцкай Нямецчынай і стала так званым “Пратэктаратам Багеміі і Маравіі”. Пратэктарат афіцыйна меў аўтаномію, ім кіравалі чэхі, але знаходзіўся пад прамым уплывам гітлераўскага Рэйху. Падчас акупацыі чэшскае насельніцтва стварыла некалькі рухаў супраціву як унутры, так і па-за межамі Пратэктарату, але распаўсюджаная была і калабарацыя з нацысцкім акупацыйным рэжымам.

5 траўня 1945 года ў сталіцы Пратэктарату распачалося так званае Пражскае паўстанне. Яно стала апошняй спробай супраціву адыходзячым нямецкім войскам. Насельніцтва Прагі было ўзброенае не найлепшым чынам, але атрымала падтрымку Расійскай вызвольнай арміі. Гэтае войска на чале з Андрэем Уласавым да 1945 года вяло змаганне на баку нямецкага Вермахту, але ў апошнія дні вайны перайшло на іншы бок. На наступны дзень пасля пачатку паўстання ў Празе, 6 траўня 1945 года, амерыканская армія на чале з генералам Джорджам Патанам (George S. Patton) увайшла ў горад Пльзень (Plzeň) у заходняй Багеміі. Перад канцом вайны саюзнікі і савецкая Чырвоная армія дамовіліся аб дэмаркацыйнай лініі, якая з пачатку была праведзеная па чэшска-баварскай мяжы. Пазней лінію перанеслі на паўночны ўсход. Новая лінія дэмаркацыі прайшла паміж заходнебагемскімі гарадамі Карлавы Вары – Пльзень – Будзяёвіцы і аўстрыйскім горадам Лінцам. Паводле пагаднення, саюзнікі не маглі перасякаць лінію і

вызваліць рэшту краіны, у тым ліку чэшскую сталіцу. Такім чынам, амерыканскія войскі спыніліся ў Пльзені, за 100 км ад сталіцы, дзе насельніцтва ўсё яшчэ вяло барацьбу з нямецкімі сіламі. Вызваліць Прагу мусіла Чырвоная армія, якая падыходзіла да чэшскай мяжы з паўночнага захаду, адкуль накіроўвалася з вырашальнай бітвы за Берлін. У сталіцу Чэхіі Чырвоная армія ўвайшла толькі 9 траўня, праз некалькі гадзін пасля капітуляцыі нацысцкай Нямеччыны. Савецкія войскі былі ўтвораныя з 1-ага Украінскага фронту на чале з маршалам Іванам Сцяпанавічам Коневым.

Вызваленне Прагі і большай часткі тэрыторыі Чэхіі Чырвонай арміяй адыграла ключавую ролю ва ўсталяванні ў Чэхаславакіі камуністычнага рэжыму. Да саветаў ставіліся як да “братоў” і вызваліцеляў, а камуністычная партыя набыла шырокую падтрымку сярод насельніцтва. На першых пасляваенных і апошніх дэмакратычных выбарах у парламент у траўні 1946 года Камуністычная партыя Чэхаславакіі (KSČ) набрала 38% галасоў і стала паноўнай партыяй у так званай “Трэцяй рэспубліцы” (1945-1948). Але толькі ў лютым 1948 года камуністычная партыя, падкантрольная Савецкаму Саюзу, праз пераварот прыйшла да ўлады і стала адзінай кіроўнай партыяй Чэхаславакіі.

Памяць аб вызваленні пасля 1948 г.

Важнасць вызвалення для чэхаславацкага камуністычнага рэжыму была прадэманстраваная ўжо ў назве новай канстытуцыі. Яна была прынятая ў трэцюю гадавіну вызвалення і стала вядомая як “Канстытуцыя 9 траўня”. Як і ў іншых краінах Усходняга блоку, “Дзень Перамогі” стаў адным з найважнейшых штогадовых святаў, поруч з “Днём працы” – 1 траўня, а таксама святкаваннем “Пераможнага лютага” і “Вялікай сацыялістычнай Кастрычніцкай рэвалюцыі”). У 1951 годзе дзень быў абвешчаны дзяржаўным святам у якасці “гадавіны вызвалення Чэхаславакіі Савецкай арміяй”.⁴⁸ У гэты дзень па ўсёй краіне праходзілі афіцыйныя святкаванні, дэманстрацыі і ваенныя парады. Галоўная святочная цырымонія адбывалася на Альшанскіх могілках у Празе, дзе былі пахаваныя амаль 500 салдатаў Чырвонай арміі, што загінулі падчас вызвалення горада.

Пасля камуністычнага перавароту ўдзел амерыканскай арміі ў вызваленні Заходняй Багеміі пачалі замоўчваць. Прапаганда, асабліва ў 1950-х гадах, кпіла з прысутнасці амерыканскіх войскаў і публікавала на гэтую тэму прапагандысцкія кніжыцы. А ўдзел Расійскай вызвольнай арміі ў Пражскім паўстанні стаў табуяванай тэмай, бо прадстаўнікоў гэтага войска і іх правадыра Андрэя Ўласава лічылі за здраднікаў.

Зружавелы танк №23

Важным складнікам афіцыйных святкаванняў вызвалення таксама сталі помнікі і мемарыялы. У ранні пасляваенны перыяд іх усталёўвалі амаль ва ўсіх гарадах і вёсках па ўсёй Чэхаславакіі, і да сёння шмат якія з іх застаюцца неад’емнай часткай грамадскай гісторыі. Ідэя ўсталявання такога помніка ў Празе паўстала скоро пасля заканчэння вайны. У Празе ў якасці помніка на плошчы ў раёне Сміхаў (Smíchov), якая з 1951 года атрымала назву плошчы Савецкіх танкістаў, размясцілі танк №23, пастаўлены на 5-метровую каменную аснову. Адкрыццё помніка-танка адбылося 29 ліпеня 1945 года ў прысутнасці выбітных гасцей і непасрэднага ўдзельніка вызвалення маршала Конева. Танк мусіў сімвалізаваць танкі Чырвонай арміі, якія зранку 9 траўня падыйшлі да Прагі і вызвалілі чэхаславакаў ад нацысцкай акупацыі. Мяркуецца, што танк №23 першым

48 Sbíрка zákonů. 1951. “Zákon č. 93/1951 Sb. Zákon o státním svátku, o dnech pracovního klidu a o památných a významných dnech.” Прагляд 29 траўня 2022 г. <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1951-93/zneni-0>

ухеаў у сталіцу і, як афіцыйна сцвярджалася, гэты самы танк і быў выкарыстаны ў якасці помніка на плошчы ў Сміхаве. Але ўзведзены на п'едэстал танк быў іншага тыпу, чым тыя, што выкарыстоўваліся падчас ваенных дзеянняў. У дадатак, на ім не было слядоў удзелу ў вайне, бо гэта была цалкам новая мадэль. У 1958 годзе сміхаўскі танк быў прызнаны аб'ектам культурна-спадчыны і трапіў пад ахову закона.⁴⁹

Неўзабаве пасля Аксамітнай рэвалюцыі ў лістападзе 1989 года сімвалы камуністычных рэжымаў пачалі знікаць з грамадскай прасторы. Гэта закранула і помнікі прадстаўнікам камуністычнага рэжыму. З плошчаў яны перавандроўвалі ў сховішчы, закрытыя двары і нават на могілкі.⁵⁰ Пасля ўварвання войскаў краін Варшаўскай дамовы ў жніўні 1968 года, якое паклала канец працэсу дэмакратызацыі, вядомаму пад назовам “Пражскай вясны”, савецкія танкі ператварыліся ў сімвалы акупацыі. Пасля 1989 года танк №23 найперш успрымаўся з гледзішча падзей 1968 года, і гэта стала прычынай вельмі спецыфічнай трансфармацыі, якую перажыў помнік вызваленню.

У ноч з 27 на 28 красавіка 1991 года група студэнтаў, якую ўзначальваў Давід Чэрны (David Černý), размялявала меркаваны танк-вызваліцель у ружовы колер. Іх акцыя спарадзіла гарачыя дыскусіі і прымусіла савецкі ўрад выступіць з афіцыйным пратэстам.⁵¹ Але для Давіда Чэрнага, які пазней стаў знакамітым мастаком з неадзначанай рэпутацыяй, матыў акцыі пытаннем не выклікаў. Ён думаў не столькі пра вызваленне 1945 года, колькі пра ўварванне-1968: “Пастаўлены на подыюм пасярод горада расійскі танк, гармата якога накіраваная на баракі, сімвалізаваў толькі акупацыю і болей нічога”.⁵²

Пры гэтым Давід Чэрны быў абвінавачаны ў парушэнні грамадскага парадку, бо танк усё яшчэ меў статус аб'екта нацыянальнай культурна-спадчыны. Таму танку вярнулі зялёную афарбоўку. Але пачатковы яго колер захаваўся не надоўга. 12 траўня група з 15 дэпутатаў “Грамадзянскага форуму” (палітычнага руху, што ўтварыўся падчас Аксамітнай рэвалюцыі ў лістападзе 1989 года) скарысталася дэпутацкім імунітэтам і зноў размялявала танк ружовай фарбай. Дзеянне палітычных дзеячоў атрымала і станоўчую, і крытычную ацэнку, у тым ліку ад прэзідэнта і сузаснавальніка “Грамадзянскага форуму” Вацлава Гаўла (Václav Havel). У рэшце рэштаў, 13 чэрвеня 1991 года ружовы танк прыбралі і ў далейшым памясцілі ў Вайсковы музей у Ляшанах (Lešany).

*З гадамі ружовы танк Чэрнага набыў статус калтавага мастацкага твору і сімвала паслярэвалюцыйнай Чэхіі.*⁵³ У 2017 годзе гэты “сімвал вольнага мастацтва” стаў галоўнай атракцыяй выставы *Ktenu*, прысвечанай андэрграўнднай культуры 1990-х.⁵⁴ Плошча Савецкіх танкістаў, дзе стаяў танк, была пераназваная ў плошчу Кінскіх. На пустым месцы, што засталася ад танка, у 2002 годзе з'явіўся фантан “Бездань часу”.

49 Národní památkový ústav, 2022. “Památkový katalog.” Прагляд 9 траўня 2022 г. <https://www.pamatkovykatalog.cz/pomnik-sovetskych-osvoboditelu-2163244>

50 Bukovská, Karolína. 2022. “Z náměstí do muzea. Jak vystavovat pomníky z období komunistických režimů?” *Dějiny a současnost*, no. 1 (студзень): 22–26.

51 Koldinská, Marie, Šedivý, Ivan. 2005. “Smíchovský tank. Jsem zvláštní pomník, a já to vím.” *Dějiny a současnost*, no. 1 (студзень): 10.

52 Radiožurnál. 2011. “Příběh růžového tanku.” Прагляд 29 траўня 2022 г. <https://radiozurnal.rozhlas.cz/pribeh-ruzoveho-tanku-7183927>.

53 Vrba, Jakub. 2020. “Monumental Conflict: Controversies Surrounding the Removal of the Marshal Konev Statue in Prague.” Прагляд 29 траўня 2022 г. <https://www.cultures-of-history.uni-jena.de/debates/controversies-surrounding-the-removal-of-the-marshal-konev-statue#fn-text2>.

54 Artalk. 2017. “Růžový tank, symbol svobody v umění, se stěhuje do Brna – na výstavu KMENY 90.” Прагляд 29 траўня 2022 г. <https://artalk.cz/2017/05/09/tz-ruzovy-tank-symbol-svobody-v-umeni-se-stehuje-do-brna-na-vystavu-kmeny-90/>.

У 2008 годзе, у 40-ую гадавіну інвазіі войскаў краін Варшаўскай дамовы ў Чэхаславакію, частка танка вярнулася ў Сміхаў у якасці напаміну пра пачатак акупацыі. У сакавіку 2022 г., пасля нападу Расіі на Украіну, корпус танка быў пафарбаваны ў колеры ўкраінскага сцяга, жоўты і блакітны. Сёння ружовы танк Чэрнага службыць у якасці палітычнага сімвала і жывога месца памяці, якія злучаюць мінулае з цяперашнім.

Зрынуты Коней

Падобным жывым месцам памяці з'яўляецца таксама помнік савецкаму маршалу Івану Сцяпанавічу Коневу. Да 2020 года ён стаяў на "Плошчы Інтэрбрыгадаў". Падобна як танк №23, гэты помнік, што першапачаткова сімвалізаваў вызваленне ад нацысцкай акупацыі, пасля 1989 года ператварыўся ў сімвал акупацыі савецкай, якая адбылася ў 1968 г.

Але помнік савецкаму маршалу быў усталяваны ў іншых умовах. Танк №23 помнікам стаў праз некалькі тыдняў пасля вызвалення, у пэўнай атмасферы пасляваеннай эйфарыі. А вось статуя вызваліцеля Прагі з'явілася нашмат пазней. Помнік Коневу адкрылі ў траўні 1980 г., у 35-ую гадавіну вызвалення Прагі і канца Другой сусветнай вайны. У чэшскай гістарыяграфіі і ўвогуле ў чэшскай калектыўнай памяці 1970-ыя і 1980-ыя вядомыя як эпоха так званай "нармалізацыі". З пункту гледжання кіроўнай партыі (KSC) грамадству належаў вярнуцца да "нармальнасці" пасля спробы "контррэвалюцыі" – менавіта так партыя інтэрпрэтавала дэмакратызацыю падчас Пражскай вясны. Таму ўзвядзенне помніка савецкаму маршалу, які ў 1945 годзе ўвёў у Прагу Чырвоную армію, з самага пачатку асацыявалася з нападам войскаў краін Варшаўскай дамовы на Чэхаславакію, які здарыўся 12 гадамі раней.⁵⁵

Але ў адрозненне ад танка №23 і іншых помнікаў камуністычным лідарам, такім як Ленін або першы прэзідэнт камуністычнай эры Клемент Готвальд (Klement Gottwald), Коней "перажыў" падзенне камуністычнага рэжыму і заставаўся на сваім месцы ажно чвэрць стагоддзя пасля Аксамітнай рэвалюцыі. Першы акт вандалізму помнік зазнаў толькі ў 2014 годзе, калі яго, хутчэй за ўсё з намерам на танк №23, таксама размалявалі ў ружовы колер.⁵⁶ Мясцовыя ўлады помнік адмылі і толькі чатырма гадамі пазней, у 2018 годзе, дадалі новую інфармацыйную шыльдзу, у якой была пададзена інфармацыя аб праблемнай гістарычнай ролі маршала Конева. На шыльдзе па-чэшску, па-ангельску і па-расійску было ўказана, што конейскія войскі "9 траўня 1945 года вызвалілі паўночную, цэнтральную і ўсходнюю Багемію і першымі ўвайшлі ў Прагу", але ў той жа час "увосень 1956 года [Коней] узначальваў савецкія наземныя сілы, якія задушылі венгерскае паўстанне. Будучы камандуючым савецкіх наземных войскаў, у Берліне ўдзельнічаў у будаўніцтве Берлінскага мура ў якасці рашэння так звананага Берлінскага крызісу ў 1961 годзе. У 1968 г. асабіста падтрымліваў правядзенне разведкі, што папярэднічала ўварванню ўзброеных сіл Варшаўскай дамовы ў Чэхаславакію."⁵⁷

Шыльда сітуацыю не вырашыла. Прысутнасць помніка Коневу працягвала турбаваць некаторыя часткі насельніцтва Чэхіі. У 2019 годзе, у 51-ую гадавіну нападу краін Варшаўскай дамовы, на Коневу з'явіўся новы надпіс – "крывавы маршал" з

55 Řehořová, Irena. 2021. "Visual symbols, democracy and memory: The monument of Ivan Stepanovich Konev and the memory of communism in the Czech Republic." *Memory Studies* 14, no. 6: 1241–1254.

56 Rozšafná, Michaela. 2014. "Maršál Koněv dostal od neznámého vandala růžové kalhoty." Прагляд 29 траўня 2022 г. https://www.lidovky.cz/domov/marsal-konev-dostal-od-neznameho-vandala-ruzove-kalhoty.A141120_110413_In_domov_rof.

57 Řehořová, Irena. 2021. "Visual symbols, democracy and memory: The monument of Ivan Stepanovich Konev and the memory of communism in the Czech Republic." *Memory Studies* 14, no. 6: 1241–1254.

указаннемгадоў: 1945, 1956, 1961, 1968.⁵⁸ Гэта прывяло да рашэння накрыць статую брэзентам, а потым і зняць. Прыбранне савецкага маршала выклікала няўхвалу і пратэст чэшскіх палітыкаў ды прадстаўнікоў расійскіх уладаў. Паліцыя ўзяла пад адмысловую ахову мэра 6-ага раёна Прагі.⁵⁹

Пасля выдалення помнік савецкаму маршалу быў змешчаны ў сховішча ў раёне “Прага-6”, на тэрыторыі якога раней знаходзіўся. У будучыні ён мусіць стаць першым экспанатам у Музеі памяці XX стагоддзя – новай музейнай установы, утворанай у 2019 годзе.⁶⁰

Высновы

Ружовы танк Чэрнага і помнік маршалу Коневу сведчаць, што ў посткамуністычнай Чэхіі савецкія помнікі, прысвечаныя вызваленню ад нацысцкага рэжыму, ператварыліся ў сімвалы рэжыму камуністычнага, асабліва акупацыі пасля 1968 года. Здаецца, гэтая інтэрпрэтацыя захоўваецца да цяперашняга часу. У 2008 годзе ў выставачнай зале імя Манэса (Mánes) адкрылася фотавыстава, дзе побач былі пастаўленыя фотаздымкі танкаў, зробленыя ў траўні 1945 і жніўні 1968 гадоў.⁶¹ Падобнае супастаўленне прысутнічае і ў новай экспазіцыі Нацыянальнага музея Чэхіі, адкрытай у ліпені 2021 года і прысвечанай гісторыі XX стагоддзя. Тут савецкі танк выкарыстоўваецца не толькі для ілюстрацыі вызвалення Прагі Чырвонай арміяй у 1945 годзе, але і нападуды ды пазнейшай акупацыі Чэхаславакіі войскамі краін Варшаўскай дамовы ў 1968 г.⁶²

Нядаўняе знясенне статуі маршала Конева, як і сцвярджалася ва ўводзінах, адкрыла пытанне аб далейшым лёсе манументальных парэшткаў спрэчнай мінуўшчыны. Гаворачы пра абодва абмеркаваныя выпадкі, і ружовы танк, і помнік Коневу былі (або будуць) ператвораныя ў музейныя экспанаты. Здаецца, гэтая практыка распаўсюджаная і ў іншых посткамуністычных краінах. Помнікі камуністычнай эпохі памяшчаюцца ў галерэі, музеі, скульптурныя паркі. Прыклады такіх экспазіцый існуюць у Балгарыі (Музей сацыялістычнага мастацтва), Расіі (Музеон), Літве (Парк Грутас), Венгрыі (Memento Park), Нямецчыне (выстава “Наноў адкрытыя: Берлін і яго помнікі” ў Шпандаве). Як на фоне расійскай ваеннай агрэсіі ва Украіне будзе арганізаваная экспазіцыя помніка Коневу і, магчыма, іншых аб’ектаў савецкай спадчыны ў чэшскіх музеях – гэта пытанне не толькі цяперашняй культуры памяці, але і будучага развіцця міжнароднай палітыкі.

58 iDnes.cz. 2019. “Starosta Prahy 6 Kolář má policejní ochranu. Vyhrožují mu kvůli Koněvovi.”

Accessed May 29, 2022. https://www.idnes.cz/praha/zpravy/pomnik-marsala-koneva-v-praze-6-zakryla-plachta-rus-ka-ambasada.A190830_103310_praha-zpravy_rsr.

59 Vrba, Jakub. 2020. “Monumental Conflict: Controversies Surrounding the Removal of the Marshal Konev Statue in Prague.” Прагляд 29 траўня 2022 г. <https://www.cultures-of-history.uni-jena.de/debates/controversies-surrounding-the-removal-of-the-marshal-konev-statue#fn-text2>.

60 Muzeum paměti XX. století. 2021. “Muzeum paměti XX. století a socha maršála Koněva.” Прагляд 29 траўня 2022 г. <https://www.muzeum20století.cz/muzeum-pameti-xx-stoleti-a-socha-marsala-koneva/>.

61 Kyndrová, Dana. 2008. *1945 Osvobození / Liberation, 1968 Okupace / Occupation: Sovětská vojska v Československu*. Praha: Kant.

62 Bukovská, Karolína. 2021. “(Re)construction of Czech History: The National Museum and its New Permanent Exhibition on the Twentieth Century.” Прагляд 29 траўня 2022 г. <https://www.cultures-of-history.uni-jena.de/exhibitions/reconstruction-of-the-czech-twentieth-century>.

СПІС КРЫЊЦ І ЛІТАРАТУРЫ:

1. Artalk. 2017. "Růžový tank, symbol svobody v umění, se stěhuje do Brna – na výstavu KMENY 90." Прагляд 29 траўня 2022 г. <https://artalk.cz/2017/05/09/tz-ruzovy-tank-symbol-svobody-v-umeni-se-stehuje-do-brna-na-vystavu-kmeny-90/>.
2. Bukovská, Karolína. 2021. "(Re)construction of Czech History: The National Museum and its New Permanent Exhibition on the Twentieth Century." Прагляд 29 траўня 2022 г. <https://www.cultures-of-history.uni-jena.de/exhibitions/reconstruction-of-the-czech-twentieth-century>.
3. Bukovská, Karolína. 2022. "Z náměstí do muzea. Jak vystavovat pomníky z období komunistických režimů?" Dějiny a současnost, no. 1 (студзень): 22–26.
4. iDnes.cz. 2019. "Starosta Prahy 6 Kolář má policejní ochranu. Vyhrožují mu kvůli Koněvovi." Прагляд 29 траўня 2022 г. https://www.idnes.cz/praha/zpravy/pomnik-marsala-koneva-v-praze-6-zakryla-plachta-ruska-ambasada.A190830_103310_praha-zpravy_rsr.
5. Koldinská, Marie, Šedivý, Ivan. 2005. "Smíchovský tank. Jsem zvláštní pomník, a já to vím." Dějiny a současnost, no. 1 (студзень): 10.
6. Kyndrová, Dana. 2008. 1945 Osvobození / Liberation, 1968 Okupace / Occupation: Sovětská vojska v Československu. Praha: Kant.
7. Muzeum paměti XX. století. 2021. "Muzeum paměti XX. století a socha maršála Koněva." Accessed May 29, 2022. <https://www.muzeum20stoleti.cz/muzeum-pameti-xx-stoleti-a-socha-marsala-koneva/>.
8. Národní památkový ústav, 2022. "Památkový katalog." Прагляд 29 траўня 2022 г.
9. Radiožurnál. 2011. "Příběh růžového tanku." Прагляд 29 траўня 2022 г. <https://radiozurnal.rozhlas.cz/pribeh-ruzoveho-tanku-7183927>.
10. Rozšafná, Michaela. 2014. "Maršál Koněv dostal od neznámého vandala růžové kalhoty." Прагляд 29 траўня 2022 г. https://www.lidovky.cz/domov/marsal-konev-dostal-od-neznamo-ho-vandala-ruzove-kalhoty.A141120_110413_in_domov_rof.
11. Řehořová, Irena. 2021. "Visual symbols, democracy and memory: The monument of Ivan Stepanovich Konev and the memory of communism in the Czech Republic." Memory Studies 14, no. 6: 1241–1254.
12. Sbírka zákonů. 1951. "Zákon č. 93/1951 Sb. Zákon o státním svátku, o dnech pracovního klidu a o památných a významných dnech." Прагляд 29 траўня 2022 г. <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1951-93/zneni-0>.
13. Vrba, Jakub. 2020. "Monumental Conflict: Controversies Surrounding the Removal of the Marshal Konev Statue in Prague." Прагляд 29 траўня 2022 г. <https://www.cultures-of-history.uni-jena.de/debates/controversies-surrounding-the-removal-of-the-marshal-konev-statue#fn-text2>.

“LENINOPAD’S” ECHOES: CHANGING APPROACHES TO THE SOVIET MONUMENTS IN LITHUANIA (2014-2022)

Rasa Čepaitienė

Introduction

The Soviet regime created myths and interpretations of the past, based on its ideology and presented as “the only true one”. The latter were constantly broadcast through schools, the media, museums, exhibitions, commemorations, festivals, rituals, etc. (Gill, 2011). In this system, monuments and memorials, together with the ceremonies they contain, have been placed at the very centre of the official narrative and have acquired a symbolic and sacred charge, serving both to educate citizens and to exclude other, competing, alternative collective memories. The hierarchical - from party leaders to war and labour heroes, to national communist figures and finally to well-known personalities of local cultures - nature of the Soviet memorial culture has led to the creation of a fairly unified, coherent and ubiquitous symbolic landscape. It helped to maintain a supra-national Soviet identity, ensure loyalty of a multi-ethnic population to the regime, and, despite the locale cultural differences, strengthen the socio-political cohesion of Soviet people. The intertwining of Soviet and national elements in this symbolic space was so profound that, after the collapse of the system that created and sustained it, it was not easy to separate its local and alien elements. The processes of nation-building in the post-Soviet states still provide numerous examples of symbolic struggle over meanings, signs and objects inherited from the recent past, which cannot be solved quickly and easily. By manipulating these public disputes, Russia is actively interfering in the internal affairs of independent states and accusing them of alleged ingratitude and disrespect for the memory of the war dead⁶³.

In my previous article on the conservation of communist heritage in Lithuania I focused more on the socio-political context of this process and on the public debates about the remnants of Soviet past (Čepaitienė, 2021, 58-72). This time I would like to focus not so much on the circumstances of removal of the Soviet ideological monuments in the beginning of the 90-ties and in 2015, but on what happened afterwards. That is to say, how these ideologically empty places were reinterpreted often using installations or temporary art objects created by local artists. Russia's war in Ukraine, which has been going on since 2014 and will escalate in 2022, has had a significant impact on the Lithuanian state and society's attitudes towards the surviving monuments of the Soviet period. Therefore, at the end of the article I will discuss in more detail the manifestations of the new, already “third” wave of Soviet monuments withdrawal in Lithuania.

Ukrainian “leninopad” and the artistic reinterpretation of the removed Soviet monuments in Vilnius

As is well known, during and after second Maydan (2013-2014), thousands of monuments

63 The most well-known case is Russia's aggressive attitude towards Estonia's decision to relocate the Soviet Memorial to another place in Tallinn in 2007 (Bruggemann and Kasekamp, 2008, 425-448).

to Lenin were removed in Ukraine, as well as to other communist figures whose biographies were re-evaluated from a national perspective after their criminal activities against Ukraine and its people were discovered (Гайдай, 2018). But it was also noted that there are two other levels of decommunization of public space that have not been touched by the monuments removal: the need to purge historical memory of the Soviet narrative and the need to abandon Soviet practices of commemoration. To address this issue, various artistic and other actions have been used to look at these places of Soviet indoctrination from a new and perhaps unexpected angle. For example, the site of the Lenin monument in Kiev, in Bessarabia square, has become a showcase for all kinds of artistic projects. There were also other artistic installations that stimulated a rethinking of the process of desovietization of Ukrainian public space. *Leninopad* as a form of systematic desovietization of the public space often served in Lithuania as an argument for enthusiasts of the demolition of the Green Bridge statues and other surviving Soviet monuments, despite the fact that the historical contexts here were quite different. Lithuania was able to define a fairly clear and consistent assessment of the Soviet period already in the official discourse at the beginning of its independence, while in Ukraine such an approach remained regionally fragmented until the events of 2013-2014. The removal of socialist sculptures of the Green Bridge in Vilnius taken down in the summer of 2015 was clearly inspired by the recent political events in Ukraine and the “*leninopad*” wave that came after. It is also worth to mention the action to remove the statue of the writer Petras Cvirka, which took place in Vilnius in 2021, although the link to the Ukrainian context was not so obvious in this case. But it can be noted that the “*leninopad* ricoshet” refers not only to the influence of the desovietization of public space that intensified in Ukraine on the fate of the remaining attributes of the Soviet symbolic landscape in post-Soviet region including Lithuania, but also to the artists’ intervention in the reflection on these processes. In both Lithuanian cases this rethinking of Soviet past has mainly involved artistic means, born out of the initiative of the Vilnius City Council to launch open competitions for the temporary artistic decoration of these sites and from the initiative of the artists themselves sometimes even against the will of the city authorities.

After a long public debate, which never led to a satisfactory compromise between the opponents, the Green Bridge sculptures were removed by a decision of the Council of Vilnius city municipality. And immediately a new debate arose - what to do with their vacant pedestals? Subsequent attempts to make sense of the bridge by some commercial advertising or artistic means were temporary. Among these artistic projects the installation “Megareality Goodness Activator” stands out. The concept of this project was developed by the photographer Saulius Paukštys and implemented by sculptor Šarūnas Arbačiauskas in April-September 2018. In the interview, S. Paukštys told me how this idea came about: “when the competition for installations on the Green Bridge was announced by the municipality, my first thought was the wind. For several years we sailed on a pontoon boat in the Neris river and noticed that at the Green Bridge, where the river makes a little bend, the wind whirls all the time, it could be stronger or weaker, but it always blows. So the idea was that the wind would be involved in the installations. One more thing - in my opinion, art must participate in life, respond to problems in societies, reflect expectations, sometimes ridicule the phenomena that are taking place, sometimes rejoice, and so on. And in most cases, works of art should contain elements of humor and satire. Thus, another idea that prevailed in the creation of the installation - the ironic rendering of important meanings for society - *Truth, Conscience, Determination, Courage* - very important personal and social qualities are the basis for the dignified existence of society as a whole. Unfortunately, looking at the life of Lithuania in recent decades, it is very clear that these characteristics are variable and take on a different meaning as the government chang-

es"⁶⁴. According to the author, during the creation of the installation, attention was paid to the re-establishment of the fundamental values supported by society. This is how sculptures/windswept *Courage, Determination, Truth and Conscience* appeared on the bridge, which, with the help of the kinetics of the wind, constantly changed direction, as if ironically demonstrating that the location and meaning of these values were constantly changing. Sculptor Šarūnas Arbačiauskas combined various engineering, kinetic solutions and elements of a modern form – each part of the installation had different moving elements and different structural formations which, with the change in lighting, the strength of the wind, the angle of observation, formed a changing image. As expected, this installation received various reactions and reviews. Some were offended by the very idea of playing with such a serious concepts, others perceived it as a criticism or ridicule of the government's policy, still others were surprised by the unusual engineering of the installation, but most of the audience welcomed the work.

In the autumn of 2019, one of the pillars of the Green Bridge was decorated with Donatas Norušis' installation "Family", which echoed the growing public debate on the rights of the LGBT community and the civil status of non-traditional families. It is interesting that the author of this installation made a direct connection with the previous form of the bridge, because on this post the composition of two young builders once stood, which could be also interpreted as a homosexual couple. Another highlight of this installation is the search for the optimal relationship with the city, reflected in the choice of materials – iron, concrete, plastic and wood. According to the author, "these materials were chosen to replicate the urban environment that surrounds each of us. The image of people among these elements creates narratives that vary depending on how everyone looks at this work, what the experience of the viewer is" (*Ant Žaliojo tilto...* 2019). This artistic decision allowed to create effects of ephemerality and transparency, which are associated with the uncertainty of the issue of the rights of homosexual persons in the legal system. So far, the most recent artistic installation to appear on the bridge in 2021 has been selected from among the many works submitted to the municipality's competition "I Create Vilnius" - "Signs of the Green Bridge" by the well-known architect Audrius Ambrasas. This idea – iron cages – was proposed by the author earlier, when so-called sculptures were still in place. According to Ambrasas, the artistic installation on the Green Bridge, with no sculptures left and no idea who could replace them, completes the overall architectural composition of the bridge. In his opinion, the time of demolition of the sculptures, which are considered ambiguously, was at the beginning of independence. And those that remained could be seen as a relic of history, while at the same time neutralizing ideological pain (*Instalacijos ant Žaliojo tilto...*, 2021). Empty cages aroused a variety of emotions and interpretations: the ideology has withdrawn, but what is left in its place?

In the same time the new initiative to demolish the monument of Soviet period appeared in Vilnius. This time the city's municipality drew attention on the sculpture of the writer Petras Cvirka (sculpt. Juozas Mikėnas, arch. Vladislovas Mikučianis, built in 1959, included in the list of cultural property of local importance in 1992). If the decorative sculptures of the Green Bridge embodied not specific persons, but abstract allegories, then this monument commemorated a person whose biography was associated not only with his literary merits but also with active participation in the first Soviet occupation of Lithuania. So in August 2021 Vilnius City Council decided to remove it. Despite the fact that the monument was created by the hands of one of the most famous Lithuanian sculptors of the time and that this was the only remaining authentic example of Stalinist public space design in Vilnius the monument of P.Cvirka was removed from the Register of Cultural Property and from the square. This time, the artists did

64 Authors's interview with Saulius Paukštys, 31 July 2021, Vilnius.

not try to make sense of the site of the removed monument, but to preserve it in place. The performance “REMEMBER NOT FORGET NOT REMEMBER” organized by two women artists Eglė Grėbliauskaitė and Agnė Gintalaitė, who covered the surface of the sculpture with fake sackcloth, was realized as a sign of oblivion and the passage of time. The municipality did not give permission for this action and which led to a conflict that ended with the removal of the monument (*Sostinėje menininkės...* 2021). Literary researcher Mindaugas Kvietkauskas noticed that in modern political struggles it is liked to wrestle with the memory of long-dead persons, absolutizing the guilt of their collaboration and devaluing their literary merits, but this in no way leads to practical desovietization (Kvietkauskas, 2014). It is said that the real reason for the removal of the Cvirka monument was the developers’ interest in obtaining free space in the city centre for new buildings construction. Thus, the renewed discussions over the surviving signs of the Soviet era in Lithuania can also be considered as substitutes for solutions to the long-term moral consequences of cooperation of Lithuanian society with the Soviet regime, which must cover up this really insoluble problem.

The third wave of Soviet monument’s removal

The issue of Soviet monuments re-emerged this year after Russia launched an open war against Ukraine. It was recalled that there are many monuments to “soldiers-liberators” in Lithuania, either in military cemeteries situated in towns and villages central squares. These objects have been left out of the debate on the fate of Soviet relics for 30 years. Perceived as part of the cemetery, they did not bother anyone, as traditional Lithuanian culture is characterized by a great respect for the dead. However, the war in Ukraine and the massive crimes against humanity committed by Russian troops there have again raised questions of ontological security. It is possible that these monuments have also become “scapegoats” as direct parallels have been drawn between the Red Army and the present-day Russian forces. So in Lithuania, we are currently witnessing a new spontaneous wave of removals of Soviet monuments, also linked to the events in Ukraine. The difference with the “second wave” of monument demontage is that this time the action outstrips the debate, which has been going on for a long time in the case of the Green Bridge sculptures, and which has been quite pronounced in the case of the monument to P.Cvirka. In this case, monuments to Soviet soldiers are first vandalised, painted in the colours of the Ukrainian flag or spontaneously taken down, before legal solutions are sought to justify these actions. The initiatives were prompted and encouraged by the publicly expressed support by the Minister of Culture and some other influential politicians and public opinion makers. Proponents of their removal argue that the cemetery itself is not affected in any way by this decision. Meanwhile, opponents point out that fighting the dead is a form of revenge against the wrong address and merely an outlet for the expression of a beggarly discontent (Perednis, Spurytė, 2022).

But what was the situation with Soviet military cemeteries and memorials until 24 February 2022, when the Russian invasion of Ukraine began? Did Lithuanian society and experts realise their potential to become an instrument of Russia to achieve certain political-military goals? In the beginning of independence in all post-Soviet countries the communist period came to be regarded as a kind of anomaly and “lost time” (Nikžentaitis, 2013, 523). For the Baltic countries this “normality” coincides with the interwar period, when they were independent republics. Therefore, it became vital to declare, at least symbolically, the links of the restored state with the pre-communist development, while at the same time “leapfrogging” over the years of the Second World War. Inevitably, the goals and aspirations of post-Soviet Russia’s and Baltic states’ history policy have diverged. This is particularly evident in the approaches to material legacy and historical memory of the war. If the First World War was a grateful precondition for the Baltic countries’ independence, the eve and especially the end of the Second World War

led to the elimination of their independence. In fact, it can be argued that Baltic countries participated in this global event mainly as a geopolitical *object*. Therefore, their historical policies have focused on events *before* the war (the first Soviet occupation and loss of sovereignty) and *after* the war (the anti-Soviet resistance, which in Lithuania was the most massive and lasted the longest).

The burial sites of Soviet soldiers often situated just in the centre of Lithuanian cities and villages were very important part of Soviet propaganda. After the restoration of independence, these memorials had lost their original ideological value and political significance. Thus, they became publicly invisible and found themselves on the other side of the collective memory, which rejected the Soviet historical narrative and its symbols. But at the beginning of the 21st century, the Russian Federation's attention to the burial sites of Soviet soldiers began to increase. About the year 2000, their management became an important part of Russia's official memory culture and international policy. The law provided for the commemoration of all those who defended the Fatherland and died in other countries⁶⁵ specifies that the records of military burials shall be kept by the Embassy of the Russian Federation. Soon the efforts of Russian institutions and local organisations of Russian-speakers to artificially increase the number of these burial sites and the number of dead soldiers themselves have become noticeable. This includes the graves of soldiers from the First World War and even archaeological sites (*Kariai, betonas, mitas...*, 2016, 14). It should be noted that Lithuania and Russia have not concluded a bilateral agreement on the Soviet military cemeteries and memorials situated on the territory of Lithuania and this fact has complicated cooperation between the countries in this area and allowed Russia to manipulate the issue. For example, "Mission Siberia", a youth initiative to maintain the cemeteries of Lithuanian exiles remained in Siberia and Far East, that started in 2006, was forced to end in 2021 because Russia no longer allowed its participants to arrive. This was motivated by the fact that the Lithuanian side was allegedly obstructing the maintenance of graves of Soviet soldiers. Any attempt to present a different interpretation of the memorials or to take any action against Russian will was perceived as hostile behaviour. For instance, the public discussion on the fate of the Green Bridge statues was brought to the attention of the Russian media, where concerns were expressed especially on the sculptural composition of Soviet soldiers, and the decision to remove the sculptures was presented as a continuous mockery of their memory from the side of Lithuanian government, or even as a moral terror.

Conclusions

A radical change of public space is characteristic to the processes of various postcolonial and post-authoritarian states, so the case of the former USSR is no exception here. In post-Soviet countries, it has only been extremely protracted in time and, without avoiding certain exacerbations, has not been completed to this day. Manipulation of monuments by rejecting or, on the contrary, justifying (post)imperial revanchism became especially pronounced in the second decade of the 21st century, when a growing Russia's aggression is a clear attempt to regain control of the countries of the region. Therefore, it can be concluded that the *first* (1990-1994), the *second* (2014-2015) and the *third* (started in 2022) waves of the removal of Soviet monuments in Lithuania were somewhat different by the motivation, although in all cases the issues of incomplete desovietization played a significant role. It was discovered that the arsenal of remaining Soviet memorials and monuments could be used not only for commemorative purposes, but also in real geopolitical battles of the present, which aroused na-

65 «Закон Российской Федерации об увековечении памяти погибших при защите Отечества», 1993-01-14, № 4292-1. Электронный фонд правовых и нормативно-технических документов. <https://docs.cntd.ru/document/9006240>.

tional and ontological insecurity. As in the case of the Ukrainian *leninopad*, the new “waves” of the desovietization of the public space of Lithuania also became an incentive to rethink the relationship with the Soviet era and contemporary Russian state. Especially through artistic means and new visual language, which allow not only to establish a peculiar dialogue with the past, but also to react critically to contemporary political issues, contradicting totalitarian monumentality and monologism with transparency, fragility, irony and ambiguity. But the cases from Vilnius discussed above also are striking examples of how these attempts of desovietization of public space become a temporary manipulative political tool rather than a long-term and coherent programme leading to the more significant changes in the society's mentality and Soviet era re-evaluations, including personal and collective responsibility for collaboration with alien totalitarian regime. The relics of Soviet-era memorial culture that remain in Lithuanian public space are hostages to these internal and external ideological struggles and kind of simulated moral purification.

LIST OF LITERATURE AND SOURCES:

1. “Ant Žaliojo tilto iškilo nauja instaliacija „Šeima“”. 2019. Lrt.lt, rugsėjo 11 d. <https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/1096651/ant-zaliojo-tilto-iskilo-nauja-instaliacija-seima>
2. Bruggemann, Karsten and Kasekamp, Andreas. 2008. “The Politics of History and the “War of Monuments” in Estonia”. *Nationalities Papers* 36, no. 3: 425-448.
3. Čepaitienė, Rasa. 2021. “Two waves of rejection of Soviet monuments in Lithuania”. In *Communist Heritage in Belarus and EU countries: the Problem of Interpretation and the Relevance of Conservation*, 58-72. Konrad Adenauer Stiftung Belarus, Wilfried Martens Centre for European Studies.
4. Gill, Graeme. 2011. *Symbols and Legitimacy in Soviet Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. “Instaliacijos ant Žaliojo tilto autorius A. Ambrasas: „Man skauda širdį, kai architektūros kūrinyms išbalansuotas“”. 2021. Lietuvos rytas, rugpjūčio 21 d. <https://www.lrytas.lt/bustas/architektura/2021/08/31/news/instaliacijos-ant-zaliojo-tilto-autorius-a-ambrasas-man-skauda-sirdi-kai-architekturos-kurinyms-iskalansuotas--20593830>
6. Kariai, betonas, mitas. Antrojo Pasaulinio karo Sovietų Sąjungos karių palaidojimo vietos Lietuvoje. 2016. Vilnius: Vilniaus Universiteto leidykla.
7. Nikžentaitis, Alydas. 2013. “Atminties ir istorijos politika Lietuvoje”. In *Atminties daugiasluoksnisškumas: miestas, valstybė, regionas*, 517-538. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
8. “Sostinėje menininkės „samanomis“ dekoravo Petro Cvirkos paminklą, savivaldybė tam priešinosi”. 2021. Lietuvos rytas, lapkričio 12 d. <https://www.lrytas.lt/kultura/meno-pulsas/2021/11/12/news/sostineje-menininkes-samanomis-dekoravo-petro-cvirkos-paminkla-savivaldybe-tam-priesinasi-21374532>
9. Kvietkauskas, Mindaugas. 2014. “Prakeiktoji poetė”. *Bernardinai*, lapkričio 25 d. <https://www.bernardinai.lt/2014-11-25-prakeiktoji-poete/>
10. Perednis, Aurimas and Spurytė, Virginija. 2022. “Dėl sovietinių paminklų kilusį vaju pavadino gėdingu: pasislėpę už ukrainiečių nugarų kovojame su kaulais”. *Delfi.lt*, balandžio 17 d. <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/del-sovietiniu-paminklu-kilusi-vaju-pavadino-gedingu-pasislepe-uz-ukrainieciu-nugaru-kovojame-su-kaulais.d?id=89961469>
11. Гайдай, Олександра. 2018. Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні. Київ: К.І.С.
12. «Закон Российской Федерации об увековечении памяти погибших при защите Отечества», 1993-01-14, № 4292-1. Электронный фонд правовых и нормативно-технических документов. <https://docs.cntd.ru/document/9006240>

ВОДГУКІ “ЛЕНІНАПАДУ”: ЗМЯНЕННЕ СТАЎЛЕННЯ ДА САВЕЦКІХ ПОМНІКАЎ У ЛІТВЕ (2014-2022)

Раса Чапайцэне

Уводзіны

Савецкі рэжым стварыў міфы і тлумачэнні мінулага, заснаваныя на ідэалогіі і падаваннях як “адзіныя сапраўдныя”. Яны пастаянна трансляваліся ў масы праз школу, СМІ, музеі, выставы, святы, фестывалі, рытуалы і да т.п. (Gill, 2011). У гэтым ладзе помнікі і мемарыялы разам з цырымоніямі, што ладзіліся каля іх, былі памешчаныя ў самы цэнтр афіцыйнага наратыву ды набылі сімвалічны і святы зарад, закліканы асвятляць грамадзян і выключаць іншую, канкурэнтную, альтэрнатыўную калектыўную памяць. Праз іерархічны (ад партыйных лідараў да герояў вайны і працы, да нацыянальных камуністычных дзеячоў і, урэшце, да вядомых прадстаўнікоў мясцовых культур) характар савецкай культуры памяці сфармаваўся досыць аднолькавы, узгоднены і ўсюдыісны сімвалічны краявід. Ён спрыяў захаванню наднацыянальнай савецкай ідэнтычнасці, забеспячэнню ляльнасці шматнацыянальнага насельніцтва рэжыму і ўзмацненню сацыяльна-палітычнай еднасці савецкага народа, не зважаючы на мясцовыя культурныя асаблівасці. У гэтай сімвалічнай прасторы існавала настолькі моцна выражанае перапляценне савецкага і нацыянальнага, што пасля распаду сістэмы, якая яе ўтварала і ўтрымлівала, аддзяліць тутэйшае ад чужога было нялёгка. Працэсы нацыянальнага будаўніцтва ў постсавецкіх краінах па-ранейшаму багатыя на прыклады сімвалічнай барацьбы за сэнсы, прыметы і аб’екты, успадкаваныя ад нядаўняй мінуўшчыны, у якой няма хуткага і лёгкага рашэння. Маніпулюючы грамадскай дыскусіяй, ва ўнутраныя справы незалежных краін актыўна ўмешваецца Расія і абвінавачвае іх ва ўяўнай няўдзячнасці і непавазе да памяці палеглых у вайне⁶⁶.

У папярэднім артыкуле аб кансервацыі камуністычнай спадчыны ў Літве асноўная ўвага ўдзялялася грамадска-палітычнаму кантэксту названага працэсу і грамадскай дыскусіі на тэму рэштак савецкага мінулага (Čerapaitienė, 2021, 58-72). У гэты раз хочацца сканцэнтравана не столькі на абставінах знясення савецкіх ідэалагічных помнікаў на пачатку 90-х і ў 2015 г., колькі на тым, што адбывалася пасля. То бок, як гэтыя ідэалагічныя апусцелыя месцы былі пераінтэрпрэтаваныя, часцяком з выкарыстаннем інсталяцый або часовых мастацкіх твораў, падрыхтаваных мясцовымі мастакамі. Істотны ўплыў на стаўленне літоўскай дзяржавы і грамадства да ацалелых помнікаў савецкага перыяду аказала расійская вайна ва Украіне, што ішла з 2014 года, а ў 2022 г. набыла яшчэ большы маштаб. Таму ў канцы артыкула больш падрабязна абмяркоўваюцца праявы новай, ужо “трэцяй” хвалі збурэння савецкіх помнікаў у Літве.

Украінскі “ленінапад” і мастацкая пераінтэрпрэтацыя знесеных савецкіх помнікаў у Вільні

Як вядома, падчас другога Майдану і пасля яго (2013-2014) ва Украіне былі знесеныя

⁶⁶ Самы вядомы выпадак – агрэсіўнае стаўленне Расіі да рашэння Эстоніі 2007 г. аб пераносе савецкага мемарыялу ў іншае месца ў межах Таліна (Bruggemann and Kasekamp, 2008, 425-448).

тысячы помнікаў Леніну ды іншым камуністычным дзеячам, чые біяграфіі пасля выяўлення іх злачынстваў супраць Украіны і ўкраінскага народа былі пераацэненыя з нацыянальных пазіцый (Гайдай, 2018). Але было заўважана, што ёсць два іншыя ўзроўні дэкамунізацыі грамадскай прасторы, якіх зняцце помнікаў не закранула: неабходнасць ачысціць гістарычную памяць ад савецкага нарратыву і адысці ад савецкіх практык камемарацыі. З мэтай задавальнення гэтых патрэбаў прымяняліся розныя мастацкія ды іншыя чыны, у ходзе якіх прадпрымаліся спробы зірнуць на гэтыя месцы савецкай індактрынацыі з новага, часам незвычайнага ракурсу. Напрыклад, цэлы шэраг разнастайных мастацкіх праектаў да сябе прыцягнула месца былога помніка Леніну ў Кіеве на Бесарабскай плошчы. Былі і іншыя мастацкія інсталяцыі, якія прасоўвалі наперад пераасэнсаванне працэсу дэсаветызацыі ўкраінскай грамадскай прасторы. “Ленінапад” – форма сістэмнай дэсаветызацыі грамадскай прасторы, якая ў Літве часта прыводзілася ў прыклад энтузіястамі знясення статуі на Зялёным масце і іншых захаваных савецкіх помнікаў, нягледзячы на яўнае адрозненне ў гістарычным кантэксце. Літва з пачатку незалежнасці ў афіцыйным дыскурсе вызначыла досыць ясную і паслядоўную ацэнку савецкага перыяду, тым часам ва Украіне падыход да гэтага пытання ажно да падзей 2013-2014 гг. адрозніваўся рэгіянальнымі падзеламі. Адмова ад сацрэалістычных скульптур на віленскім Зялёным масце ўлетку 2015 года яўна стала рэакцыяй на нядаўнія палітычныя падзеі ва Украіне і “ленінапад”, што ім наступаваў. Варта прыгадаць і выдаленне статуі пісьменніку Пятрасу Цвірку ў Вільні ў 2021 г., хаця сувязь з украінскім кантэкстам у гэтым выпадку не такая відавочная. Але варта адзначыць тэрмін “рыкашэт ленінападу”, пад якім разумеецца не толькі ўздзеянне дэсаветызацыі грамадскай прасторы, што інтэнсіфікавалася ва Украіне, на лёс пазасталых атрыбутаў савецкага сімвалічнага краявіду у постсавецкім рэгіёне, у тым ліку ў Літве, але і ўмяшанне дзеячоў культуры у рэфлексію датычна гэтых працэсаў. У абодвух літоўскіх выпадках гэтае пераасэнсаванне савецкай спадчыны адбывалася са значным выкарыстаннем мастацкіх сродкаў – альбо праз аб’яўленне конкурсаў на часовую мастацкую апрацоўку названых месцаў з ініцыятывы віленскай гарадской рады, альбо з уласнай ініцыятывы мастакоў супраць волі гарадскіх уладаў.

Пасля працяглай грамадскай дыскусіі, якая не прывяла да кампрамісу, што задаволіў бы абодва бакі, скульптуры былі знятыя з Зялёнага маста рашэннем рады віленскай гарадской самаўправы. І адразу паўстала новая дыскусія – што рабіць з апусцелымі п’едэсталамі? Спробы ўвянчаць мост камерцыйнай рэкламай або мастацкімі сродкамі насілі часовы характар. Сярод мастацкіх праектаў вылучаецца інсталяцыя “Актыватар дабрыні мегарэальнасці”. Канцэпцыю праекту выпрацаваў фатограф Соўлюс Паўкшціс, рэалізаваў скульптар Шарунас Арбачаўскас у красавіку – верасні 2018 г. Вось як у інтэрв’ю С. Паўкшціс распавёў мне аб тым, як узнікла ідэя: “першая думка, якая прыйшла да мяне, калі самаўправа аб’явіла конкурс інсталяцый на Зялёным масце, была пра вецер. Мы некалькі гадоў плавалі па Віліі на плыце і заўважылі, што каля Зялёнага маста, на невялікім павароце ракі, заўсёды дзьме вецер. Часам мацней, часам слабей, але заўсёды дзьме. Таму і падумалася, што вецер павінен прыстунічаць у інсталяцыях. Іншае – на маю думку, мастацтва павінна быць часткай жыцця, рэагаваць на праблемы грамадства, адлюстроўваць чаканні, часам – высмейваць з’явы, якія праяўляюцца, часам святкаваць і гэтак далей. І ў большасці выпадкаў творы мастацтва павінны змяшчаць складнікі гумару ды сатыры. Такім чынам, іншая ідэя, узятая за аснову пры стварэнні інсталяцыі – іранічная выява вельмі важных для грамадства сэнсаў. “Праўда”, “сумленне”, “смеласць”, “рашучасць” – гэта вельмі важныя рысы чалавека і грамадства, якія служаць базай годнага існавання грамадства як такога. На жаль, гледзячы на жыццё ў Літве на працягу апошніх дзесяцігоддзяў, становіцца вельмі ясна, што гэта

пераменныя характарыстыкі, якія кожны раз са зменаў ураду набываюць іншае значэнне⁶⁷. Паводле аўтара, увага ў ходзе падрыхтоўкі інсталяцыі была звернутая на трансфармацыі падмуркавых каштоўнасцяў, што падтрымліваюцца грамадствам. Так на масце з'явіліся скульптуры-флюгеры “Смеласць”, “Рашучасць”, “Праўда” і “Сумленне”, якія пад уздзеяннем ветру пастаянна мяняюць кірунак, нібыта іранічна дэманструючы пастаянную змену лакацыі і значэння гэтых вартасцяў. Скульптар Шарунас Арбачаўскас спалучыў розныя інжынерна-кінетычныя элементы і структурныя формы, якія візуальна змяняліся пры змене асвятлення, моцы ветру і кута назірання. Як і чакалася, рэакцыі і ацэнкі інсталяцыі былі розныя. Кагосьці абразіла сама ідэя гульні з такімі сур'ёзнымі паняткамі, хтосьці ўгледзеў у ёй крытыку або кпіны з палітыкі ўладаў, а іншых здзівіла незвычайная інжынерная канструкцыя інсталяцыі. Збольшага, работа была ацэнена станоўча.

Увосень 2019 года адно з апірышчаў Зялёнага маста было ўпрыгожанае інсталяцыяй Данатаса Норушыса “Сям'я”, якая стала водгукам на актывізацыю грамадскай дыскусіі на тэму правоў супольнасці ЛГБТ і грамадзянскага статуса нетрадыцыйных сем'яў. Цікава тое, што аўтар інсталяцыі правёў прамую паралель з папярэднім афармленнем маста, бо раней на тым самым месцы стаялі фігуры двух маладых будаўнікоў, якіх таксама можна было прыняць за гомасэксуальную пару. Інсталяцыя таксама вылучалася пошукам аптымальнага стасунку з гарадской прасторай, што праявілася ў выбары матэрыялаў – жалеза, бетон, пластык і драўніна. Паводле аўтара, “гэтыя матэрыялы былі выбраныя з мэтай упісацца ва ўрбаністычнае асяроддзе, якое атачае кожнага з нас. Выява людзей пасярод гэтых складнікаў стварае наратывы, якія адрозніваюцца залежна ад таго, як кожны глядзіць на гэты твор, які досвед гледача” (*Ant Žaliojo tilto...* 2019). Гэтае мастацкае рашэнне дазволіла стварыць эфекты эфемернасці і празрыстасці, якія асацыююцца з няпэўнасцю пытання правоў гомасэксуальных людзей у прававой сістэме. Апошняя да сёння мастацкая інсталяцыя, якая з'явілася на масце ў 2021 г., была выбраная са шматлікіх работ, пададзеных на муніцыпальны конкурс “Ствараю Вільню”. Гэта работа вядомага архітэктара Оўдруса Амбрасаса “Знакі Зялёнага маста”. Сваю ідэю жалезных клетак аўтар прапаноўваў яшчэ раней, калі сацрэлістычныя скульптуры яшчэ былі на месцы. Паводле О. Амбрасаса, мастацкая інсталяцыя на Зялёным масце пасля зняцця скульптур і ў адсутнасць думак, чым іх замяніць, папаўняе агульную архітэктурную кампазіцыю маста. На яго думку, добры час для збурэння нашумелых скульптур быў на пачатку незалежнасці. На тыя, што засталіся, можна глядзець як на гістарычны рэлікт, адначасовы нейтралізуючы ідэалагічны боль (*Instaliacijos ant Žaliojo tilto...*, 2021). Пустыя клеткі спарадзілі багацце эмоцый і тлумачэнняў: ідэалогія сышла, а што засталося на яе месцы?

У той самы час у Вільні паўстала новая ініцыятыва разбурэння помніка савецкага перыяду. У гэты раз гарадская самаўправа звярнула ўвагу на скульптуру пісьменніка Пятраса Цвіркі (скульптар Юозас Мікенас, архітэктар Уладзіславу Мікунініс, усталяваная ў 1959 г., у спіс культурнай спадчыны мясцовага значэння ўнесена ў 1992 г.). Калі дэкаратыўныя скульптуры Зялёнага маста ўвасаблялі не канкрэтных людзей, а абстрактныя алегорыі, то гэты помнік быў прысвечаны чалавеку, біяграфія якога выклікала асацыяцыі не толькі з літаратурнымі заслугамі, але і з актыўным удзелам у першай савецкай акупацыяй Літвы. Таму ў жніўні 2021 г. віленская гарадская рада вырашыла яго прыбраць. Нягледзячы на тое, што помнік быў створаны рукамі аднаго з самых слынных літоўскаіх архітэктараў

67 Інтэрв'ю аўтаркі з Саўлюсам Паўкшцінасам, 31 ліпеня 2021 г., Вільня.

таго часу і што гэта быў адзіны ацалелы прыклад сталінісцкай планіроўкі грамадскай прасторы Вільні, помнік П. Цвірку быў выкраслены з Рээстру культурнай спадчыны і выдалены з плошчы. У гэты раз дзеячы мастацтва імкнуліся не да пераасэнсавання месца знятага помніка, а да яго захавання. Як знак забыцця і праходжання часу быў здзейснены перформанс “НЕ ЗАБУДЗЕМ БОЛЬШ НЕ ЁСПАМІНАЦЬ”, арганізаваны дзвюма мастачкамі, Эгле Грэбляўскайце і Агне Гінталайце, якія закрылі паверхню скульптуры штучным імхом. Самаўправа дазвол на правядзенне акцыі не дала, што прывяло да канфлікту, які завяршыўся зняццём помніка (*Sostinėje menininkės...* 2021). Літаратуразнаўца Міндаўгас Квяткаўскас адзначаў, што ў сучасных палітычных баях людзі часта дужаюцца з памяццю пра даўно памерлых, абсалютызуючы іхнюю віну за калабарацыю і прыўмяншаючы іх літаратурныя заслугі, але да практычнай дэсаветызацыі гэта ніякім чынам не вядзе (Kvietkauskas, 2014). Гаворыцца, што сапраўдная прычына прыбраць помнік Цвірку – гэта інтарэс забудоўшчыкаў атрымаць вольную прастору ў цэнтры горада для новай забудовы. Такім чынам, аднаўленне дыскусій на тэму ацалелых слядоў савецкай эры ў Літве можна таксама лічыць заменай пераадолення доўгатэрміновых маральных наступстваў супрацоўніцтва літоўскага грамадства з савецкім рэжымам, якая павінна прыкрыць гэтую насамрэч невырашальную праблему.

Трэцяя хваля знясення савецкіх помнікаў

Пытанне савецкіх помнікаў зноў паўстала сёлета, калі Расія распачала супраць Украіны адкрытую вайну. Літоўцы ўспомнілі, што на тэрыторыі іх краіны захавалася багата помнікаў “воінам-вызваліцелям”, якія знаходзяцца або на вайсковых могілках, або на цэнтральных плошчах гарадкоў і вёсак. На працягу 30 гадоў гэтыя аб’екты не фігуравалі ў дыскусіі аб лёсе савецкіх перажыткаў. Яны ўспрымаліся як частка могілак і нікому не заміналі, бо традыцыйнай літоўскай культуры ўласцівая вялікая павага да памерлых. Але праз вайну ва Украіне і масавыя злачынствы супраць чалавечнасці, што ўчыняюцца расійскімі войскамі, зноў паўсталі пытанні анталагічнай бяспекі. Таксама магчыма, што помнікі сталі “ахвярнымі казламі” ў выніку прамых паралеляў між Чырвонай арміяй і сучаснымі расійскімі ўзброенымі сіламі. Такім чынам, па Літве коціцца новая стыхійная хваля разбурэння савецкіх помнікаў, таксама звязаная з падзеямі ва Украіне. Адрозненне ад “другой хвалі” дэмантажу помнікаў палягае ў тым, што ў гэты раз дзеянне апырэджвае дыскусію. Дыскусія аб скульптурах на Зялёным масце працягвалася доўгі час, досыць яскравае абмеркаванне ішло і ў выпадку помніка П. Цвірку. У цяперашнім жа выпадку помнікі савецкім воінам адразу псуецца, размалёўваюцца ў колеры ўкраінскага сцяга або стыхійна зносяцца без папярэдняга пошуку прававых рашэнняў для абгрунтавання такіх дзеянняў. Рэалізацыі гэтых ініцыятыў паспрыяла публічна выражаная падтрымка ад міністра культуры і некаторых іншых уплывовых палітыкаў ды аўтарытэтаў грамадскай думкі. Прыхільнікі выдалення помнікаў аргументуюць, што самі могілкі гэтае рашэнне аніяк не закранае. Тым часам праціўнікі сцвярджаюць, што барацьба з памерлымі – гэта пэўная помста, накіраваная на памылковы адрас, і выраз мізэрнай незадаволенасці (Perednis, Spurytė, 2022).

Але якая была сітуацыя з савецкімі ваеннымі могілкамі і помнікамі да 24 лютага 2022 г., калі Расія напала на Украіну? Ці разумела літоўскае грамадства і эксперты патэнцыял іх выкарыстання Расіяй у ваенна-палітычных мэтах? На пачатку незалежнасці ва ўсіх постсавецкіх краінах да камуністычнага перыяду пачалі ставіцца як да нейкай анамаліі і “страчанага часу” (Nikžentaitis, 2013, 523). Для краін Балтыі “нармальнасць” прыпадае на міжваенны перыяд, калі яны былі самастойнымі рэспублікамі. Таму жыццёва неабходна было хаця б сімвалічна абвясціць сувязь паміж адноўленай дзяржавай і дакамуністычным

развіццём, адначасова “пераскокваючы” цераз гады Другой сусветнай вайны. Мэты і памкненні дзяржаўнай гістарычнай палітыкі постсавецкай Расіі і балтыйскіх краін непазбежна разышліся. Асабліва яўна гэта праяўляецца ў падыходах да матэрыяльнай спадчыны і гістарычнай памяці аб вайне. Калі Першая сусветная вайна стала ўдзячнай перадумовай для незалежнасці балтыйскіх краін, то Другая сусветная вайна – яе надыход, а асабліва зыход – паклала канец іх самастойнасці. Фактычна можна сцвярджаць, што ў гэтай сусветнай падзеі краіны Балтыі ўдзельнічалі пераважна як геапалітычны аб’ект. Таму ў іх гістарычнай палітыцы асноўная ўвага ўдзяляецца падзеям да вайны (першая савецкая акупацыя і страта суверэннасці) і пасля вайны (антысавецкі супраціў, які ў Літве быў самы масавы і найдаўжэйшы).

Магілы савецкіх салдатаў, якія часта мясціліся ў самым цэнтры літоўскіх гарадоў і вёсак, былі надзвычай важным складнікам савецкай прапаганды. Пасля аднаўлення незалежнасці помнікі страцілі пачатковую ідэалагічную каштоўнасць і палітычную значнасць. Такім чынам, яны сталі нябачнымі ў публічнай прасторы і аказаліся па-за калектыўнай памяццю, што адкінула савецкі гістарычны наратыў і яго сімвалы. Але напачатку XXI ст. пачала нарастаць увага да месцаў пахавання савецкіх воінаў з боку Расійскай Федэрацыі. Каля 2000 г. іх догляд стаў важнай часткай афіцыйнай культуры памяці абаронцаў Айчыны і загінулых у іншых краінах⁶⁸, вызначана, што ўлік месцаў пахавання вядзецца амбасадай Расіі. Неўзабаве намеціліся высілкі расійскіх дзяржорганаў і мясцовых арганізацый расійскамоўных завывшаць колькасць месцаў пахавання і саміх палеглых салдатаў. Да гэтага аднеслі магілы салдатаў Першай сусветнай вайны і нават археалагічныя аб’екты (*Kariai, betonas, mitas...*, 2016, 14). Варта зазначыць, што паміж Літвой і Расіяй не складзеная двухбаковая дамова аб савецкіх вайсковых могілках і мемарыялах, размешчаных на тэрыторыі Літвы, што ўскладняе супрацоўніцтва ў гэтай галіне паміж дзвюма краінамі і дазваляе Расіі маніпуляваць тэмай. Напрыклад, маладзёвая ініцыятыва “Місія Сібір”, якая ажыццяўлялася з 2006 года і была накіраваная на догляд могілак выхадцаў з Літвы ў Сібіры ды на Далёкім Усходзе, спыніла існаванне ў 2021 годзе, бо Расія перастала ўпускаць яе ўдзельнікаў на сваю тэрыторыю. Рашэнне было матываванае тым, што літоўскі бок нібыта перашкаджаў даглядаць магілы савецкіх воінаў. Любая спроба выказаць інакшую інтэрпрэтацыю мемарыялаў або прадпрыняць дзеянні супраць волі Расіі ўспрымалася як варожы акт. Напрыклад, грамадская дыскусія аб лёсе статуі на Зялёным масце прыцягнула ўвагу расійскіх СМІ, дзе выказвалася асабліва занепакоенасць з нагоды скульптурнай кампазіцыі савецкіх воінаў, а рашэнне зняць скульптуры падавалася як пастаянны здзек з іх памяці з боку літоўскіх уладаў або нават маральны тэрор.

Высновы

Радыкальная змена грамадскай прасторы ўласцівая працэсам, праз якія праходзяць розныя посткаланійныя і постаўтарытарныя краіны. Не выключэнне і былы СССР, толькі ў постсавецкіх краінах яна была надзвычай расцягнутая ў часе і, не пазбягаючы пэўных абстраўненняў, не завершаная дагэтуль. Асабліва яўна маніпуляцыі помнікамі з мэтай даць адпор (пост)імперскаму рэваншызму або, наадварот, яго апраўдаць праявіліся ў 2010-х, калі актывізацыя расійскай агрэсіі выразна засведчыла спробу вярнуць сабе кантроль над краінамі рэгіёну. Таму можна зрабіць выснову, што першая (1990-1994), другая (2014-2015) і трэцяя (з 2022 г.) хвалі прыбрання савецкіх помнікаў у Літве ў

68 «Закон Российской Федерации об увековечении памяти погибших при защите Отечества», 1993-01-14, № 4292-1. Электронный фонд правовых и нормативно-технических документов. <https://docs.cntd.ru/document/9006240>

пэўнай ступені розніліся сваёй матывацыяй, хаця ва ўсіх выпадках значную ролю гралі праблемы незавершанай дэсаветызацыі. Высветлілася, што арсенал пазасталых савецкіх мемарыялаў і помнікаў можна выкарыстоўваць не толькі ў мэтах памяці, але і ў рэальных геапалітычных бітвах цяперашняга часу, што выклікала адчуванне нацыянальнай і анталагічнай небяспекі. Як і ў выпадку ўкраінскага “ленінападу”, новыя хвалі дэсаветызацыі грамадскай прасторы Літвы таксама сталі стымулам да пераасэнсавання адносінаў з савецкай эпохай і сучаснай расійскай дзяржавай. Асабліва праз мастацкія сродкі і новую візуальную мову, якія дазваляюць не толькі пабудаваць своеасаблівы дыялог з мінуўшчынай, але і крытычна прараэгаваць на сённяшнія палітычныя пытанні, таталітарнай манументальнасці і маналагічнасці супрацьпастаўляючы празрыстасць, хрусткасць, іронію і двухсэнсоўнасць. Але вышэй абмеркаваныя віленскія кейсы – гэта таксама яркавы прыклад, як гэтыя спробы дэсаветызацыі грамадскай прасторы ператвараюцца хутчэй у часовы маніпуляцыйны палітычны сродак, а не ў доўгатэрміновую і паслядоўную праграму ажыццяўлення істотных зменаў у грамадскай ментальнасці і пераацэнкі савецкай эпохі, у тым ліку асабістай і калектыўнай адказнасці за калабарацыю з чужародным таталітарным рэжымам. Рэшткі мемарыяльнай культуры савецкіх часоў, якія застаюцца ў літоўскай публічнай прасторы – гэта закладнікі бягучых унутраных і знешніх ідэалагічных баёў, а таксама чагосьці кшталту сімуляцыі маральнага ачышчэння.

СПІС КРЫНІЦ І ЛІТАРАТУРЫ:

1. “Ant Žaliojo tilto iškilimo nauja instaliacija „Šeima“”. 2019. Lrt.lt, rugsėjo 11 d. <https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/1096651/ant-zaliojo-tilto-iskilimo-nauja-instaliacija-seima>
2. Bruggemann, Karsten and Kasekamp, Andreas. 2008. “The Politics of History and the “War of Monuments” in Estonia”. *Nationalities Papers* 36, no. 3: 425-448.
3. Čepaitienė, Rasa. 2021. “Two waves of rejection of Soviet monuments in Lithuania”. In *Communist Heritage in Belarus and EU countries: the Problem of Interpretation and the Relevance of Conservation*, 58-72. Konrad Adenauer Stiftung Belarus, Wilfried Martens Centre for European Studies.
4. Gill, Graeme. 2011. *Symbols and Legitimacy in Soviet Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. “Instaliacijos ant Žaliojo tilto autorius A. Ambrasas: „Man skauda širdį, kai architektūros kūrinys išbalansuotas“”. 2021. Lietuvos rytas, rugpjūčio 21 d. <https://www.lrytas.lt/bustas/architektura/2021/08/31/news/instaliacijos-ant-zaliojo-tilto-autorius-a-ambrasas-man-skauda-sirdi-kai-architekturos-kuriny-isbalansuotas-20593830>
6. Kariai, betonas, mitas. Antrojo Pasaulinio karo Sovietų Sąjungos karių palaidojimo vietos Lietuvoje. 2016. Vilnius: Vilniaus Universiteto leidykla.
7. Nikžentaitis, Alydas. 2013. “Atminties ir istorijos politika Lietuvoje”. In *Atminties daugiasluoksnisškumas: miestas, valstybė, regionas*, 517-538. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
8. “Sostinėje menininkės „samanomis“ dekoravo Petro Cvirkos paminklą, savivaldybė tam priešinosi”. 2021. Lietuvos rytas, lapkričio 12 d. <https://www.lrytas.lt/kultura/meno-pulsas/2021/11/12/news/sostineje-menininkes-samanomis-dekoravo-petro-cvirkos-paminkla-savivaldybe-tam-priesinasi-21374532>
9. Kvietkauskas, Mindaugas. 2014. “Prakeiktoji poetė”. *Bernardinai*, lapkričio 25 d. <https://www.bernardinai.lt/2014-11-25-prakeiktoji-poete/>
10. Perednis, Aurimas and Spurytė, Virginija. 2022. “Dėl sovietinių paminklų kilusį vąjį pavadino

gėdingu: pasislėpę už ukrainiečių nugarų kovojame su kaulais“. Delfi.lt, balandžio 17 d. <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/del-sovietiniu-paminklu-kilusi-vaju-pavadino-gedingu-pasislepe-uz-ukrainieciu-nugaru-kovojame-su-kaulais.d?id=89961469>

11. Гайдай, Олександра. 2018. Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні. Київ: К.І.С.
12. «Закон Российской Федерации об увековечении памяти погибших при защите Отечества», 1993-01-14, № 4292-1. Электронный фонд правовых и нормативно-технических документов. <https://docs.cntd.ru/document/9006240>

THE CONTROVERSIES OF THE CONTESTED RED ARMY MONUMENT IN SOFIA, BULGARIA

Sonia Mileva, Katia Iankova

Introduction

Communist period during XX century was dominant political regime for more than 50 years in countries geographically covering the half of the planet. The socialist/communist period in Bulgaria (1944-1989) strongly reshaped and remodelled the cultural and monumental creation in coherence with the directed policy, subordinated to the political ideology, legacy and cult to the heroic and Party. The political regime strongly changed and influenced the economical organisation, art, architectural expressions, physical space planning, monumental buildings and monuments in particular. The heritage from this period is unique "historical experiment", weighted with ideological, political, emotional and societal attitude is now facing big challenges – some of them to survive, to be transformed, re-placed, destructed, recycled or in smaller scale to be protected and conserved.

The monuments celebrating the communist or socialist heritage is considered as the one created, supported and funded by the regime, as well as the regime's opponents. Currently all over the country officially there are more than 400 monuments for Russian army or soldiers. The current article aims to outline the concentration of diverse attitudes linked to the monument of Sofia Army in Sofia, after 1989 and compare it with some other emblematic other monuments in capital city and their destiny. The goal is to analyse all these examples and understood the new role the monuments can play in the society, modelling the current developments and attitudes of the Bulgarians.

The Soviet Army monument is studied as interesting, representative and collective example of wide, complex interpretations and current societal developments and cultural value of the monument.

The monument of the Soviet Army Monument in Sofia

Right after 1944 the Leading party launches a propaganda and educational policy for immurement of mortal remains of recognized as "special" for the ideology personalities, e.g. heroes given their lives for the freedom and for the Party. As a result numerous memorial plaques and sculptural representations, monuments, ossuary's, memorials and brotherly mounds, common tombs were built in the central part of majority of Bulgarian cities or villages until 1980s (Vukov, 2013). This places became a core place for public commemoration and keeping the collective memory alive. The communist/socialist period imposed ceremonial mourning expressions such as "fallen for the Patria, fallen in the fields of honour, fallen in the name of sacred duty" with main purpose to neutralize any resentment against that death and to represent it either as an accomplished duty or as a willing sacrifice (Dimitrova, 2005). The erection of memorials of victims of war aimed public recognition of the death and incorporation into the collective historical time of the nation. The materialized sites of death and memory of war became a place of social life in the cities, where the state strategy of modernization dominated peasant culture and disciplined the attitude towards the 'other's' death.

The monuments related to the Soviet Army were strongly supported by the Bulgarian Government as a legitimation and succession of Bulgarian- Russian into Bulgarian- Soviet friendship. This process was also called “second liberation” and represent pure declaration and manifest of a special attention to all, recognized as heroes. Shortly after the Second World War, the commemorative model was prolonged in coherence with the line of friendship with Russia, later Soviet Union. The gratitude of the Bulgarian people to those who died in 1877 - 1878 Russian warriors was extended and applied successfully as a gracious resource legitimizing the symbolic idea incorporated and represented in the Soviet Army monument. In many European cities exist monument commemorating the Soviet Army, in Sofia city there are 3 of them, of course the most prominent is the Soviet Army monument.

The monument of Soviet Army in Sofia is result of this policy. As a monument expressing gratitude it plays an invaluable role in the formation of the contemporary national identity and shapes the societal cultural values. The idea for the monument and Council of Ministers official decision for its establishment began in 1946 with aim to occupy dominant and central place “constantly exercising its political and educational significance”.

In the early 50's a team of nearly 25 Bulgarian sculptors worked on the monument, which should fully express the strength and power of the army - „savior and liberator“. The creative project was elaborated by team of sculptors, artists and architects, under the direction of Danko Mitov. Officially inaugurated on September 7, 1954 on the occasion of 10th anniversary of September 9 –celebrated as official holiday, known as Liberty date until 1990. This date is considered as beginning of socialist/communist period. By its structure it is one the first large-scale Stalinist socialist realism monuments in Bulgaria.

Debates and discussions

The monument is linked with two main paradoxes. The first one is that by fact Soviet Union was officially in war with Kingdom Bulgaria between 05.09-28.10.1944, even without being in real war, and resistance. This is why Soviet Army was not liberator, but rather the opposite, however there was no military actions or battles on the Bulgarian territory while the Soviet army passed through. Later Bulgarian troupes joined the Soviet army in their way to Berlin, the main battles with Bulgarian participation being around Drava-Soboltch in Hungary where Bulgaria lost more than 30 000 soldiers. Thanks to this, Bulgaria was exempted from paying reparations after the war by the fact of being Nazi Germany ally during the period of the war from 1941 to 1944. Thanks to the Soviet Union, Bulgarian territory remained integral and not parceled as it was proposed by the British and American allies during Yalta conference. The Soviet Union supported the communist partisan resistance coup d'état in 1944 bringing to power the pro-Soviet communist oriented government leading the country consecutively and gradually on the pathway to socialism (after the Soviet model). From here a number of criticism raises confronting the communist/socialist past, the “gratitude” to foreign army and its location in the heart of the capital city.

The second one is that the Soviet army monument concentrates and it is one of the most unwanted, but also most celebrated and inhabited, emblematic public open space central places in the capital. Symbolically, but also due to the large open space in park environment, in front of the monument happen variety of civil initiatives such as gay prides, marijuana decriminalization events and electronic dance music „street parades“, claiming the human rights and the freedom of expression. The monument occupies special place open space and street art's social criticism, also contemporary art actions, focused on broader issues such as the conscious use of public space by citizens and provoking public debates on the contemporary way of living in the city.

The debates and discords related to the monument cover such topics as place and location as part of cultural and architectural landscape - close to the National Assembly and oldest and biggest Bulgarian University "St. Kliment Ohridski"- creating imposing park and outdoor landscape in the heart of the capital.

Occasionally there are bursting public debates for removal of the monument, for examples such heated debates appeared in 1993, 2010, 2022, confronting opposite opinions and legal issues. These debates are linked to the political situation of the country depending what kind of government is on power at the day. In times while the political configurations are leaning towards leftist governments the debates for its removal are dormant, and in contrary, while the political parties' configuration of power at the right spectrum these debates are brought to life. It is stunning to observe that 30 years after the fall of the Berlin wall, the attempt of the Soviet Army monument is far to be faded, in contrary, its intensity is surprisingly vivid during periods of governments of so called democratic powers. This, in our view is an expression of deeper societal processes dating for more than 100 years going back to 1920s where Bulgaria was the country of the first antifascist revolt (in 1923) where more than 50 000 communists were killed by the pro-fascist government in order to suffocate the revolt. Since that time until 1944, in Bulgarian society there is overtly two political antagonist camps in a state of constant confrontation – from one side the leftists (e.g. anarchists, communists) and the pro-western oriented elites and administration which emitted overtly pro-fascists governments. For the period of 1944-1990, during the communist regime, there was no chance to question the role of the Soviet Army and the adjacent monuments related to it, however, as soon as the collapse of the communism as ideology was happened in 1990, the attempts of the Soviet Army monuments removal became frequent and ferocious. The old ideological division of the country reappeared and persisted already 30 years after the fall of communism with the same strength. Proof of this are the numerous attempts of vandalism of the Monument of Soviet Army in Sofia, and "Aliosha" Monument in Plovdiv. This shows that one century was not enough for the Bulgarian society to reconcile and pardon the wrongdoings made to one or other groups (fascists versus communists; workers versus bourgeoisie) of the society; the old wounds and not healing are still bleeding and leading to these representations of destructions, vandalisms and denigration of the historical past, material representations of which are the monuments. And the most contested and controversial of which is the monument of the Soviet Army in Sofia city center.

In 1993⁶⁹, Sofia's City Council voted to remove and relocate the monument, but decision was not put in practice. In 2010, citizens formed the Initiative Committee for the Removal of the Monument to the Soviet Army, which has held several protest actions against the monument and continues to create large debate.

In 2021 the Russia's ambassador has requested that the monument and the adjacent land be provided to Russia free of charge and indefinitely for use against renovation of the monument. The request was approved, but the procedure was not finalized by the former Minister of Foreign Affairs. In 2022⁷⁰ the mayor of metropolitan area "Sredets" raised the issue for relocation of the monument to the capital museum of Socialist art. Along with the other proposals

69 "Дневник", "Граждани отново поискаха събарянето на паметника на Съветската армия", Accessed May 16, 2022, https://www.dnevnik.bg/bulgaria/2012/11/09/1943980_grajdani_otново_poiskaha_subarianeto_na_pametnika_na/

70 «Mediapool.bg», «Паметникът на Съветската армия в София ще бъде преместен», Accessed May 16, 2022, <https://www.mediapool.bg/pametnikat-na-savetskata-armiya-v-sofiya-shte-bade-premesten-news332651.html>

is also the one to transform the monument the area as open-space museum⁷¹. From other side all debates linked to the expressions of attitude, meaning and interpretations reflecting some of the most meaningful geopolitical events of contemporary history related to the Soviet Union, now Russia. Russia's invasion of Ukraine on February 24, 2022 woke up the debates and discussions related to the monument.

Legally, between Bulgaria and Russia is signed "Treaty of Friendship and Cooperation", according to which the both countries must take care of and preserve the values on their territory related to their history and culture, as well as the military cemeteries. This could not stop if there is political decision to remove the monument, because it will be not transformed or destroyed, but only relocated⁷². Moreover, the monument is not a "military monument", tomb or ossuary and is not under the protection of four Geneva Conventions, dealing with mortal remains and gravesites.

One of the proposed options is the relocation of the monument because of the claimed deteriorating condition and if it becomes a threat to passers-by. Exactly this was applied after the long debates and removal of the monument 1300 yeas Bulgaria. Interesting comparison here is the fact that this monument was representing the epic history of the country, but build and considered as socialist heritage monument. The court did not accept the claims for infringement of the sculptor's intellectual rights⁷³ with the argument that the monument is only relocated and will be exposed at the museum of contemporary art. Nevertheless, In the case of the Soviet army monument, this could not be applied as the monument condition recently was examined by specialists and the monument was found to be in a very good state.

Conclusion

After the 90s with the democratic changes, the heritage and monuments from the socialist period entered into purposeful destruction, vandalism, abandoning and physical degradation or in other cases of protection, conservation, reuse and harmonious integration to the landscape. The political, economic and cultural development, along with the geopolitical context strongly is shaping the societal attitudes and controversial behavior against Soviet Army monument in particular. The controversial different types of government, conducted policy and substitution of social and cultural values, reflected into the contemporary interpretation and understanding of "difficult heritage" (Willams and Kier, 2008). The change of the political regime raised debates, discussions and disputes arguing for demolition, relocation, removal of interpreted and as incorrect monuments remaining the previous regime. In the case of Soviet Army monument, it place for demonstration of position and attitudes against or supporting Russia, its policy in international context.

The monument of Soviet Army in Sofia concentrates and attracts series of events and public expressions and attitudes linked to the current process of acceptance, rethinking and rein-terpretation of the monument in the context of national history and memory. In certain way we can say that the monument is alive and part of the society and civil reflection of the ongoing historical and geo-political developments. This developments and expressions offer an

71 «Свободна Европа», «Кой може да го демонтира? Защо Паметникът на Съветската армия засега остава», Accessed May 16, 2022, <https://www.svobodnaevropa.bg/a/31747746.html>

72 «Капитал», «България и съветските паметници: може да ги премахва и мести, но не иска», Accessed May 16, 2022, https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/gradove/2022/03/16/4324929_bulgariia_i_suvetskite_pametnici_moje_da_gi_premahva_i

73 «Площад», «Валентин Старчев загуби делото срещу демонтажа на паметника пред НДК», Accessed May 16, 2022, <https://www.ploshtadslaveikov.com/valentin-starchev-zagubi-deloto-sreshtu-demontazha-na-pametnika-pred-ndk/>

interesting research filed for study, evaluation and analysis of societal attitudes and place of the monument of Soviet Army from one side as integral part of the landscape of the Sofia as capital city, and from other concentrating large scale and variations of expressions and societal attitudes and manifestations reflecting ongoing developments in the stage of geopolitics. Cases like the Soviet Army monument are the litmus test of the societal maturity, a maturity of acceptance its own history as much as dramatic and painful could it be. Removal, destruction or displacement of the monument would be, in our view an immature societal act of a society, which is not ready to accept itself as part of the European community whom identity is shaped by the most devastating wars in the new human history. The World War II presents undeniable facts and one of these is that the Soviet Army is the winner of this war, many monuments celebrating this victory are dispersed along European capitals (including in Berlin), but each European country treats them differently depending of the mentality, the specific history and national character of the country. Bulgaria, has its own specific history and mentality, which is deeply rooted way back in the centuries of strong ties with Russia in rather positive than negative way. To understand the countries' attitudes one need to take in consideration the whole history and culture the sympathies and animosities and their roots. In Bulgarian case, despite the dichotomy of hate-love reflecting the last 100 years' history of fascism-communism, it would be very hard to not to notice that, Bulgarian society still has strong feelings of gratitude towards Russia of liberating in 1878 the country from five centuries ottoman yoke and leaving 300 000 dead soldiers from the Russian imperial army on Bulgarian territory. Bulgaria is the one gave to Russia its first Patriarch (Cyprian) and the whole Christian orthodox literature written in Bulgarian that shaped the modern Russian language. Bulgaria is also the country spread around the Cyrillic alphabet, invented in Bulgaria by the students of St. St Ky-rill and Methodius hosted by the Bulgarian tsar Boris the first in 9th century, an alphabet that Russia uses since the Bulgarian christian literature were imported to Russia from Bulgaria. All this, the alphabet, the common Christian orthodoxy and its literature, the liberations are forming very strong national psychological and mental egregor that is impossible to be ignored or socially engineered. This national cultural and spiritual egregor is also strongly influenced by powerful and yet underestimated spiritual undercurrents, such as Bogomilism⁷⁴ (10th century) and the White brotherhood⁷⁵ – 20th century which both teach for total nonviolence, forgiveness, acceptance and understanding. One may ask the legitimate question “what is the link between the destiny of the Soviet Army monument and these currents?” Even they look remote and with no connection to the case at first glance, in fact they influence strongly the societal attitude regarding monuments from past époques, including the communist period. In Bulgaria the sympathy, love but in the largest extend, the indifference are the predominant feelings and attitudes towards these monuments. There are rare examples of destruction of it, although the vandalism cases are not rare due to the communist-anti-communist antagonism. However, in all these spiritual movements from the new history of 20th century, Russia is regarded as a country having a special role in the human civilizational development (according to Peter Deunov the head of the White Brotherhood movement). Some preach some extreme-

74 Bogomilism was a Christian neo-Gnostic or dualist sect founded in the First Bulgarian Empire by the priest Bogomil during the reign of Tsar Peter I in the 10th century. The Bogomils called for a return to what they considered to be early Christianspiritual teaching, rejecting the ecclesiastical hierarchy and allowing women to be priests. Their primary political tendencies were resistance to the state and church authorities. This helped the movement spread quickly in the Balkans, gradually expanding throughout the Byzantine Empire and later reaching Kievan Rus', Bosnia (Bosnian Church), Dalmatia, Serbia, Italy, and France (Cathars).

75 The Universal White Brotherhood is a religious movement founded in Bulgaria in the early 20th century by Peter Deunov. More about it at: <https://bb.beinsadouno.org/>

ly influencing mystical figures such as baba Vanga⁷⁶, Slava Sevriukova⁷⁷, Prepodovna Stoina⁷⁸ – extremely respected figures in Bulgarian spiritual and mystic society. All of them are reserving a special place to Russia in their clairvoyant visions of the future that are published, read and transmitted word of mouth amongst Bulgarians and are extended to the rest of the Slavonic world. All these facts taken together makes that Bulgarian society appears as very moderate, neutral and pacific when conflicts happen around contested heritage from controversial historical periods. Returning to the Monuments of Soviet period and their fate, in Bulgarian case, the possible scenarios are their absorption and integration in the city and rural landscape, as this is what is happening at that moment. We do not anticipate a removal of the monument of the Soviet Army from its current place since, as we explained above, the actors in the society are many and complex and the balance between the right-left and pro-Russian, anti-Russian forces is such that will not allow the destruction or the removal at this monument.

The Soviet Army monument is charged with different type of attitude, confrontation associated from one side to the past and from other side extrapolating them into contemporary context. The socialist heritage after the end of the communist/socialist regime was subject of purposeful destruction (e.g. the Mausoleum of the communist party leader Georgi Dimitrov), re-placement, vandalism, abandoning and physical degradation or in other cases of protection, conservation, re-use and harmonious integration into the landscape (Iankova and Mileva, 2014). The Soviet Army monument is still in place, but surrounded with many questions and discussions about its future. It can be classified as “difficult heritage” and contradictory with its opponents and supporters, but in any case consolidating its importance and role in the development of society’s culture, value and attitude.

LIST OF LITERATURE AND SOURCES:

1. Dimitrova, S. (2005). *Taming the death: the culture of death (1915-18) and its remembering and commemorating through First World War soldier monuments in Bulgaria (1917-44)*. *Social History*, 3(2), 175-194.
2. Iankova K. and Mileva S. (2014). *The destiny of the communist heritage of Bulgaria and its integration in the tourism industry*. *Ankara: Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality*.
3. Logan William, Reeves Keir. (2008). *Places of Pain and Shame: Dealing with 'Difficult Heritage'*. Routledge.
4. Mileva, S. (2017). *Potential of development of dark tourism in Bulgaria*. *International Journal of Tourism Cities*, 22-39.
5. Verdery, K. (1999). *The Politicla Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*. New York: Columbia University Press.
6. Vukov, N. (2013). *The deadly remains of the “special dead” and their collective interment after 1944: monumnets-oussuaries and brotherly mounds*. In D. Koleva, *Death under socialism: heroics and postheroics* (pp. 51-53). Sofia: Riva.

76 Vangeliya Pandeva Gushterova (3 October 1911 – 11 August 1996), commonly known as Baba Vanga was a Bulgarian mystic and herbalist. Blind since early childhood in the late 1970s and 1980s, she had become widely known in the Warsaw Pact Eastern Europe for her alleged abilities of clairvoyance and precognition.

77 Bulgarian esotericist and clairvoyant.

78 Stoina Dimitrova, known as Reverend Stoina is a Bulgarian hermit, considered a clairvoyant and healer.

ЖАРСЦІ ВАКОЛ СПРЭЧНАГА ПОМНІКА ЧЫРВОНОЙ АРМІІ Ў САФІІ (БАЛГАРЫЯ)

Соня Мілева, Каця Янкова

Уводзіны

На працягу больш як 50 гадоў у XX ст. камуністычны лад панаваў у краінах, якія геаграфічна складалі палову тэрыторыі планеты. Сацыялістычны/камуністычны перыяд у Балгарыі (1944-1989) моцна паўплываў на культурна-манументальную творчасць у адпаведнасці з палітыкай, якая ў сваю чаргу была падпарадкаваная палітычнай ідэалогіі, спадчыне і культу гераізму ды Партыі. У прыватнасці, палітычны рэжым моцна змяніў і паўплываў на эканамічную структуру, мастацтва, архітэктурнае выражэнне, планаванне фізічнай прасторы, манументальнае будаўніцтва і помнікі. З'яўляючыся ўнікальным "гістарычным эксперымантам", спадчына гэтага перыяду нясе ў сабе істотны ідэалагічны, палітычны, эмацыйны і грамадскі зарад. Сёння аб'екты гэтай спадчыны перажываюць істотнае выпрабаванне – пад пытаннем іх захаванне. У якасці магчымых варыянтаў разглядаюцца пераробка, перанос, разбурэнне, перапрацоўка або, у меншай ступені, ахова і кансервацыя.

Лічыцца, што помнікі, прысвечаныя камуністычнай або сацыялістычнай спадчыне, ствараліся, падтрымліваліся і ўтрымліваліся рэжымам, а таксама яго праціўнікамі. На цяперашні час ва ўсёй краіне афіцыйна знаходзіцца звыш 400 помнікаў расійскай арміі або яе салдатам.

У гэтым артыкуле прадпрымаецца спроба акрэсліць разнастайнасць супрацьлеглых поглядаў, звязаных з помнікам Чырвонай арміі ў Сафіі, пасля 1989 г. і параўнаць яго з некаторымі іншымі культывымі помнікамі ў сталіцы ды іх лёсам. Мэта – прааналізаваць гэтыя прыклады і зразумець, якую новую ролю помнікі могуць граць у грамадстве, мадэлюючы бягучыя падзеі і стаўленні балгараў да іх.

Помнік савецкай арміі разглядаецца як цікавы, прадстаўнічы і калектыўны прыклад шырокіх, комплексных інтэрпрэтацый бягучых грамадскіх тэндэнцый ды культурнай каштоўнасці помніка.

Помнік савецкай арміі ў Сафіі

Адразу пасля 1944 года кіроўная партыя пачынае прапаганду і адукацыйную палітыку для ўвекавечання пасмяротных рэштак асобаў, прызнаных для ідэалогіі "асаблівымі", т.б. герояў, якія ахвяравалі жыццём за свабоду і Партыю. У выніку да 1980-х гг. у цэнтральнай частцы большасці балгарскіх гарадоў і вёсак з'яўляюцца шматлікія мемарыяльныя шылды, скульптурныя рэпрэзентацыі, помнікі, пахавальні, мемарыялы, братнія магілы, курганы (Vukov, 2013). Гэтыя аб'екты выконвалі функцыю публічнага ўшанавання і захавання калектыўнай памяці. Каб нейтралізаваць любыя крыўды, звязаныя са смерцю герояў, і паказаць іх як выкананы абавязак або свядомую ахвяру, былі ўведзеныя ў абарачэнне цырыманийныя жалобныя выразы, такія як "палеглыя за Радзіму, палеглыя ў палях гонару, палеглыя ў імя святога абавязку" (Dimitrova, 2005). Перад мемарыяламі ахвярам вайны ставілася мэта грамадскага прызнання смерці і яе ўключэння ў калектыўную гістарычную памяць народа. У гарадах, дзе дзяржаўная

стратэгія мадэрнізацыі ўзяла верх над сялянскай культурай і дыктавала стаўленне да смерці “іншых”, матэрыяльныя аб’екты ўшанавання смерці і памяці аб вайне сталі месцам грамадскага жыцця.

Помнікі, звязаныя з савецкай арміяй, карысталіся моцнай падтрымкай балгарскага ўрада і ўспрымаліся як легітымізацыя ды працяг балгарска-расійскага і балгарска-савецкага сяброўства. Працэс атрымаў назву “другога вызвалення” і ўяўляў сабой чыстую дэкларацыю і праяву асаблівай увагі да ўсіх, прызнаных за герояў. Неўзабаве пасля Другой сусветнай вайны мадэль каменарацыі была працягнутая ў духу сяброўства з Расіяй (пазней – Савецкім Саюзам). Удзячнасць балгарскага народа расійскім воінам, загінулым у 1877-1878 гг., была працягнутая далей у будучыню і пасляхова прыстасаваная ў якасці прызнага рэсурсу, які легітымізаваў сімвалічную ідэю, адлюстраваную ў помніку савецкай арміі. У шмат якіх еўрапейскіх гарадах ёсць помнікі ў знак пашаны да савецкай арміі. У Сафії такія помнікі трываюць, адзін з іх асноўны.

Помнік савецкай арміі ў Сафії – вынік вышэй апісанай палітыкі. Як помнік, накіраваны на выражэнне падзякі, ён адыгрывае неацэнную ролю ў пабудове сучаснай нацыянальнай ідэнтычнасці і фармуе грамадска-культурныя каштоўнасці. Ідэя ўсталявання помніка, а таксама адпаведнае афіцыйнае рашэнне Рады міністраў з’явіліся ў 1946 годзе з мэтай заняць паноўнае і цэнтральнае месца, “якое будзе пастаянна дэманстраваць яго палітычнае і асветніцкае значэнне”.

На пачатку 1950-х гг. над помнікамі, які мусілі ў поўнай ступені выразіць моц арміі-вызваліцелькі і арміі-ратаўніцы, працавала каманда з каля 25 балгарскіх скульптараў. Творчы праект падрыхтавала каманда скульптараў, мастакоў і архітэктараў пад кіраўніцтвам Данка Мітава. Помнік афіцыйна адкрылі 7 верасня 1954 года з нагоды 10-й гадавіны 9 верасня – афіцыйнага святочнага дня да 1990 г., які называўся Днём свабоды. Дата лічыцца пачаткам сацыялістычна-камуністычнага перыяду. Сваёй структурай гэта адзін з першых шырокамаштабных помнікаў сталінісцкага сацыялістычнага рэалізму ў Балгарыі.

Абмеркаванні і дыскусіі

Помнікі звязаны з двума асноўнымі парадоксамі. Першы – што насамрэч паміж 05.09 і 28.10.1944 Савецкі Саюз афіцыйна знаходзіўся ў стане вайны з Балгарскім Царствам, хаця сапраўднай вайны і супраціву не было. Таму савецкая армія не была вызваліцелькай – хутчэй наадварот, адно што на балгарскай тэрыторыі пры праходжанні савецкай арміі не адбывалася ваенных дзеянняў або бітваў. Пазней балгарскія войскі далучыліся да савецкіх на шляху да Берліна. Асноўныя баі з удзелам балгараў адбыліся ў раёне Драва-Соболтч у Венгрыі – там Балгарыя страціла больш за 30.000 вайскоўцаў. Дзякуючы гэтаму Балгарыя, якая ў перыяд з 1941 да 1944 г. была саюзніцай нацысцкай Нямеччыны, пасля вайны не давялося плаціць рэпарацыі. Дзякуючы Савецкаму Саюзу была захаваная цэльнасць балгарскай тэрыторыі, яна не была падзеленая на часткі, як на ялцінскай канферэнцыі прапаноўвалі брытанскія і амерыканскія саюзнікі. Пры падтрымцы Савецкага Саюза камуністычнае партызанскае падполле ў 1944 г. ажыццявіла пераварот, які прывёў да ўлады прасавецкі камуністычны ўрад, што паступова і паслядоўна ўзяў курс на сацыялізм савецкай мадэлі. Гэта спараджае крытыку, накіраваную на камуністычна-сацыялістычнае мінулае, “удзячнасць” замежнай арміі і знаходжанне помніка ў цэнтры сталіцы.

Другі парадокс – што помнік савецкай арміі знаходзіцца ў самым непажаданым, але пры гэтым самым шанаваным і густанаселеным легендарным адкрытым грамадскім месцы ў цэнтры сталіцы. Сімвалічна тое, што ён месціцца ў вялікай адкрытай прасторы ў паркавым асяроддзі, таму перад ім праходзяць шматлікія грамадскія ініцыятывы, такія як гей-прайды, акцыі за дэкрміналізацыю марыхуаны, “вулічныя парады” электроннай танцавальнай музыкі з патрабаваннямі правоў чалавека і свабоды слова. Помнік знаходзіцца ў асаблівым і адкрытым месцы, што прыцягвае да сябе сацыяльную крытыку стрыт-арту, акцыі сучаснага мастацтва, у тым ліку тыя, што канцэнтруюцца на шырэйшых пытаннях, такіх як свядамае выкарыстанне грамадзянамі грамадскай прасторы, і выклікаюць грамадскую дыскусію на тэму сучаснага гарадскога ладу жыцця. Дыскусіі супярэчнасці, датычныя помніка, ахапляюць такія тэмы, як яго месцазнаходжанне ў рамках культурнага і архітэктурнага краявіду – каля Нацыянальнага сходу, а таксама самага старога і буйнога ўніверсітэта Балгарыі імя Св. Клімента Охрыдскага, у якім помнік становіцца дамінантнай фігурай цэнтральнай часткі сталіцы.

Перыядычна ў грамадстве ўздымаюцца дыскусіі аб неабходнасці прыбраць помнік. Такія гарачыя спрэчкі адбываліся ў 1993, 2010, 2022 гг., выказваліся супярэчлівыя думкі і юрыдычныя аргументы. Дыскусіі звязаныя з палітычнай сітуацыяй у краіне залежна ад таго, які ўрад у канкрэтны момант знаходзіцца пры ўладзе. Калі палітычны расклад прыводзіць да ўлады левыя сілы, дыскусіі аб пераносе помніка прыціхаюць, і наадварот, калі ва ўладзе партыя правага спектру, яны зноў ажыўляюцца. Здзіўляе, як праз 30 гадоў пасля падзення Берлінскага мура не праходзяць спробы знясення помніка савецкай арміі. Наадварот, падчас кіравання так званых дэмакратычных сіл гэтыя дыскусіі ўспыхваюць з новай сілай. На нашу думку, гэта адлюстроўвае глыбейшыя грамадскія працэсы, якія доўжацца больш за 100 гадоў пачынаючы з 1920-х, калі Балгарыя стала першай краінай, дзе адбылося антыфашысцкае паўстанне (1923), у ходзе задушэння якога прафашысцкім урадам было забіта звыш 50.000 камуністаў. З таго часу да 1944 г. у балгарскім грамадстве існавала два адкрыта варожыя лагеры, якія знаходзіліся ў стане пастаяннай канфрантацыі – з аднаго боку, левыя (напрыклад, анархісты, камуністы), з іншага – праходнія эліты і адміністрацыі, што прыводзілі да ўлады адкрыта прафашысцкія ўрады. У перыяд 1944-1990 гг., падчас камуністычнага рэжыму, ставіць пад пытанне ролю савецкай арміі і звязаных з ёй рухаў не было ніякіх магчымасцяў. Але пасля распаду камунізму як ідэалогіі ў 1990 г. спробы прыбраць помнікі савецкай арміі набылі часты і жорсткі характар. Аднавіліся і вось ужо 30 гадоў пасля падзення камунізму з той жа моццю працягваюць існаваць старыя ідэалагічныя падзелы, чаму доказ – шматлікія замахі на акцыі вандалізму супраць помніка савецкай арміі ў Сафіі і помніка “Алешу” ў Плоўдзіве. Гэта сведчыць, то балгарскаму грамадству не хапіла аднаго стагоддзя на прымірэнне і дараванне крыўдаў рознымі групамі адна адной (фашысты і камуністы, рабочыя і буржуазія). Старыя раны не загойваюцца, крываточаць і прыводзяць да гэтых праяваў – разбурэння, псавання, прыніжэння гістарычнай мінуўшчыны, матэрыяльным выразам якой служаць помнікі. А самы спрэчны з іх – гэта помнік савецкай арміі ў цэнтры горада Сафіі.

У 1993 г.⁷⁹ сафійская гарадская рада прагаласавала за перанос помніка, але рашэнне не было выкананае. У 2010 г. грамадзянамі быў створаны ініцыятыўны камітэт за перанос помніка савецкай арміі, што зладзіў шэраг акцый супраць помніка і працягвае ініцыяваць дыскусію.

79 “Дневник”, “Граждани отново поискаха събарянето на паметника на Съветската армия”, прагляд 23 траўня 2022 г., https://www.dnevnik.bg/bulgaria/2012/11/09/1943980_grajdani_otново_poiskaha_subarianeto_na_pametnika_na/

У 2021 годзе ад расійскага амбасадара паступіў зварот аб перадачы помніка і прылеглай тэрыторыі ў бязвыплатнае і бестэрміновае карыстанне Расіі. Просьба была задаволеная, але працэдура не была даведзеная да канца тагачасым міністрам замежных спраў.

У 2022 годзе⁸⁰ мэр гарадской акругі “Срэдэц” узняў пытанне аб пераносе помніка ў сталічны музей сацыялістычнага мастацтва. Поруч з іншымі ідэямі разглядаецца варыянт трансфармацыі прасторы вакол помніка ў музей пад адкрытым небам⁸¹. З іншага боку, усе дыскусіі звязаныя з выражэннем меркавання, значэння і тлумачэння адной з найзначнейшых геапалітычных падзей сучаснай гісторыі, звязанай з Савецкім Саюзам або цяперашняй Расіяй. Расійскае ўварванне ва Украіну 24 лютага 2022 г. разбудзіла дыскусіі на тэму помніка.

Юрыдычна паміж Балгарыяй і Расіяй складзеная “Дамова аб сяброўстве і супрацоўніцтве”, паводле якой абедзве краіны абавязваюцца клапаціцца і захоўваць гістарычна-культурныя каштоўнасці адна адной на сваёй тэрыторыі, у тым ліку ваенныя могілкі. Дамова не змога перадухіліць перанос помніка, калі будзе прынятае такое палітычнае рашэнне, бо помнік не будзе перароблены або знішчаны, а толькі перамешчаны⁸². Да таго ж, гаворка не ідзе пра “вайсковы” помнік, магілу або пахавальню, таму ён не падпадае пад дзеянне чатырох Жэнеўскіх канвенцый, якімі рэгламентуецца абыходжанне з парэшткамі або магіламі.

Адзін з прапанаваных варыянтаў – перанос помніка ў сувязі з, як сцвярджаецца, пагаршэннем яго матэрыяльнага стану і пагрозай для мінакоў. Той жа аргумент прыводзіўся ў працяглым абмеркаванні і пры выдаленні помніка 1300-годдзя Балгарыі. Цікавы для параўнання той факт, што нягледзячы на тое, што помнік адлюстроўваў эпічную гісторыю краіны, ён быў збудаваны як помнік сацыялістычнай спадчыны ды такім і лічыўся. Суд не прызнаў хаданіцтва аб парушэнні інтэлектуальных правоў скульптара⁸³ праз аргумент, што помнік толькі пераносіцца і будзе экспанаваны ў музеі сучаснага мастацтва. Але ў выпадку помніка савецкай арміі такую практыку паўтарыць не ўдасца, бо помнік нядаўна правераны спецыялістамі і яго стан прызнаны вельмі добрым.

Выводы

Пасля дэмакратычных перамен 1990-х гг. спадчына і помнікі сацыялістычнага перыяду зазналі мэтанакіраванае разбурэнне, вандалізм, занябанне і фізічную дэградацыю або ў іншых выпадках – ахову, кансервацыю, паўторнае выкарыстанне і гарманічную інтэграцыю ў краявід. Істотны ўплыў на грамадскае стаўленне і супярэчлівае абыходжанне з помнікамі (у прыватнасці, помнікам савецкай арміі) аказала палітычнае, эканамічнае і культурнае развіццё, а таксама геапалітычныя ўмовы. Розныя ўрады праводзілі розную палітыку ды замену грамадска-культурных каштоўнасцяў, што адлюстроўваецца ў сучаснай інтэрпрэтацыі і разуменні “цяжкай спадчыны” (Willams and Kier, 2008). Пасля змены палітычнага рэжыму распачаліся дыскусіі, абмеркаванні і спрэчкі аб разбурэнні,

80 «Mediapool.bg», «Паметнікът на Съветската армия в София ще бъде преместен», прагляд 16 траўня 2022 г., <https://www.mediapool.bg/pametnikat-na-savetskata-armiya-v-sofiya-shte-bade-premesten-news332651.html>

81 «Свободна Европа», «Кой може да го демонтира? Защо Паметникът на Съветската армия засега остава», Прагляд 16 траўня 2022 г., <https://www.svobodnaevropa.bg/a/31747746.html>

82 «Капитал», «България и съветските паметници: може да ги премахва и мести, но не иска», Прагляд 16 траўня 2022 г., https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/gradove/2022/03/16/4324929_bulgariia_i_suvetskite_pametnici_moje_da_gi_premahva_i

83 «Площад», «Валентин Старчев загуби делото срещу демонтажа на паметника пред НДК», Прагляд 16 траўня 2022 г., <https://www.ploshtadslaveikov.com/valentin-starchev-zagubi-deloto-sreshtu-demontazha-na-pametnika-pred-ndk/>

перамяшчэнні, прыбранні помнікаў, якія нагадвалі папярэдні рэжым і былі прызнаныя непрыдатнымі. У выпадку помніка савецкай арміі важнай уяўляецца яго роля ў якасці месца выражэння стаўлення ў падтрымку або супраць Расіі ды яе міжнароднай палітыкі. Помнік савецкай арміі ў Сафії прыцягвае да сябе шэраг мерапрыемстваў і акцый з мэтай выражэння грамадскага стаўлення да пытанняў, звязаных з бягучым працэсам прыняцця, пераасэнсавання і перавытлумачэння помніка ў кантэксце нацыянальнай гісторыі. У пэўным сэнсе можна сказаць, што помнік жыве ды з'яўляецца часткай грамадскай рэфлексіі з нагоды бягучых гістарычных і геапалітычных працэсаў. Гэтыя працэсы і выражэнні ўяўляюць з сябе цікавае поле для даследавання, ацэнкі і аналізу грамадскіх устаноў ды месца помніка савецкай арміі, з аднаго боку, як неад'емнай часткі сталічнага краявіду Сафії, а з іншага, як аб'екта, што гуртуе вакол сябе маштабныя і разнастайныя праявы грамадскай пазіцыі датычна бягучых падзей на геапалітычнай арэне.

Такія прыклады, як помнік савецкай арміі – гэта лакмусавая паперка грамадскай сталасці і прыняцця ўласнай гісторыі з усёй яе драматычнасцю ды болям. На наш погляд, перанос, разбурэнне або знясенне помніка стала б няспелым актам грамадства, не гатовага прыняць сябе як частку еўрапейскай супольнасці, ідэнтычнасць якой сфармавалі самыя разбуральныя войны ў новай гісторыі чалавецтва. Другая сусветная вайна характарызуецца неаспрэчнымі фактамі, адзін з якіх – што савецкая армія з гэтай вайны выйшла пераможцай. У розных еўрапейскіх сталіцах, у тым ліку Берліне, багата помнікаў, прысвечаных гэтай перамозе, але кожная краіна Еўропы да іх ставіцца парознаму, залежна ад ментальнасці, асаблівасцяў гісторыі і нацыянальнага характару. Балгарыя мае ўласную асаблівую гісторыю і менталітэт, укаранены ў шматвяковых шчыльных сувязях з Расіяй, якія маюць хутчэй станюўчую, а не адмоўную афарбоўку. Для разумення стаўлення канкрэтнай краіны неабходна прымаць да ўвагі ўсю гісторыю і культуру, сімпатыі і антыпатыі да іх вытокі. У выпадку Балгарыі, нягледзячы на дыхатамію любові і нянавісці, што адлюстроўваюца ў апошнім стагоддзі супрацьстаяння паміж фашызмам і камунізмам, цяжка не заўважыць, што ў балгарскім грамадстве ўсё яшчэ моцныя пачуцці ўдзячнасці да Расіі за вызваленне ў 1878 г. ад пачываковага асманскага іга, у выніку якога на балгарскай тэрыторыі засталася 300.000 палеглых салдатаў арміі Расійскай імперыі. Балгарыя дала Расіі яе першага патрыярха (Кіпрыяна) і перадала ўсю хрысціянскую праваслаўную літаратуру, напісаную на балгарскай мове, на базе якой сфармавалася сучасная расійская мова. З Балгарыі пайшоў кірылічны алфавіт, што быў створаны студэнтамі св. Кірылам і Міфодзіем, якімі ў IX ст. апекаваўся балгарскі цар Барыс. Гэтым алфавітам карыстаецца Расія з часоў завозу ў Расію балгарскай хрысціянскай літаратуры. Усё гэта – алфавіт, супольнае праваслаўнае хрысціянства і яго літаратура, а таксама вызваленні – ствараюць вельмі моцны нацыянальны псіхалагічны і ментальны дух, які немагчыма ігнараваць або перарабіць з дапамогай сацыяльнай інжынерыі. Гэты культурны і духоўны зарад таксама знаходзіцца пад магутным уплывам пакуль што недаацэнзеных духоўных плыняў, такіх як багамільства⁸⁴ (X ст.) і Белае братэрства⁸⁵ (XX ст.), абедзве з якіх вызнаюць поўны нягвалт, дараванне, прыняццё і разуменне.

84 Багамільства было хрысціянскай неагнастычнай або дуалістычнай сектай, заснаванай у Першай Балгарскай імперыі прапаведнікам Багамілам у часы кіравання цара Пятра I ў X ст. Багамілы заклікалі вярнуцца да, як яны лічылі, ранне-хрысціянскага духоўнага вучэння, адкідаючы царкоўную ерархію і дазваляючы ў святары прымаць жанчын. На палітычным узроўні найперш схільныя да супраціву дзяржаўным і царкоўным уладам. Гэта паспрыяла хуткаму распаўсюду руху на Балканах і паступоваму пашырэнню па ўсёй Візантыйскай імперыі, а пазней і ў Кіеўскай Русі, Босніі (баснійскай царкве), Далматыі, Сербіі, Італіі, Францыі (катары).

85 Сусветнае белае братэрства – рэлігійны рух, заснаваны ў Балгарыі на пачатку XX ст. Пятром Дынавым. Больш падрабязна: <https://bb.beinsadouno.org/>

Можна задаць правамернае пытанне – якая сувязь паміж лёсам помніка савецкай арміі і гэтымі плынямі? На першы погляд, гэта аддаленыя і не звязаныя паміжсобку з’явы. Але яны аказваюць моцнае ўздзеянне на стаўленне грамадства да помнікаў былых эпох, у тым ліку камуністычнай. Пераважнае стаўленне да гэтых помнікаў у Балгарыі – гэта сімпатыя, любоў, але больш за ўсё – абыякавасць. Зносяць іх рэдка, але псуюць часта, чаму спрыяе супрацьстаянне паміж камунізмам і антыкамунізмам. Але ва ўсіх гэтых духоўных рухах, што паходзяць з новай гісторыі XX ст., Расіі адводзіцца асаблівая роля ў цывілізацыйным развіцці чалавецтва (паводле пачынальніка “Белага братэрства” Пятра Дынава). Тое ж самае прапаведуюць надзвычай уплывовыя міфічныя постаці, такія як баба Ванга⁸⁶, Слава Сеўрукова⁸⁷, Прападойная Стойна⁸⁸ – надзвычай паважаныя асобы ў балгарскім духоўным і містычным грамадстве. Усе яны адводзяць асаблівую ролю Расіі ў сваіх прадказаннях, якія публікуюцца, чытаюцца або вусна перадаюцца сярод балгараў ды распаўсюджваюцца ў славянскім свеце. Гэта ўсё ў сукупнасці абумоўлівае вонкава памяркоўны, нейтральны і мірны погляд балгарскага грамадства, калі здараюцца канфлікты вакол спрэчнай спадчыны супярэчлівых гістарычных перыядаў. Вяртаючыся да помнікаў савецкай арміі і іх лёсу, магчымымі сцэнарамі ў балгарскім выпадку ўяўляецца іх уключэнне ў гарадскі або вясковы краявід, што цяпер і адбываецца. Наўрад ці помнік савецкаму войску знясуць. Як тлумачылася вышэй, у грамадстве дзейнічае шмат суб’ектаў. Баланс паміж правымі і левымі, анты- і прарасійскімі сіламі такі, што не дазволіць знішчыць або знесці помнік.

Помнік савецкай арміі зараджаны іншым стаўленнем – канфрантацыяй, якая, з аднаго боку, звязаная з мінуўшчынай, а з іншага – экстрапаляцыяй у сучасны кантэкст. Пасля падзення камуністычна-сацыялістычнага рэжыму сацыялістычная спадчына стала аб’ектам мэтанакіраванага разбурэння (напрыклад, маўзалеі лідара камуністычнай партыі Георгія Дзімітрава), пераносу, вандалізму, заняўдбанна або фізічнай дэградацыі, а ў іншых выпадках – аховы, кансервацыі, паўторнага выкарыстання і гарманічнай інтэграцыі ў краявід (Iankova and Mileva, 2014). Помнік савецкай арміі ўсё яшчэ на месцы, але наконт яго будучыні існуе багата пытанняў і дыскусій. Яго можна аднесці да “цяжкай спадчыны”, аб якой ідуць спрэчкі паміж прыхільнікамі і праціўнікамі, але ў кожным разе гэта сведчыць пра яго важнасць і функцыю ў развіцці культуры, каштоўнасцяў і ўстановак грамадства.

СПІС КРЫНІЦ І ЛІТАРАТУРЫ:

1. *Dimitrova, S. (2005). 'Taming the death': the culture of death (1915-18) and its remembering and commemorating through First World War soldier monuments in Bulgaria (1917-44). Social History, 3(2), 175-194.*
2. *Iankova K. and Mileva S. (2014). The destiny of the communist heritage of Bulgaria and its integration in the tourism industry. Ankara: Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality.*
3. *Logan William, Reeves Keir. (2008). Places of Pain and Shame: Dealing with 'Difficult Heritage'. Routledge.*

86 Вангелія Пандзева Гушцерава (3 кастрычніка 1911 г. – 11 жніўня 1996 г.), шырокавядомая як баба Ванга – балгарскі містык і траўніца. Спялая з дзяцінства. У канцы 1970 – 1980-х гг. шырока праславілася ва ўсходне-еўрапейскіх краінах Варшаўскай дамовы за меркаваныя здольнасці да яснавідчасці і прадказання будучыні.

87 Балгарскі эзатэрык і яснавідшчыца.

88 Стойна Дзімітрава, вядомая як Прападойная Стойна – балгарская пустэльніца, лічоня за яснавідшчыцу і знахарку.

-
4. Mileva, S. (2017). *Potential of development of dark tourism in Bulgaria*. *International Journal of Tourism Cities*, 22-39.
 5. Verdery, K. (1999). *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*. New York: Columbia University Press.
 6. Vukov, N. (2013). *The deadly remains of the "special dead" and their collective interment after 1944: monumnets-ousuaries and brotherly mounds*. In D. Koleva, *Death under socialism: heroics and postheroics* (pp. 51-53). Sofia: Riva.

**MATERIALS OF THE EXPERT ROUNDTABLE “MARKERS OF
IDEOLOGY”: TRANSFORMATIONS OF COMMUNIST PALACES**

**МАТЭРЫЯЛЫ ЭКСПЕРТНАГА КРУГЛАГА СТАЛА “МАРКЕРЫ
ІДЭАЛОГІІ”: ТРАНСФАРМАЦЫІ КАМУНІСТЫЧНЫХ ПАЛАЦАЎ**

SOCIALIST PALACES VS. SOCIALIST CLUBS

Ievgeniia Gubkina

As an architect, I usually deal with typologies of objects because from the architectural perspective a typology depends on a function of a building. That is why it is important to classify a building properly according to its function and name it with an appropriate term.

Sometimes people confuse the term 'palace' with 'club' which is actually a big difference for many reasons. Even in Wikipedia authors often mix up palaces of culture with clubs or houses of culture. This vagueness leads to further misinterpretation which is completely wrong as they have different nature. Therefore, I would like to consider the genesis of this typology in Kharkiv and focus on a network of clubs that exists here and its significant distinctions. So why terms 'palace' and 'club' are usually merged?

Palace of Labour

Thinking about the topic "Markers of Ideology: Transformations of Communist Palaces" I started checking various objects in Kharkiv from the Soviet period that are officially or popularly known as palaces and realized that there are just a few which can be in fact assumed as palaces. Most of them are from the 1950s and later. Most of the objects of the 1920-1930s got the name of a palace after the Second World War but were originally called clubs or houses. What is more interesting, there was a much earlier example of the use of the term palace by Soviet authorities. This one of the first Soviet palaces probably reflects the process of the term's emergence in Soviet architecture, history, and the trend behind it. Since 1917 this six-seven-storey building in the city centre has been known as the Palace of Labour. It got this name during the Ukrainian War of Independence when the building was seized by Bolsheviks' trade unions. And till nowadays it is owned by the Trade Unions of Ukraine.

It was built in 1914-1916 during the First World War as a residential house of the "Russia" Insurance Company, the privately owned company in the Russian Empire, whose founders included members of the Efrussi and Ginzburg banking dynasties. In addition to its direct activities, the company bought and built houses in the central districts of major cities, the luxury apartments in which were rented out.

Designed by one of the successful architects of bourgeois St Petersburg Hyppolit Pretreaus, the building covers the whole block and has three inner courtyards: two wells and one passageway with shops. The ground floors were to be occupied by shops and restaurants, while the other five floors contained fashionable six- and eight-room flats. This project reflects French-Swedish architect Pretreaus' turn from Art Nouveau to Neoclassicism. The architecture of his project is monstrously conservative and aims to satisfy the customer's claim to 'reliability' and 'traditionalism'. Old technology and medieval wall thickness are combined here with neoclassical composition and decoration.

For pre-First World War Kharkiv, the construction of the huge "Russia" complex was an embodiment of at least Ottoman prospects for the city's further development. The image of the mighty capital company was supported not only by the imperial sweep of its architecture but also by the pathetic theme of the building's artistic design. As a response to the agenda of the

First World War, the St Petersburg sculptor Matvey Kharlamov places an allegorical sculptural group 'Mercy Russia' on top of the façade facing Constitution Square. Russia is depicted as a woman in medieval Slavic costume, defending her people with a shield. This is a very interesting and ironic detail, given that after the start of the Russian war against Ukraine in 2022, it was this building, and particularly its upper part with the sculpture, that was hit by a Russian missile.

The Bolsheviks occupied and expropriated the opulent buildings that belonged to the aristocracy and the capitalist elite, making them their palaces during the Ukrainian War of Independence in 1917-1922. So, they claimed the new owners of the building and the new users of such palaces. Presumably, they tried to inherit French revolutionary practices when in the early 1790s the Palace of Versailles was considered a good place for accommodation of new institutions. After that, the palace theme occasionally popped up, but to a much greater extent made way for left-radical typologies of the collectivist-social architecture aimed at communal governance, equality, and sharing. In the late 1930s, afterwar 1940s, and early 1950s, Stalinist architects adopted this name and typology. However, they started building new palaces, which fit perfectly into Stalin's concept of socialist realism after the conservative turn in the Soviet Union in 1932-1933. They were called palaces and looked like neoclassical palaces. Palaces construction continued and later, in the period from the 1960s to 1991 but already in various forms of modernism.

Clubs

On the other side, since the end of the 19th century, there has been the concept of clubs or houses that were built with funds raised by workers and represented rather a function of community centres. The emergence of this typology corresponded to the development of social democratic tendencies in society and had nothing in common with palaces. In the 1920s and early 1930s, this typology continued to be actively developed by constructivist architects. However, later most of them were expropriated by socialist realism. First of all, ideologically, through a partial transformation of the function towards the solemn party palaces. Some also endured stylistic expropriation through decoration and rebuilding. Eventually, all clubs were renamed as palaces started from the late 1930s. But as a typology, they differ significantly from the palaces, since they were part of the proletarian history of Kharkiv, embodying grassroots initiatives and social activity of professional unions and communities. The most comprehensive overview of Kharkiv clubs was given by Olga Deryabina in her PhD thesis "Avant-garde concepts of formation in the architecture of Kharkiv clubs in the 1920s and 1930s" defended in 2013. Therefore, I am going to focus on just a few demonstrative examples.

Club of Workers "Metallist" (metal workers) / Palace of Culture "Metallist"

The former Workers Society House (Club of Workers) of the Kharkiv Locomotive Factory (now it is the Malyshev Tank Factory famous for T-34) is considered to be the first club for workers in the Russian Empire. It was built in 1903-1909 with workers' savings and designed by architect Ilidor Zagoskin. He was a local architect who established Kharkiv architecture school and was very closely connected to the local community. Like many other representatives of the technical intelligentsia in Kharkiv, Zagoskin sympathized with the proletariat. He was a supporter of the workers' movement and designed this project for free as his response to how he is able to contribute. The club allows workers to have their own premises for gathering in their free time for various purposes. After Soviet Ukraine was formed the building got the name Central Club "Metallist". In 1923-1924 it was reconstructed in early-Soviet romanticism by the architect Oleksiy Beketov and renamed as the Palace of Culture "Metallist". This was an attempt by pre-Soviet architecture to interpret the theme of the working class. The building has a large

number of neoclassical and eclectic details, bas-reliefs with workers, and sculptures. Here can be seen how even before the Soviet Union, the theme of workers appears in the visual artistic narrative, which is later actively used in socialist realism.

Club of Builders / Palace of Culture of Builders

It is another example of how a typology of a club that appeared in the late 19th century was developed by constructivist architects in the interwar period. The Club of Builders was built in 1927-1930 and designed by Jewish Ukrainian architect Yakov Steinberg who was one of the ideologists and theorists of Ukrainian Marxist architecture. During his early career in Kharkiv, he tried to interpret Marxist theory in architectural forms which was reflected the most in his other project – the building of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine designed in accordance with the theory of historical materialism but substantially redesigned after the Second World War in a socialist realism style. Now there is the Kharkiv Regional State Administration, the building that became a target of a missile attack on Freedom Square on March 1, 2022, which was widely covered in the international media.

The Club of Builders had many rooms, a concert hall for 1200 people, a lecture hall for 200 people, a canteen, a sports hall, a library, and a summer theatre in the courtyard with a passage through the portals. After its first reconstruction in 1958, it was renamed as the Palace of Culture of Builders. And then in the mid-1970s, it was reconstructed losing its constructivist appearance. But all this time till the Russian invasion of Ukraine in 2022 it worked for the local community providing people and especially children with various art, dance, music, and theatre activities harbouring one of the most famous local underground rock clubs in one wing's basement and a gay-club in another wing's first floor. In the late-2010s a director of the Club of Builders told me that he dreams about a proper reconstruction of the building according to the original Steinberg's design.

Club of Railway Workers / Palace of Culture of Railway Workers

The building was designed by architect Aleksandr Dmitriev and built in 1927-1932. This is a prime example of constructivist architecture tending to Art Deco with many high-quality details made from granite, copper, and wood, excellent stonemasonry, and woodwork. The façade consists of five distinctive concave surfaces. The gable-end walls of the curved lobby hall are decorated with two monumental paintings by Eugene Lanceray. The club has a huge concert hall, rooms for creative workshops, a library, exhibition spaces, and a dance hall. After the Second World War, it was renamed as the Palace of Culture of Railway Workers. In 1967, there was founded the Museum of the Southern Railway History in the building. The building is still owned by the Southern Railways, a part of Ukraine's Ukrzaliznytsia state-owned railroad company, and is distinguished by a professional restoration which is quite rare in Ukraine with preserved authentic details including carpentry. The club has dozens of amateur art, music, and dance circles where railway workers and members of their families have the opportunity to develop their talent, spend time together, communicate and improve their skills. So it's even sadder that the building was partially damaged after a missile strike during the war in 2022.

Club-theatre

Chervonozavodskiy (Red Factory) Theatre / Palace of Culture of the Electromechanical Plant

Usually, the old club typology always implied a theatre stage, a theatre workshop with a director, and often a permanent troupe. In the early 1930s transition to a club-theatre became a peak of club typology development. In a nutshell, the largest, most modern, sophisticat-

ed, and multipurpose clubs began to be called theatres. Before the theatre, there was the People's House on this site which functioned as a workers' club. Thus, the Soviet imperialist historiography called the Club of Workers "Metallist" the first workers' club, but in fact, it was an attempt to exclude the memory of the People's House which was built first. The People's House was initiated by the Literacy Society and built in 1900-1902 in the most proletarian and distant outskirts of the city. It became a place where many cultural and educational initiatives for ordinary people developed, including Ukrainian folk art and musical circles led by Ukrainian ethnographer and composer Hnat Khotkevych, and an amateur theatre. Moreover, political proletarian circles blossomed within the People's House, such as (but not only) Marxist and Ukrainian national-oriented. Because of the large number of factories, it was a very strong workers' movement in Kharkiv followed by the large-scale uprising in 1905. During the uprising, the People's House was occupied by workers from the Helferich-Sade Factory demanding rights for them. After the suppression of the uprising the People's House was considered a centre for protest ideas and workers' rights movement and was closed by local authorities subordinated to the Emperor, remaining abandoned for many years. Only in 1922, the building was given for the Red Factory Workers Theatre but after a big fire in 1931, it was demolished. Therefore, a decision to build a new theatre building on that place was made and a competition was announced soon after.

A new theatre building was designed by young Kharkiv architect Valentyn Pushkariov mixing constructivist and Art Deco forms. But construction process was started in 1933 right at the moment of the conservative turn in the Soviet Union that drastically affected architecture reconsidering how socialist architecture should look like. It led to socialist realism establishing as the only possible and approved style in the USSR. That is why the already started construction of the theatre was interrupted and the project was blamed as avant-garde and bourgeois. The architect was asked (or rather ordered) to change his project. Moreover, architectural critics close to the Communist party elite accused Pushkariov that he is too young to understand what the working class wants. Eventually, Valentyn Pushkariov was demoted and Viktor Trotsenko, being an experienced architect who started his career in pre-Soviet times, was assigned as his mentor. The theatre was built in 1938 and appeared to be a mix between neo-classical forms and the original modernist project because the building was already partially constructed when Trotsenko made his amends which significantly affected the design of the façade.

Interiors of the theatre were supposed to have impressive large-scale murals painted on all free internal walls of the building by Mykhailo Boychuk and a group of his students. This school of Ukrainian art, later called Boychukists, was formed by a synthesis of Ukrainian folk art and the church art of Byzantium, Proto-Renaissance, and Ukraine. Boychukists belong to the generation of the Executed Renaissance, a large layer of the Ukrainian creative class of the interwar period accused of bourgeois nationalism, then convicted or executed by Stalin's regime. Boychukists works became strongly criticized in the mid-1930s and many of them including Mykhailo Boychuk were executed in 1937.

But during the start of the theatre construction, Boychukists were assigned to interior paintings. In 1933-1935 they made sketches and murals on the topics "Industrialization", "Harvest Festival" (up to 40 sq.m. each), "Physical culture and sports", and "Recreation of workers". Thus, in a traditional sense, it should have resembled a church that is completely covered with murals. Mykhailo Boychuk, Vasyl Sedlyar, Ivan Padalka, and other Boychukists combined expressionist and folk motifs, and even the traditions of church icon painting from the times of Kyivan Rus'. In some way, it was close to Diego Rivera's works, who had known Boychuk

for many years. After their painting work was completed they were criticized and accused of depicting Soviet workers and farmers in an unacceptable manner, with dark and gloomy faces whereas people in the USSR had to be shown happy and satisfied. Unfortunately, this was the last work of Mykhailo Boychuk and all the murals were destroyed.

After restoration in 1963, the building was named the Palace of Culture of the Electromechanical Plant.

I am strongly convinced that the phenomenon of socialist palaces and clubs needs to be divided into two different typologies because they have a completely different genesis, history of development, and ideological nature. Clubs of culture in Kharkiv were not markers of ideology but represented workers' class, social democracy ideas, and horizontal connection between different trade unions, factories, professional unions, and local communities behind them. These buildings are rather markers of industrial development and modernity of Kharkiv started a long ago the Soviet period, at the end of the 19th century and the early 20th century accompanied by a strong protest movement, May Day demonstrations, demand for workers' rights, higher standard of living, proper social infrastructure for them and their families. There were more than 20 different clubs in Kharkiv related to different professional communities, such as the Club Kharchosmak (for the Food Industry Union), Club of Communication Workers, Club of Teachers, etc. Most of them are included in the list of heritage sites protected by the government.

These examples allow us to see the real scale of a network of clubs around the city. The influence of these objects is still significant for communities and they continue to effectively work. Such buildings are smaller than Stalinist palaces of the post-war period or late Soviet architecture with the same function of the Brezhnev period. So their scale much more adequately corresponds to the scale of their target audience. Moreover, it is easier and cheaper to maintain than tremendous pompous palaces full of large unused spaces and expensive materials to repair. The network of clubs is spread all over the city including those near factories or adjacent neighbourhoods remote from the city centre. Therefore, these buildings help local communities, especially children, to be engaged in different cultural, art, scientific, and sports activities, communicate, gather and spend their time in a useful and safe way.

Today, during the war in Ukraine, Russia is trying to destroy our infrastructure of any kind including railways, roads, energy and engineering infrastructure, dwelling areas, and even cultural, social, and healthcare infrastructure. The clubs of culture (regardless of what they are officially called now) are the objects of a mixed type with cultural and social functions that are under threat of missile attacks and shelling. They are the places for people, for their grassroots initiatives, NGO activities, cultural development, and education. Moreover, now they are also places for temporary living for those who lost their homes because of the war and places for hiding in bomb shelters. It lets us understand how this typology is important for the urban environment and communities. If the Russian army still assumes such buildings as their potential targets, these objects still matter.

САЦЫЯЛІСТЫЧНЫЯ ПАЛАЦЫ І САЦЫЯЛІСТЫЧНЫЯ КЛУБЫ

Яўгенія Губкіна

Будучы архітэктаркай, я звычайна маю справу з тыпалогіямі аб'ектаў, бо з архітэктурнага гледзішча тыпалогія залежыць ад прызначэння будынка. Таму важна правільна класіфікаваць будынак паводле яго функцыі і даць прыдатнае найменне.

Часам людзі блытаюць тэрміны “палац” і “клуб”, хаця паміж імі ёсць шэраг істотных адрозненняў. Нават у Вікіпедыі аўтары часта пераблытваюць палацы культуры з клубамі або дамамі культуры. Гэткая расплывістасць прыводзіць да далейшых памылковых інтэрпрэтацый, абумоўленых рознай прыродай гэтых устаноў. У звязку з гэтым хочацца разгледзець, як гэтая тыпалогія фармавалася ў Харкаве, засяродзіўшыся на сетцы прысутных тут клубаў і іх адрозных рысах.

Дык чаму тэрміны “палац” і “клуб” так часта зліваюцца ў адно?

Палац працы

Разважаючы над тэмай “Маркеры ідэалогіі: трансфармацыі камуністычных палацаў”, я пачала прыглядацца да розных аб'ектаў савецкага перыяду ў Харкаве, якія афіцыйна з'яўляюцца палацамі або такімі лічацца ў народным успрыняцці, і зразумела, што насамрэч з іх толькі некалькі можна аднесці да палацаў. Большасць з іх паходзіць з 1950-х ці пазнейшых гадоў. А большая частка аб'ектаў з 1920-х і 1930-х гг. назву палаца атрымалі пасля Другой сусветнай вайны, але напачатку былі названыя клубамі або дамамі. Цікавей тое, што ёсць нашмат ранейшы прыклад выкарыстання панятку “палац” савецкімі ўладамі. Гэты адзін з першых савецкіх палацаў у пэўным сэнсе адлюстроўвае працэс узнікнення тэрміну ў савецкай архітэктуры і гісторыі, а таксама тэндэнцыі, уласцівыя гэтаму працэсу. З 1917 г. гэты шасці-сяміпавярховы будынак у цэнтры горада вядомы як Палац працы. Сваю назву ён атрымаў у ходзе ўкраінскай Вайны за незалежнасць, калі будынак захапілі бальшавіцкія прафсаюзы. Ён дагэтуль знаходзіцца ва ўласнасці прафсаюзаў Украіны.

Будынак пабудаваны ў 1914-1916 гг. як жылы дом страхавой кампаніі “Расія”. Гэта было прыватнае прадпрыемства, што дзейнічала ў Расійскай імперыі, сярод заснавальнікаў якога былі прадстаўнікі банкірскіх дынастый Эфрусі і Гінцбургаў. Акрамя асноўнай дзейнасці, кампанія купляла і будавала дамы ў цэнтральных раёнах буйных гарадоў, у якіх здавала ў арэнду раскошныя апартаменты.

Дызайн будынка падрыхтаваў адзін з паспяховых архітэктараў буржуазнага Санкт-Пецярбурга Іпаліт Прэтро. Будынак займае цэлы квартал і мае тры ўнутраныя двары: два калодзежы і адзін пасаж з аб'ектамі гандлю. Ніжнія паверхі прызначаныя для крам і рэстаранаў, а на астатніх пяці былі размешчаныя фэшэнэбелныя шасці- і васьміпакаёвыя кватэры. У гэтым праекце адлюстроўваецца паварот французска-шведскага архітэктара І.Прэтро ад мадэрну (ар-нуво) да неакласіцызму. Архітэктура яго праекту пачварна кансерватыўная, што вызначаецца жаданнем задаволіць

патрэбу кліента ў рэспектабельнасці і прыхільнасці традыцыям. Тут старая тэхналогія і сярэднявечная таўшчыня муроў спалучаецца з неакласічнай кампазіцыяй і дэкорам. Для Харкава часоў да Першай сусветнай вайны пабудова вялізнага комплексу “Расія” стала ўцэлаўленнем прынамсі атаманскіх перспектываў далейшага развіцця горада. Імідж магутнай кампаніі з вялікім капіталам падтрымліваўся не толькі імперскім архітэктурным размахам, але і прымітыўнай мастацкай апрацоўкай будынка. У адказ на замову часу гадоў Першай сусветнай вайны Санкт-Пецярбургскі скульптар Мацвей Харламаў на вяршыні фасаду, што выходзіў на плошчу Канстытуцыі, усталяваў алегарычную скульптурную кампазіцыю “Міласэрная Расія”. Расія выяўленая ў выглядзе жанчыны ў сярэднявечным славянскім убранні, якая абараняе людзей шчытом. Гэта вельмі цікавая і іранічная дэталі з улікам таго, што пасля пачатку расійскай вайны супраць Украіны ў 2022 г. менавіта гэты будынак, у прыватнасці яго верхнюю частку, дзе знаходзілася скульптура, разбурыла расійская ракета.

Падчас украінскай Вайны за незалежнасць 1917-1922 гг. большавікі захапілі і аднялі шыкоўныя будынкi, якія належалі арыстакратыі і капіталістычнай эліце, ды ўладкавалі ў іх свае палаты. Яны аб’явілі сябе новымі ўладальнікамі будынка і новымі карыстальнікамі такіх палатаў. Магчыма, яны імкнуліся ўспадкаваць французскую рэвалюцыйную практыку, калі на пачатку 1790-х гг. Версальскі палац лічыўся добрым месцам для заснавання новых устаноў. Пасля гэтага матыў “палаца” раз-пораз усплываў, але нашмат часцей ён саступаў месца лева-радыкальным тыпалогіям калектывісцка-сацыяльнай архітэктуры, закліканай служыць камунальнаму кіраванню, роўнасці, супольнаму ўладанню. У канцы 1930-х, пасля вайны ў 1940-ыя і на пачатку 1950-х гг. назву і тыпалогію ўзялі на ўзбраенне сталінісцкія архітэктары. Але яны пачалі будаваць новыя палаты, якія ідэальна адпавядалі сталінскаму разуменню сацыялістычнага рэалізму пасля кансерватыўнага павароту ў Савецкім Саюзе ў 1932-1933 гг. Яны называліся палатамі і выглядалі як неакласічныя палаты. Будаўніцтва палатаў працягвалася і пазней, у перыяд з 1960-х да 1991 г., але ўжо ў розных разнавіднасцях мадэрнізму.

Клубы

З іншага боку, з канца XIX ст. існаваў панятак клубаў або дамоў, якія будаваліся на сродкі, сабраныя рабочымі, і выконвалі хутчэй функцыю цэнтра супольнасці. Гэтая тыпалогія паўстала ў рамках сацыял-дэмакратычных тэндэнцый у грамадстве і нічога супольнага з палатамі не мела. У 1920-х і на пачатку 1930-х гг. гэтую тыпалогію працягвалі актыўна развіваць архітэктары-канструктывісты. Але пазней большую іх частку ўцягнуў сацыялістычны рэалізм – найперш ідэалагічна, праз частковую трансфармацыю функцыі ва ўрачыстыя партыйныя палаты. Некаторыя перажылі і стылістычную экспрапрыяцыю праз мастацкае афармленне і перабудову. У рэшце рэштаў, пачынаючы з канца 1930-х гг., усе клубы пераназвалі ў палаты. Але сваім тыпам яны істотна адрозніваюцца ад палатаў, бо з’яўляюцца часткай пралетарскай гісторыі Харкава і ўвасабляюць ініцыятыву знізу ды грамадскую актыўнасць прафсаюзаў і грамадаў. Самы ўсеабдымны агляд харкаўскіх клубаў змяшчаецца ў доктарскай дысертацыі Вольгі Дзярабінай “Авангардныя канцэпцыі фармавання архітэктуры харкаўскіх клубаў у 1920-1930-ыя гг.”, абароненай у 2013 г. Таму тут сканцэнтруемся толькі не некалькіх прыкладах для дэманстрацыі.

Рабочы клуб / Палац культуры “Металіст”

Былы Дом таварыства рабочых (Рабочы клуб) харкаўскага паравозабудаўнічага завода (цяпер гэта завод танкаў імя Малышава, знакаміты мадэллю Т-34) лічыцца першым клубам рабочых у Расійскай імперыі. Пабудаваны ў 1903-1909 гг. на ашчадкі рабочых, спраектаваны архітэктарам Ілідорам Загоскіным. Гэта быў мясцовы архітэктар, які

стварыў харкаўскую школу архітэктуры і быў шчыльна звязаны з мясцовай грамадой. Як шмат якія іншыя прадстаўнікі харкаўскай тэхнічнай інтэлігенцыі, І.Загоскін спачувальна ставіўся да пралетарыяту. Ён быў прыхільнікам рабочага руху і свой праект падрыхтаваў задарма, у якасці ўласнага ўнёску ў супольную справу. Клуб дазволіў рабочым у вольны час збірацца ва ўласных памяшканнях дзеля розных мэтаў. Пасля пабудовы савецкай Украіны будынак атрымаў назву Цэнтральнага клуба “Металіст”. У 1923-1924 гг. ён быў рэканструяваны ў стылі раннесавецкага рамантызму паводле праекту архітэктара Аляксея Бекетава і пераназваны ў Палац культуры “Металіст”. Гэта была спроба дасавецкай архітэктуры праінтэрпрэтаваць матыў рабочага класу. Тут багата неакласічных і эклектычных дэталей, барэльефаў з выявамі рабочых, скульптур. Відаць, як яшчэ да ўзнікнення Савецкага Саюза ў выяўленчым мастацкім наратыве з’яўляецца тэма рабочага руху, якая пазней актыўна выкарыстоўвалася ў сацыялістычным рэалізме.

Клуб будаўнікоў / Палац культуры будаўнікоў

Гэта яшчэ адзін прыклад таго, як выпрацаваная ў канцы XIX ст. тыпалогія клуба была дапрацаваная архітэктарамі-канструктывістамі ў міжваенны перыяд. Клуб будаўнікоў пабудаваны ў 1927-1930 гг. на праект габрэйска-ўкраінскага архітэктара Якава Штэйнберга, які быў адным з ідэолагаў і тэарэтыкаў украінскай марксісцкай архітэктуры. У раннія гады кар’еры ў Харкаве спрабаваў інтэрпрэтаваць тэорыю марксізму ў архітэктурных формах, што знайшлі найбольшы адбітак у іншым праекце яго аўтарства – будынку ЦК Камуністычнай партыі Украіны, што быў спраектаваны згодна з тэорыяй гістарычнага матэрыялізму, але пасля Другой сусветнай вайны значна перапраектаваны ў стылі сацыялістычнага рэалізму. Цяпер тут месціцца харкаўская абласная адміністрацыя, будынак якой 1 сакавіка 2022 года стаў цэллю ракетнай атакі, што атрымала шырокае асвятленне ў міжнародных СМІ.

У Клубе будаўнікоў было шмат памяшканняў, канцэртная зала на 1200 месцаў, аўдыторыя, разлічаная на 200 чалавек, сталоўка, спартовая зала, бібліятэка, летні тэатр у двары з праходам праз парталы. Пасля першай рэканструкцыі ў 1958 г. пераназваны ў Палац культуры будаўнікоў, а пасля другой у сярэдзіне 1970-х гг. згубіў свой канструктывісцкі выгляд. Але на працягу ўсяго гэтага часу ажно да расійскага ўварвання ва Украіну ў 2022 г. ён працаваў для мясцовай супольнасці – тут знаходзіліся мастацкія, танцавальныя, музычныя і тэатральныя гурткі, якія карысталіся папулярнасцю асабліва сярод дзяцей, у падвале аднога крыла мясціўся адзін з самых знакамітых тутэйшых рок-клубаў, а на першым паверсе другога – гей-клуб. У канцы 2010-х гг. дырэктар Клуба будаўнікоў мне распавёў, што марыць аб належнай рэканструкцыі будынка паводле пачатковага праекту Я. Штэйнберга.

Клуб чыгуначнікаў / Палац культуры чыгуначнікаў

Будынак спраектаваны архітэктарам Аляксандрам Дзмітрыевым і пабудаваны ў 1927-1932 гг. Гэта наглядны прыклад канструктывісцкай архітэктуры, што схіляецца да ар-дэко, са шматлікімі якаснымі гранітнымі, меднымі і драўлянымі дэталямі, цудоўнай мулярскай і цясларскай апрацоўкай. Фасад складаецца з пяці адметных увагнутых паверхняў. Франтонныя сцены дугападобнай залы вестыбюля аздобленыя дзвюма манументальнымі фрэскамі Яўгенія Лансерэ. У клубе ёсць вялізная канцэртная зала, памяшканні для творчых майстэрняў, бібліятэка, выставачныя памяшканні і танц-пляцоўка. Пасля Другой сусветнай вайны пераназваны ў Палац культуры чыгуначнікаў. У 1967 г. ў будынку адкрыты Музей гісторыі Паўднёвай чыгункі. Будынак па-ранейшаму знаходзіцца ва ўласнасці Паўднёвай чыгункі – складніка дзяржаўнага чыгуначнага прадпрыемства “Укрзалізніця”. Ён вылучаецца на рэдкасць прафесійнай для Украіны

рестаўрацыяй, у ходзе якой захаваныя аўтэнтычныя дэталі, у тым ліку драўляныя. У клубе месцяцца дзясяткі аматарскіх мастацкіх, музычных, танцавальных гурткоў, дзе працаўнікі чыгункі і іх родныя могуць развіваць свае таленты, разам бавіць час, стасавацца і шліфаваць навыкі. Тым сумней, што падчас вайны ў 2022 г. будынак быў часткова пашкоджаны ў ходзе ракетнага ўдару.

Клуб-тэатр

Чырвоназаводскі тэатр / Палац культуры электрамеханічнага заводу

Звычайна пад старой тыпалогіяй клуба разумелася наяўнасць тэатральнай сцэны, тэатральнай майстэрні з дырэктарам і часта – пастаяннай трупы. На пачатку 1930-х гг. пікам развіцця клубнай тыпалогіі стаў пераход да клуба-тэатра. Каротка кажучы, самыя вялікія, комплексныя і шматфункцыянальныя клубы пачалі называць тэатрамі. Перад тэатрам на гэтым месцы стаяў Народны дом, што выконваў функцыю клуба рабочых. То бок у савецкай імперыялісцкай гістарыяграфіі клуб рабочых “Металіст” называўся першым рабочым клубам, але насамрэч гэта рабілася ў спробе сцерці памяць аб Народным доме, які быў пабудаваны раней. Дом пабудаваны з ініцыятывы Таварыства пісьменнасці ў 1900-1902 гг. на самай пралетарскай і аддаленай ускраіне горада. Вакол яго згуртавалася шмат культурных і асветніцкіх ініцыятыў для простага людю, у тым ліку гурткі ўкраінскага народнага мастацтва і музыкі на чале з украінскім этнографам і кампазітарам Гнатам Хаткевічам ды аматарскі тэатр. Акрамя таго, у Народным доме квітнелі палітычныя пралетарскія колы, такія як марксісцкія і ўкраінскія нацыянальна-арыентаваныя (але не толькі). Паколькі ў Харкаве было шмат фабрык, пасля масавага паўстання 1905 г. ў горадзе існаваў вельмі моцны рабочы рух. У ходзе паўстання Народны дом занялі рабочыя заводу Helferich-Sade, патрабуючы правоў. Пасля задушэння паўстання дом лічыўся асяродкам пратэставых настрояў і рухаў за правы рабочых, у выніку чаго мясцовыя ўлады, падпарадкаваныя імператару, яго зачынілі і ён шмат гадоў стаяў занябаны. Толькі ў 1922 г. будынак перадаў Чырвоназаводскаму рабочаму тэатру. Але пасля вялікага пажару 1931 г. будынка не засталася. Было прынятае рашэнне на тым жа месцы збудаваць новы будынак тэатра, неўзабаве аб’явілі конкурс.

Новы тэатральны будынак спраектаваў малады харкаўскі архітэктар Валянцін Пушкароў, у рабоце якога спалучаліся кампаненты канструктывізму і ар-дэко. Але ў 1933 г., калі пачалося будаўніцтва, у Савецкім Саюзе адбыўся кансерватыўны паварот, што моцна адбіўся на архітэктуры і памяншэнні ўяўленне аб тым, як павінна выглядаць сацыялістычная архітэктура. У выніку ў якасці адзінага магчымага і дазволенага стылю ў СССР запанавалі сацыялістычны рэалізм. Таму ўжо распачатае будаўніцтва тэатра спынілі, праект абвінавацілі ў авангарднасці і буржуазнасці. Архітэктара папрасілі (дакладней, яму загадалі) праект перарабіць. Больш за тое – архітэктурныя крытыкі, блізкія да эліты камуністычнай партыі, абвінавацілі В.Пушкарова, што ён за малады, каб зразумець, чаго хоча рабочы клас. У выніку В.Пушкарова панізілі ў пасадае, а яму ў куратары прызначылі Віктара Трацэнку, абазнанага архітэктара, які кар’еру распачаў у дасавецкія часы. Тэатр быў дабудаваны ў 1938 г. У канчатковай версіі ён з сябе ўяўляў камбінацыю неакласічных формаў і пачатковага мадэрнісцкага праекту, бо калі В.Трацэнка ўнёс свае карэкцыі, што істотна паўплывалі на выгляд фасаду, будынак быў ужо часткова пабудаваны.

Планавалася, што інтэр’ер тэатра ўпрыгожаць уражваючыя маштабныя фрэскі ў выкананні Міхайла Байчука і групы яго студэнтаў, якія будуць нанесеныя на ўсе вольныя ўнутраныя сцены будынка. Гэтая школа ўкраінскага мастацтва, пазней празваная байчукоўцамі, заснавалася на базе сінтэзу паміж украінскай народнай творчасцю і царкоўным мастацтвам Візантыі, Пратарэнесансу і Украіны. Байчукоўцы адносяцца

да пакалення “расстралянага адраджэння” – вялікага пласта ўкраінскага творчага класу міжваеннага перыяду, абвінавачанага ў буржуазным нацыяналізме, пасля чаго асуджанага і знішчанага сталінскім рэжымам. Работы байчукоўцаў моцна раскрытыкавалі ў сярэдзіне 1930-х гг., шмат каго з іх, у тым ліку Міхайлу Байчука, расстралялі ў 1937 г. Але ў пачатку будаўніцтва тэатра байчукоўцам адвялі ролю аздаблення інтэр’еру. У 1933-1935 гг. яны падрыхтавалі эскізы і фрэскі на тэмы “Індустрыялізацыя”, “Свята ўраджаю” (кожная памерам да 40 кв.м.), “Фізікультура і спорт” ды “Адпачынак рабочых”. Такім чынам, у традыцыйным сэнсе інтэр’ер мусіў нагадваць царкву, цалкам пакрытую роспісамі. У работах Міхайлы Байчука, Васіля Седляра, Івана Падалкі і іншых байчукоўцаў спалучаліся экспрэсіянісцкія і фольк-матывы, а таксама традыцыі царкоўнага іканапісу часоў Кіеўскай Русі. У пэўным сэнсе іх творчасць была блізкая да твораў Дыега Рыверы, які шмат гадоў знаўся з М.Байчуком. Пасля таго, як яны завяршылі працу над фрэскамі, іх паддалі крытыцы і абвінавацілі ў недапушчальным выяўленні савецкіх рабочых і сялянў. У іх былі цёмныя і змрочныя твары, тым часам людзей у СССР належыць паказваць радаснымі і задаволенымі. На жаль, гэта была апошняя работа М. Байчука, усе фрэскі былі знішчаныя.

Пасля рэстаўрацыі ў 1963 г. будынак назвалі Палацам культуры электрамеханічнага заводу.

Не выклікае сумневу, што з’яву сацыялістычных палацаў і клубаў неабходна развесці на дзве асобныя тыпалогіі з прычыны іх цалкам рознага паходжання, гісторыі развіцця і ідэалагічнай прыроды. Клубы культуры ў Харкаве не былі маркерамі ідэалогіі, а прадстаўлялі рабочы клас, сацыял-дэмакратычныя ідэі і гарызантальныя сувязі паміж рознымі прафсаюзамі, заводамі, прафесійнымі суполкамі, мясцовымі грамадамі. Гэтыя будынкi хутчэй з’яўляюцца маркерамі прамысловага развіцця і мадэрнасці, якія ў Харкаве пачаліся задоўга да савецкага перыяду, у канцы XIX – пач. XX ст., і суправаджаліся моцным пратэставым рухам, першатравенскімі дэманстрацыямі, патрабаваннямі выканання правоў рабочых, вышэйшага ўзроўню жыцця, належнай сацыяльнай інфраструктуры для іх ды іх сем’яў. У Харкаве было больш за 20 розных клубаў, звязаных з рознымі прафесійнымі супольнасцямі, такімі як клуб “Харчасмак” (прафсаюза харчовай прамысловасці), клуб сувязістаў, клуб настаўнікаў і г.д. Большасць з іх уключана ў спіс аб’ектаў спадчыны і ахоўваецца дзяржавай.

Гэтыя прыклады дазваляюць пабачыць рэальную распаўсюджанасць клубаў у горадзе. Дадзеныя аб’екты па-ранейшаму аказваюць значны ўплыў на супольнасці і эфектыўна працуюць. Такія будынкi меншыя за сталінскія палацы пасляваеннага перыяду або познесавецкую архітэктурку брэжнеўскіх часоў з той самай функцыяй. Такім чынам, іх маштаб наштаб лепш адпавядае маштабу мэтавай аўдыторыі. Акрамя гэтага, іх утрыманне лягчэйшае і каштуе танней, чым пампезных палацаў, дзе шмат прасторы, якая не выкарыстоўваецца, і дарагіх матэрыялаў, што патрабуюць догляду. Сетка клубаў пакрывае ўвесь горад, у тым ліку раёны каля фабрык і прылеглыя жылыя масівы, аддаленыя ад цэнтру. Такім чынам гэтыя будынкi дапамагаюць мясцовым супольнасцям, асабліва дзецям, удзельнічаць у рознай культурнай, мастацкай, навуковай, спартовай дзейнасці, стасавацца, збірацца, карысна і бяспечна бавіць час.

Сёння, ва ўмовах вайны ва Украіне, Расія спрабуе разбурыць нашу інфраструктуру любога кшталту, у тым ліку чыгункі, дарогі, энэргетычна-інжынерныя збудаванні,

жылыя мікрараёны, нават культурныя, сацыяльныя, медыцынскія аб'екты. Клубы культуры (незалежна ад таго, як яны называюцца цяпер) – гэта аб'екты змяшанага тыпу з культурна-сацыяльнай функцыяй, якім пагражаюць ракетныя ўдары і абстрэлы. Гэта месцы для людзей, нізавых ініцыятыў, актыўнасці НДА, культурнага развіцця, адукацыі. Акрамя гэтага, сёння яны таксама з'яўляюцца месцам часовага пражывання для тых, хто праз вайну страціў дом, а таксама бамбасховішчам. Гэта дае разуменне, наколькі гэты від будынкаў важны для гарадскога асяроддзя і супольнасцяў. Калі расійскае войска ўсё яшчэ лічыць гэтыя будынкі за патэнцыйныя мішэні, гэта паказвае, што будынкі не згубілі свайго значэння.

A CONTESTED LEGACY: 'UNWANTED' SOCIALIST PALACES IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE

Aliaksei Lastouski

The concept of «heritage» is always problematic, since it is defined by both the current cultural norms and political motives. The traditional criteria for heritage definition is time distance, but the closer an object is chronologically, the more difficult and debatable its classification as an «object of heritage» becomes. Let us consider the socialist architecture in Central and Eastern European countries (1945–1990), particularly, the fate of large palaces of obvious ideological purpose.

The term *dissonant heritage* is used to describe heritage that causes disagreements, discussions, even discomfort. We still have not decided what to do with some layers of the cultural landscape that we have inherited from the past: should we destroy, change or keep it? For Central and Eastern Europe, the time after World War II was marked by the domination of the Soviet Union and the imposition of communist ideology. After the wave of «velvet revolutions» and the collapse of the USSR, negative assessment of the specified time as a period of totalitarianism and external oppression became predominant in the cultural and political life of the region. Within this paradigm, established in the first half of the 1990s, the communist reworking of the cultural landscape is perceived as the spread of symbols of external domination and totalitarian indoctrination. At the same time, there was a rapid devaluation of the entire socialist project, which was previously considered a competitive modern idea. Suddenly it lost its relevance due to the «end of history» marked by the ideological victory of liberal democracy and market economy.

This situation created the conditions for the ritual cleansing of the cultural landscape, which was supposed to allow nation states to return to their original «normality.» Here we can see the first strategy of approaching the socialist legacy – i.e. extermination. Monuments to communist figures or monuments that had obvious ideological significance fell early victims to this method as almost all of them were destroyed between the late 1980s and early 1990s. There were much more difficulties with the monuments to the Red Army, since they refer to the anti-Nazi struggle during World War II (therefore, they are ideologically ambivalent). Moreover, these objects were under the explicit geopolitical patronage of Russia. The agreement on the withdrawal of Soviet (Russian) troops from Germany guaranteed preservation of Soviet monuments in the country. However, in other states of the region they were dismantled in accordance with historical politics. These nuances make it much more difficult to destroy the monuments to the Red Army, so other strategies are used to eliminate their original significance, such as relocation strategy. Moving the monuments from symbolically significant centers in the cultural landscape to the periphery (most often to cemeteries) is quite widespread (*Kuczyńska-Zonik 2018*).

While monuments can be easily dismantled or moved, dealing with buildings is a whole other story. Monumental buildings with an obvious ideological function, embedded in the urban

landscape, are technically challenging to destroy. But even if the «ideological» buildings underwent a semantic transformation and acquired other purpose in the post-communist era, it did not mean that the right-wing conservative circles stopped seeing them as potential candidates for destruction. For example, the mausoleum of Georgiy Dimitrov, former leader of the Bulgarian Communist Party, which was located in the city center of Sofia, was destroyed in August 1999. It happened with no prior public discussions amidst the holiday season. The decision was made in a directive manner, by order of the Minister of Regional Development (*Todorova 2003, 388*).

However, even public debates and experts vouching for protection of specific constructions do not always save the buildings. The Palace of the Republic in Berlin is a shining example of this. Political motivation was stronger than protests of public initiatives and heritage defenders. The fate of the most representative building of the GDR – the Palace of the Republic – was decided by the German Bundestag in 2002. In fact, this decision may be considered the formation of a new kind of German national identity, since the demolition of the socialist palace also meant the restoration of the former baroque Royal Palace (*Ledanff 2003*).

The most controversial case is the Palace of Culture and Science, which still towers over Warsaw. The huge (273 m tall) building is considered Stalin's gift to the Polish people, and its potential demolition is still one of the hottest topics in Polish public space. In some sense, the technical complexity of destroying such a grandiose building is what actually saves the Palace. The elimination of Ceaușescu's hyper-ambitious project known as the Government House in Bucharest, one of the largest administrative buildings in the world, seems even less likely. The hated symbol of the communist regime has been appropriated by new political forces in the early 1990s and remains one of the recognizable images of the city. Obviously, the demolition of such buildings is an extremely difficult task that is possible to complete through strict administrative planning. However, it is not a part of the modern political and economic situation of Central and Eastern Europe.

Nonetheless, socialist architecture experienced a long period of decline. Ideological devaluation, loss of aesthetic and functional importance was accompanied by an aggressive market attack. While new commercialized approaches to urban life were being developed, many social objects created in the previous era rapidly depreciated. Palaces of culture, cinemas, libraries, sanatoriums, restaurants, amusement parks — all of them found themselves in a losing situation in this new reality of competition and market relations. The restaurant «Minsk» in Potsdam is a good example: this restaurant was one of the most prestigious and popular places in socialist times, but in the early 1990s it fell into disrepair and simply became a ruin. It was only the initiative of a local billionaire, Hasso Plattner, who bought the building in 2019 with the aim of turning it into a GDR art museum, that saved the former restaurant from demolition. But not all iconic objects of the socialist era were so lucky. Residential construction faced commercial pressure as well, particularly in the areas attractive to investors.

Ironically, the socialist heritage rejected by the Central and Eastern European countries for the sake of better integration into the «Western world» was rediscovered as something valuable thanks to an external perspective. First, the removal of visa barriers, European integration and cheap air flights have significantly increased the number of Western tourists in the region. The heavy news for local cultural elites was that tourists' primary interest lies not in the medieval and baroque monuments that were intended to better connect these countries with the Western European cultural space, but in socialist exoticism.

Commercial demand transformed the tourism industry, which led to mass emergence of the corresponding product – thematic tours and excursions, museums of everyday life and socialist art. The so-called *dark tourism* has become a special part of tourism. It puts special emphasis on dark and negative aspects of socialist life. Post-communist Europe shows the «totalitarian» version of the past with torture and repression, prisons and control by special services. Museums of such sort (House of Terror in Budapest, the Wall Museum in Berlin, museums of occupation in the Baltic countries) are actually foreigners-oriented. «Nostalgic» museums, primarily focused on the restoration of everyday life, create a certain counterbalance to them. These museums proved to be popular both with foreign tourists and local residents.

Monumental palaces of the past era are at the top of the ‘must see’ list for tourists. A quick scroll through the most elite guides, such as *Lonely Planet*, reveals that the Palace of the Parliament in Bucharest or the Bulgarian Buzludzha are indicated as top locations for post-communist countries (see the text about the latter palace in this collection).

The West has also stimulated the opinion of experts regarding the socialist heritage as a unique part of culture. Socialist utopianism and programmatic collectivism form an alternative to aggressive capitalism and brutal individualism. Starting in the 1990s, Western scientific and expert community has been actively working in Eastern Europe on empowering local heritage protection initiatives. This trend in socialist architecture has undergone a long process of reevaluation and is chronologically and stylistically described as late modernism. Nevertheless, there is a noticeable tendency towards gradual inclusion of this architectural layer in the canon of culturally valuable objects. True, the UNESCO heritage list mainly consists of early modernist buildings constructed before World War II. However, international initiatives for preservation of late modernist and brutalist buildings (*The Getty Conservation Project* among the most influential of them) are becoming a prominent phenomenon of cultural life of the 21st century. Interest in the post-war period can be traced in museum exhibitions, at scientific conferences, architectural festivals and thematic events.

Thus, the issues of the socialist legacy are now gaining more and more social and political weight. On the one hand, there is a discourse on the value of socialist heritage, which has strong endorsement from Western European academic and expert circles. On the other hand, we observe the revival of the totalitarian paradigm caused by the change in the European geopolitical situation and the growing negative attitude towards Russia. The increased sense of external threat is transformed into another wave of rethinking cultural landscape, where socialist palaces are perceived as symbols of foreign domination, which are dragged from the past to the present.

These observations apply to Belarus as well. The Belarusian state ideology is built on positive continuity of the Soviet era, and the process of negatively processing the socialist past in our country was much less extensive, which made partially preserving this part of heritage possible. The unfinished «sarcophagus» of the Palace of the Republic was completed in 1997 and became a colossus that enclosed the deserted Kastychnickaja (October) Square, the «unalive» center of the big city. The fact that the building is still used for its original purposes clearly shows the continuity of the USSR. However, the surrounding area already has signs of the corrosion of this inheritance. The topic of commercial pressure on urban space is still hot in Belarus. No negative attitude towards the socialist heritage does not equal strengthening of the will to preserve it. Notice how the urban landscape of Minsk is being transformed. Investment initiatives have led to the demolition of such iconic modernist buildings as the Moscow Bus Station

or the Museum of the Great Patriotic War. Only public campaigns have managed to save the post-war residential complexes in Traktarny settlement and Asmalouka. The tourist potential of the socialist heritage, which is actively implemented in Central and Eastern Europe, remains practically unused. The stereotypical image of the «land of castles» is still exploited despite the fact that it does not correspond to historical reality. Meanwhile, the unique preservation of the socialist heritage, which distinguishes Belarus in the entire post-Soviet and post-communist region, is used in the tourism industry to a very little extent (it must be mentioned that after the events of 2020, any possibility of international tourism in the country have become completely remote). Belarusian society still cannot resolve the dilemmas of its identity (the question of 'who are we?'). To solve this problem, it is necessary to critically revise our past and to reconceptualize our cultural landscape.

LIST OF LITERATURE AND SOURCES:

1. Kuczyńska-Zonik, Aleksandra. 2018. «Dissonant Heritage: Soviet Monuments in Central and Eastern Europe». In *Historical Memory of Central and East European Communism*, edited by Agnieszka Mroziak and Stanislav Holubec, 101–121. New York: Routledge.
2. Ledanff, Susanne. 2003. «The Palace of the Republic versus the Stadtschloss: The Dilemmas of Planning in the Heart of Berlin». *German Politics & Society* Vol. 21, No. 4 (69): 30–73.
3. Todorova, Maria. 2006. «The Mausoleum of Georgi Dimitrov as lieu de mémoire». *The Journal of Modern History* 78(2): 377–411.

СПРЭЧНАЯ СПАДЧЫНА: «НЕПАТРЭБНЫЯ» САЦЫЯЛІСТЫЧНЫЯ ПАЛАЦЫ Ў ЦЭНТРАЛЬНА-УСХОДНЯЙ ЕЎРОПЕ

Аляксей Ластоўскі

Паняцце «спадчына» заўжды з’яўляецца праблемным, бо вызначаецца як актуальным культурным канонам, так і палітычнымі матывамі. Традыцыйны крытэрыі вызначэння спадчыны – аддаленасць у часе, але чым бліжэйшы нейкі аб’ект храналагічна, тым больш складанай і дыскусійнай становіцца яго класіфікацыя як «аб’екта спадчыны». Тут я прапаную разгледзець лёс сацыялістычнай архітэктуры ў краінах Цэнтральна-Усходняй Еўропы (1945–1990 гг.) – у прыватнасці, лёс буйных палацаў з яркім ідэалагічным прызначэннем.

Для спадчыны, якая выклікае розначытання, дыскусіі, нават пачуццё нязручнасці, падыходзіць вызначэнне «спрэчная спадчына» (у англамоўным навуковым дыскурсе замацаваўся тэрмін *dissonant heritage*). З некаторымі пластамі культурнага ландшафту, якія дасталіся нам ад ранейшых часоў, агулам незразумела, што рабіць: знішчаць? змяняць? захоўваць?

Для Цэнтральна-Усходняй Еўропы час пасля Другой Сусветнай вайны адзначаны дамінацыяй Савецкага Саюза і навязваннем камуністычнай ідэалогіі. Пасля хвалі «аксамітных рэвалюцый» і распаду СССР паноўнай у культурна-палітычным жыцці рэгіёна становіцца негатыўная ацэнка пазначанага часу як перыяду таталітарызму і знешняга прыгнёту. У межах гэтай парадыгмы, усталяванай у першай палове 1990-х гадоў, камуністычная перапрацоўка культурнага ландшафту разглядаецца як распаўсюд сімвалаў знешняга панавання і таталітарная індактрынацыя. Разам з тым адбылася імклівая дэвальвацыя ўсяго сацыялістычнага праекта, які раней разглядаўся як канкурэнтны праект мадэрнасці, але раптам страціў рэlevantнасць ва ўмовах «канца гісторыі» з перамогай ідэалогіі ліберальнай дэмакратыі і рынкавай эканомікі.

Гэткае становішча стварыла перадумовы для рытуальнага ачышчэння культурнага ландшафту, што мусіла дазволіць нацыянальным дзяржавам вярнуцца ў зыходны «нармальны стан». Тут мы бачым першую стратэгію працы з сацыялістычнай спадчынай – вынішчэнне. Раннімі ахвярамі гэтай стратэгіі сталі помнікі камуністычным дзеячам ці помнікі, якія мелі выразнае ідэалагічнае значэнне – практычна ўсе яны былі знішчаны напрыканцы 1980-х і ў пачатку 1990-х гадоў.

Значна больш складанасцей паўстала з помнікамі Чырвонай Арміі, паколькі гэтыя помнікі адсылаюць да антынацысцкага змагання падчас Другой сусветнай вайны (таму ідэалагічна яны амбівалентныя). Да таго ж гэтыя аб’екты апынуліся пад яўным геапалітычным патранажам Расіі. Дамова пра вывад савецкіх (расійскіх) войскаў з Германіі прадугледжвала гарантыі захаванасці савецкіх помнікаў у гэтай краіне, але ў іншых краінах рэгіёна яны патрапілі на вастрыё гістарычнай палітыкі. З улікам пазначаных вышэй нюансаў помнікі Чырвонай Арміі значна цяжэй знішчыць, таму

выкарыстоўваюцца іншыя стратэгіі ліквідацыі іх першапачатковага значэння. Для такіх помнікаў значна часцей выкарыстоўваецца стратэгія рэлакацыі, перамяшчэння іх з сімвалічна значных у культурным ландшафце цэнтраў на перыферыю, часцей за ўсё на могілкі (*Kuczyńska-Zonik 2018*).

Калі помнікі можна досыць лёгка ліквідаваць ці перанесці, то пра будынкі гэтага не скажаш. Манументальныя будынкі з выразнай ідэалагічнай функцыяй, укараненыя ў гарадскую прастору, знішчыць тэхнічна складаней. Але нават калі «ідэалагізаваныя» будынкі прайшлі семантычную перафарбоўку ў посткамуністычны час і набылі іншыя функцыі, гэта не азначала, што для правакансерватыўных колаў яны не рабіліся кандыдатамі на знішчэнне. Так, у цэнтры Сафіі ў жніўні 1999 года быў знішчаны маўзалеі былога лідара балгарскай камуністычнай партыі Георгія Дзімітрова, прычым тое адбылося без якіх-небудзь грамадскіх дыскусій і ў самы разгар сезона адпачынку. Рашэнне было прынята ў дырэктывым ключы, загадам міністра рэгіянальнага развіцця (*Todorova 2003, 388*).

Зрэшты, наяўнасць грамадскіх дыскусій, нават калі адмыслоўцы па ахове спадчыны выступаюць у абарону канкрэтных будынкаў, не заўжды ратуе гэтыя будынкі. Красамоўны прыклад – Палац Рэспублікі ў Берліне, калі палітычная матывацыя адолела пратэсты грамадскіх ініцыятыў і абаронцаў спадчыны. Так, лёс найбольш рэпрэзентатыўнага будынка ГДР – Палаца Рэспублікі – быў вызначаны рашэннем нямецкага Бундэстага ў 2002 годзе. Фактычна гэта рашэнне можна лічыць фармаваннем новага кшталту нямецкай нацыянальнай ідэнтычнасці, паколькі разбурэнне сацыялістычнага палаца азначала таксама аднаўленне былога барочнага Каралеўскага палаца (*Ledanff 2003*).

Найбольш супярэчлівым выпадкам з’яўляецца Палац культуры і навукі, які дагэтуль узвышаецца над Варшавай. Велізарны (273 м) будынак лічыцца падарункам Сталіна польскаму народу, і перспектыва яго зруйнавання дагэтуль з’яўляецца адной з самых гарачых тэм для дыскусій у польскай публічнай прасторы. У нейкім сэнсе тэхнічная складанасць зруйнавання такога грандыёзнага будынка выратаўвае Палац.

Яшчэ менш верагоднай здаецца ліквідацыя Дома ўрада ў Бухарэсце, аднаго з найбольшых адміністратыўных будынкаў у свеце, гіперамбітнага праекта Чаўшэску. Ненавісны сімвал камуністычнага рэжыму быў у пачатку 1990-х засвоены новымі палітычнымі сіламі і застаецца адным з пазнавальных вобразаў горада. Відавочна, што знішчэнне такіх будынкаў з’яўляецца надзвычай складанай задачай, ажыццяўленне якой магчыма толькі пры жорсткім адміністратыўным планаванні, адсутным у сучаснай палітычна-эканамічнай сітуацыі Цэнтральна-Усходняй Еўропы.

Разам з тым сацыялістычная архітэктура перажыла доўгі перыяд заняпаду. Ідэйная дэвальвацыя, страта эстэтычнай і функцыянальнай значнасці суправаджаліся агрэсіўным наступам рынку. У час выпрацоўкі новых камерцыялізаваных падыходаў да гарадскога жыцця многія сацыяльныя аб’екты, створаныя ў папярэднюю эпоху, імкліва аб’яццэнваліся. Палацы культуры, кінатэатры, бібліятэкі, санаторыі, рэстараны, паркі атракцыёнаў у новай сітуацыі канкурэнцыі і рынкавых адносін апынуліся ў загадзя проігрышнай сітуацыі. Яркім прыкладам тут можа служыць лёс рэстарана «Мінск» у Патсдаме; гэты рэстаран у сацыялістычныя часы быў адным з самых прэстыжных і папулярных месцаў, але ў пачатку 1990-х заняпаў і фактычна ператварыўся ў руіну. Толькі ініцыятыва мясцовага мільярдэра Хасо Платнэра, які выкупіў будынак у 2019 годзе з мэтай яго пераўтварэння ў музей мастацтва ГДР, зняла пытанне зносу былога рэстарана. Але такі шанец быў дадзены далёка не ўсім знакавым аб’ектам сацыялістычнай эпохі. Пад

камерцыйным прэсінгам апынулася і жыллёвая забудова, асабліва ў раёнах, прывабных для інвестараў.

Парадаксальна, але сацыялістычная спадчына, адрынутая краінамі Цэнтральна-Усходняй Еўропы дзеля інтэграцыі ў «заходні свет», была наноў адкрытая як нешта вартаснае дзякуючы знешняй перспектыве. Па-першае, зняцце візавых бар'ераў, еўраінтэграцыя і пашырэнне таных авіяпералётаў істотна падвысілі колькасць заходніх турыстаў у рэгіёне. Балючай навіной для мясцовых культурных элітаў выявілася тое, што турысты цікавіліся найперш не сярэднявечнымі і барочнымі помнікамі (пакліканымі злучаць гэтыя краіны з заходнееўрапейскай культурнай прасторай), а сацыялістычнай экзотыкай.

Камерцыйны попыт трансфармаваў турыстычную індустрыю, што прывяло да масавага з'яўлення адпаведнага прадукту – тэматычных тураў і экскурсій, музеяў штодзённасці і сацыялістычнага мастацтва. Асаблівым накірункам стала развіццё «цёмнага турызму» (*dark tourism*) з яго асаблівым акцэнтам на змрочныя і негатыўныя аспекты, дзе посткамуністычная Еўропа дэманструе «таталітарную» версію мінулага – з катаваннямі і рэпрэсіямі, турмамі і кантролем спецслужбаў. Музеі падобнага профілю (музей Тэрору ў Будапешце, музей Берлінскай сцяны ў Берліне, музей акупацыі ў прыбалтыйскіх краінах) фактычна арыентаваны на замежнага турыста. Пэўнай ім процівагай стала з'яўленне «настальгічных» музеяў, сканцэнтраваных найперш на аднаўленні аспектаў штодзённасці, і такія музеі выявіліся цікавымі як для замежных турыстаў, так і мясцовых жыхароў.

Манументальныя палацы мінулай эпохі прывабліваюць турыстаў ледзь не ў першую чаргу. Калі звярнуцца да найбольш элітных гідаў, кшталту *Lonely Planet*, то заўважым, што ў якасці топ-лакацыі для посткамуністычных краін там пазначаюцца Дом Урада ў Бухарэсце ці балгарская Бузлуджа (пра апошні палац глядзіце тэкст у гэтым зборніку). Зварот экспертаў да сацыялістычнай спадчыны як унікальнага культурнага пласта таксама стымуляваўся з Захаду. Сацыялістычны ўтапізм з праграмным калектывізмам уяўляецца яркай альтэрнатывай агрэсіўнаму капіталізму і жорсткаму індывідуалізму. З 1990-х гадоў заходнія навукоўцы і эксперты актыўна працавалі ва Усходняй Еўропе, маючы пазіцыі мясцовых ініцыятыў па абароне спадчыны. Храналагічна і стылістычна гэты пласт сацыялістычнай архітэктуры адносіцца да позняга мадэрну, які праходзіў доўгі шлях пераацэнкі. Тым не менш, заўважная тэндэнцыя да паступовага ўключэння гэтага архітэктурнага пласта ў канон аб'ектаў культурнай каштоўнасці. Праўда, у спіс UNESCO заносаць пераважна раннемадэрнісцкія будынкi (створаныя да Другой сусветнай вайны), але заўважным феноменам культурнага жыцця XXI стагоддзя робяцца адмысловыя міжнародныя ініцыятывы па захаванні познемадэрнісцкіх і брутальнісцкіх будынкаў (самая ўплывовая – *The Getty Conservation Project*). Цікавасць да пасляваеннага перыяду заўважная ў музейных экспазіцыях, на навуковых канферэнцыях, архітэктурных фестывалях і тэматычных імпрэзах.

Такім чынам, праблемы сацыялістычнай спадчыны зараз набываюць усё большую грамадскую і палітычную вагу. З аднаго боку, сфармаваўся дыскурс каштоўнасці сацыялістычнай спадчыны, які мае сур'ёзную падтрымку ад заходнееўрапейскіх акадэмічных і экспертных колаў. З іншага боку, мы бачым ажыўленне таталітарнай парадыгмы, што выклікана зменай геапалітычнай сітуацыі ў Еўропе і нарастаннем негатыўнага стаўлення да Расіі. Узмацненне пачуцця знешняй пагрозы трансфармуецца ў чарговую хвалю перапрацоўкі культурнага ландшафту, дзе сацыялістычныя палацы

ўспрымаюцца як сімвалы чужога панавання – якое з мінулага трансліюецца ў сучаснасць. Гэтыя назіранні датычаць і беларускай сітуацыі. Беларуская дзяржаўная ідэалогія пабудавана на пазітыўнай пераемнасці з савецкай эпохай, і ў нашай краіне працэс негатыўнай перапрацоўкі сацыялістычнага мінулага адбываўся ў значна меншай ступені, што дазволіла збольшага захаваць гэты пласт спадчыны. Недабудаваны «саркафаг» Палаца Рэспублікі быў завершаны ў 1997-м і стаў калосам, які замкнуў бязлюдную Кастрычніцкую плошчу, «мёртвы» цэнтр вялізнага горада. Выкарыстанне будынка па першапачатковым прызначэнні шмат у чым сведчыць пра пераемнасць з савецкай эпохай, але навакольная прастора ўжо сведчыць пра карозію гэтай спадчыннасці.

У Беларусі не знікае пытанне камерцыйнага ціску на гарадскую прастору. Адсутнасць негатыўнага стаўлення да сацыялістычнай спадчыны не азначае ўмацавання ўстаноўкі на яе захаванне. Мы можам бачыць, як трансфармуецца гарадскі ландшафт Мінска, дзе інвестарскія ініцыятывы прывялі да зруйнавання такіх знакавых мадэрнісцкіх будынкаў, як Маскоўскі аўтавакзал ці музей Вялікай Айчыннай вайны. Толькі грамадскія кампаніі дазволілі захаваць пасляваенныя комплексы жылой забудовы ў Трактарным пасёлку і Асмалоўцы.

Практычна незадзейнічаным застаецца турыстычны патэнцыял сацыялістычнай спадчыны, які актыўна рэалізуецца ў Цэнтральна-Усходняй Еўропе. У нас па-ранейшаму эксплуатаецца шаблонны вобраз «краіны замкаў», які не адпавядае гістарычнай рэчаіснасці. Між тым унікальная захаванасць сацыялістычнай спадчыны, што вылучае Беларусь на ўсёй постсавецкай і посткамуністычнай прасторы, мала выкарыстоўваецца ў турыстычнай індустрыі (праўда, пасля 2020 года перспектывы міжнароднага турызму сталі зусім прывіднымі для краіны).

Па-ранейшаму беларускае грамадства не можа вырашыць дылемы сваёй ідэнтычнасці (хто мы?). Для развязання гэтай праблемы варта правесці крытычную рэвізію свайго мінулага і па-новаму асэнсаваць свой культурны ландшафт.

СПІС КРЫНІЦ І ЛІТАРАТУРЫ:

1. Kuczyńska-Zonik, Aleksandra. 2018. «Dissonant Heritage: Soviet Monuments in Central and Eastern Europe». In *Historical Memory of Central and East European Communism*, edited by Agnieszka Mrozik and Stanislav Holubec, 101–121. New York: Routledge.
2. Ledanff, Susanne. 2003. «The Palace of the Republic versus the Stadtschloss: The Dilemmas of Planning in the Heart of Berlin». *German Politics & Society* Vol. 21, No. 4 (69): 30–73.
3. Todorova, Maria. 2006. «The Mausoleum of Georgi Dimitrov as lieu de mémoire». *The Journal of Modern History* 78(2): 377–411.

THE SOCIETAL FEELINGS AND ATTITUDES TOWARDS THE COMMUNIST HERITAGE: THE CASE OF THE BULGARIAN COMMUNIST PARTY CONGRESS CENTER – BUZLUDZHA

Sonia Mileva, Katia Iankova

In this article, we aim to present the innovative concept of Societal Feelings and Attitudes (SAF) towards a controversial cultural heritage. Our investigation is based on longitudinal approach (1990-2022) including media releases and political and social debates and opinions related to the communist heritage in Bulgaria. Although this concept is created using the communist heritage in post-soviet context in Bulgaria, it is applicable to all types heritage provoking controversies in a societies because it is related to human feelings and attitudes, that we believe are universal to all societies. For the purpose of the conference, we present the case of Buzludzha, one of the iconic monumental buildings of the socialist period of Bulgaria.

The concept of heritage societal attitudes and feelings (SAF) was created from longitudinal research on the treatment of communist heritage in Bulgaria for the period 1990–2022. The concept is applicable to all types of heritage and all national contexts and especially those that represent contested and controversial historical periods that still generate intense debates and strong passions in society. The model is based exclusively on observations of how Bulgarian society treated its own heritage accumulated during the socialist period, and before this, during tsarist Bulgaria, when the communist movement was strongly fighting the fascist regime established in the country between 1930 and the 1940s. After the collapse of communism in 1989, a large part of this heritage in post-communist countries was abandoned, destroyed or preserved and safeguarded (Light 2000). The number of communist and socialist artefacts, monuments, administrative and residential buildings was impressive. In fact, they became an inseparable part of the cityscape of Bulgarian cities, towns and villages (Vasileva, A. and Kaleva, E. 2017). All this paraphernalia was subject to feelings and attitudes, fluid in their nature, ever-changing and yet always present in society.

An investigation of historical facts illustrates the creation or destruction of heritage. Other acts such as vandalism, abandonment, manipulation, conservation, protection, reconstruction and recreation provide a holistic picture. Using these societal acts as a framework can provide links with the feelings that members of society express regarding their communist heritage. As society is not homogeneous, the full spectrum of feelings needs to be understood to explore societal attitudes to heritage, leading to its treatment in a positive or negative way. Five types of SAFs were identified: hate, animosity, indifference, sympathy and love (Iankova K., Mileva S. 2020). These approaches are closely related to acts on behalf of society (and governments) that strongly impacted the life, the death, the management or lack of it, of this heritage. The figure below illustrated the difference types of feeling that exist in society, which predetermine the subsequent attitude towards it. These feelings were identified on the base of 30 year observation of the history of various monuments, buildings and other type of intangible heritage. We are illustrating all of the types with examples from each type.

Buzludzha is situated at the Indifference type on the scale of the spectrum. The Indifference is the feeling and attitude modeling its existence during all these years.

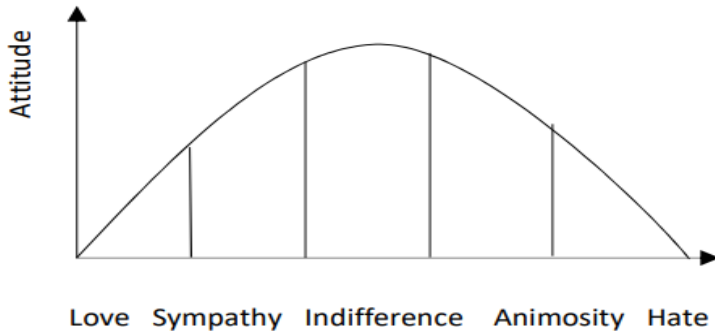

Fig. 1 The five stages of the spectrum of Societal Feelings and Attitudes (SAF) towards the socialist heritage in Bulgaria

- **Love:** the feeling of love is related the feeling of nostalgia (Ivanov and Achikgezyan, 2017). It leads to conservation and the perpetuation of heritage sites like, for example, the Museum of Socialist Art in Sofia and the Retro Museum in Varna, Bulgaria; and many other monuments related the communist movement in European ex-communist countries.
- **Sympathy:** the feeling of sympathy is related to the acceptance and integration of the built heritage within the city/village landscape. Examples include Dimitrovgrad, Pernik and Madan in Bulgaria as well as the numerous open-air monuments related to World War II in all ex-socialist territories.
- **Indifference:** leads to abandonment and slow deterioration of the heritage. The national network of all communist movement museums in Bulgaria such as Iastrebinsko and Vela Peeva; some of the health resorts that were part of the National Health System and planned and built tourist mountain and sea resorts (Pamporovo, Borovets, Sunny Beach). The abandonment and the slow deterioration of the Communist Party congress centre in Buzludzha is also an example of indifference.
- **Animosity:** is associated with assault, vandalism, mockery, undermining of tangible heritage and ridiculing or distortion of intangible heritage such as stories, memories or symbols. For example, the assault and vandalism of the monument to the Soviet army in central Sofia in 2014 and all monuments and places in various cities in Bulgaria related to Red Army victory.
- **Hate:** is placed at the end of the spectrum. Hate is manifested in acts of partial or full destruction of monuments, buildings and sites, and in attempts to erase documents, books, pictures and stories from the collective memory and condemn them to oblivion. An example is the destruction of the Mausoleum of communist leader Georgi Dimitrov in 2001. Between 1990 and 2015, hate was observed in the destruction or permanent dismantling of monuments and buildings erected in the socialist period .

All these societal feeling from the spectrum coexist. It is interesting to notice also that the intensity of the different types of feelings changes. The hate and animosity were most popular and intense in the decade of 1990s and is weakening between 2000 and 2014. The years of 2014-2022 there were sporadic bursts translated in media debates of destruction, removal and spontaneous vandalizing acts. Sympathy, appreciation and love fade away in the begging of 1990 only to resurrect with various degrees of intensity after 2000. However, we can without any mistake claim that in Bulgaria, the dominant feeling trespassing all times is the Indifference. This feeling is leading to slow decay of monuments, but on another side is protecting them from immediate destruction (like for example the destruction of the Mausoleum of George Dimitrov). The SAF intensity timeline is illustrated in the figure below.

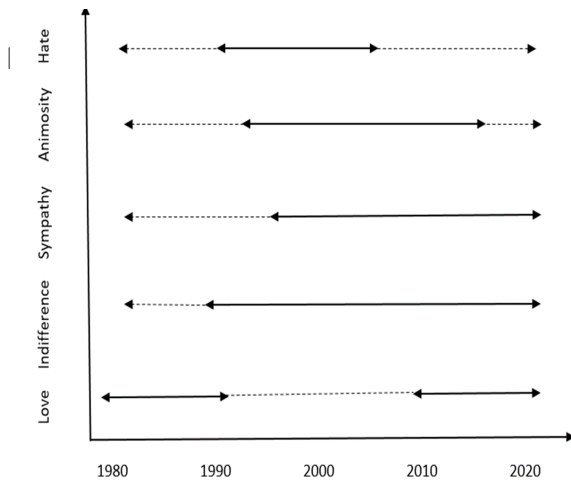

Fig. 2. The evolution and intensity of the SAF for the period of 1980-2022

Buzludzha is the most striking example of abandonment of monumental building of a great stature magnitude and aesthetic value, which unique and memorable architectural style represents one of the best examples of the Bulgarian architectural schools of administrative buildings from the Socialist modernism period. Built high in the mountains, remote from all cities, the whole congress ansamble was easy to be abandoned as its mainenance woud take a strong and dedicated state or at least an owner that would care for its future. In the last 30 years, where the communist heritage underwent massive attacks led to destruction, vandalism and in the most common scenario an abandonment, it was easy for this structure to fall in oblivion and decay far from eyes and mind of society. Interestingly, first its value was noticed by the international artistic community which started to use its decor for their productions. Thus in 2013 the French group CRCV (Crcv 2013) filmed the clip of their song "Bad case", they were followed by many other artists like Coldplay and BTS (BTS 2021) for the song "My Universe". In 2020 the British pop-singer Rita Ora shot her new music video 'Big' on Buzludzha Peak with a special permission from the local government. The website BoredPanda (Bar 2017) ranked Buzludzha among the most evil buildings in the world.

The monumental building became a décor of athletes of extreme sports illustrating their skills climbing the tour and taking pictures. Like a snowball, the images if the great stature of the building started to circulate to official and social media. Many documentaries were created

and slowly but surely over the years the building attracted national and international organizations willing to at least open the discussion of its fate, reparation, conservation and reuse.

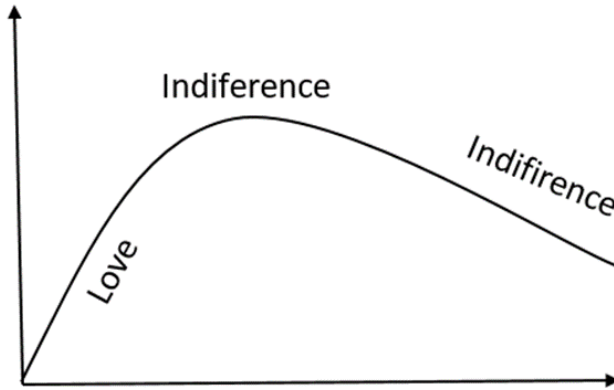

Fig 3. Buzludzha monument life cycle adapted from TALC (tourism attraction life cycle concept (Butler 1980)

If we have to compare this Buzludzha case with the Monument of the Soviet Army, in term of societal attitude, we will see completely different picture. While the monument of soviet army is very controversial case where there is no “in between” but only Love or Hate, the monument still stand still in the city center of Sofia. Vandalized, with numerous attempts of destruction or dismantlement, the battle between Love and Hate feelings and all actions subsequent of these feeling is keeping it whole, preventing from destruction. While the slow decay damaged greatly Buzludzha, almost to the point of no return needs reparation of which require more and more investment for reconstruction and conservation, more and more the time passes.

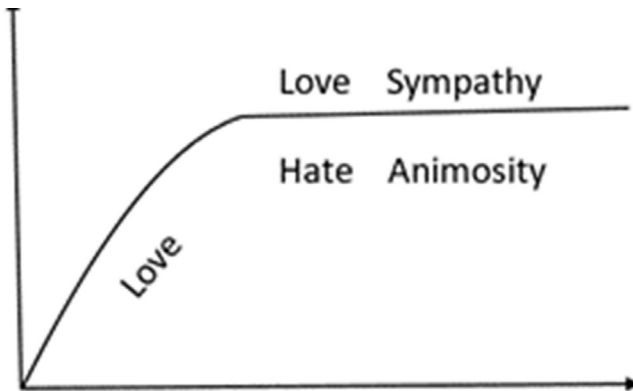

Fig.4 Soviet Army Monument life cycle adapted from TALC (tourism attraction life cycle concept (Butler 1980)

The buildings such as Buzludzha, heritage from socialist period are places of memory, part of the national history and identity. The discussion, societal attitude and demonstrated opposing interpretations are natural, because places of memory in a civil society should be places of platform of different interpretations. In post-modern society we have the rights and access to different interpretations in public space, all voices, all interpretations of problematic topics related to the “traumatic” heritage have equal access to public space and discourse. Nowadays it is difficult to have unified collective memory especially in countries like Bulgaria with such a rich, painful and controversial history including fascist and communist consecutive periods in a relatively short historical period. Bulgaria was the territory where two strong and competitive ideologies such the communist and fascist cohabited in the same decades 1920s-1940s and being in constant battle for domination and political power. Monuments and buildings constructed and representing the fascist state period 1920-1945 and communist country period 1945-1990 were mutually rejected, destructed, ostracized. From both part of the “social barricade” we witness change of names, removal of symbols and even destruction. Respectively during the communist period 1944-1990 this attitude is against buildings stamped “fascist or bourgeois” and after 1990 same attitudes we witness for buildings labelled “communists”. In the same time, we need to recognize that buildings with more utilitarian nature are in fact preserved and “recycled” for new means and purposes, while monuments, perceived as purely political representations, are more tempted to be destroyed and vandalized. However, some buildings, are not so lucky. This is the case of the magnificent “Buzludzha” communist party congress center built high in the mountains. The remoteness of the construction is in our view the most decisive factor for the abandonment and the slow decay of the building. In the same time, the very same remoteness, contributed some of the symbols, integral part of the ensemble such as the hands holding the flame, the pentagram and the interior mosaics to not to be destructed and join the faiths of other emblematic building such as Communist Party house in city center in Sofia, where the pentagram were removed, the Presidential palace where all symbols were scratched form the surface and the pentagram of the Naval School in Varna. Nevertheless the central urban location of these buildings reserved for them their “safety” - the Naval school is still Naval School, and the Communist party house is now part of the Parliament. In these cases, these two buildings did not change at all or too significantly their functions. Another iconic building however, the George Dimitrov Mausoleum were destructed in 2001, without public consultations and against the popular protests. This building likewise the Presidential and Communist Party Building was also “recyclable”; there were many propositions form the experts (architects and urban planners) to be turned into an art storage of the adjacent National Art Gallery (Former Royal palace) located in front of the Mausoleum, and using the unique refrigeration installations and air conditioning of the building and the existing tunnels linking both buildings. However, nothing could stop the far right government on power at that period to destruct it with three bomb blasts. In the very same year, in another part of the world, in Afghanistan, was bombed and fully destroyed by the Taliban government the Bamaian Budha, a UNESCO heritage site. After such barbaric act UNESCO included a new category in its world heritage list – cultural heritage in danger in 2003. The parallels of the two cases is striking. What makes a difference between the bombing of George’s Dimitrov Muasoleum and Bamaian Budha? One can answer this question by themselves. From museal and historiography point of view the Buzludzha, although in pitiful state could still be preserved as big part of the mosaics is still intact and could be restored and conserved. The roof, needs urgent attention as is semi destructed.

There are many projects of the reuse of this building. None of them I received a green line until 2019. Local businessman, proposed to repair it and use it as casino, other projects mention museum of national memory (Marchev 2015) ; or even a hotel (Dnes.bg 2016). In the past year

the issues related with the ownership of the building whether it is still property of the socialist party or the state created many discussions. Currently, the monument is state property and is managed by the Regional Administration of Stara Zagora and this makes the case of the projects difficult to be implemented. So, only volunteers are working the moment for the reparation works with no permission but also with no restrictions. In 2021 the Ministry of Culture decided that the building will have the status of an immovable cultural value of international importance. This means that the monumental building will receive legal protection and the state will be involved in its protection. This was not the case in the past 30 years, when much of the monument's mosaics were looted and the building suffered from decomposition (Evropa 2021).

Thanks to the efforts of Bulgarian foundation "Project Buzludzha" and collaboration international experts, universities (from Bulgaria and Germany) and Bulgarian and German ICO-MOS committee the building gained a grant from the American foundation Getty (Apostolova 2020). The foundation "Project Buzludzha" declared "*Buzludzha deserves not BLAME about its past, but FAME about its future*" (Buzludzha n.d.). *Their enthusiastic efforts for preservation succeeded with the search for international financial support – gaining consequently two grants for Research, Conservation Planning and Adaptive Reuse Strategy (2019) and Emergency Stabilization of Mosaics of the Buzludzha Monument (2020) with financial support of Getty Foundation.* In 2021 they launched the idea for Open Buzludzha (Buzludzha n.d.) as *charitable* festival, planned for 2022 as well. This initiative shows us that, sometimes is possible to restore and preserve the monumental buildings such as Buzludzha even without the financial support by the official institutions and government.

The social media contributed hugely to the popularity of this stunning building. Adventurers, extreme sports lovers, tourists, photographers posted thousand amazing pictures in FB, Instagram and Pinterest. These images attracted the national and International community attention and turned the feelings and the approach towards it to Sympathy.

Thus, accordingly to the SAF's theory we can say that the building is changing gradually from indifference to the more positive Sympathy or Love stages, empowered by young generation and new approach and understanding of the values of the monumental building. The case of Buzludzha is perfect to illustrate one possible evolution of SAF. Passing from Love in 1980s when was constructed with donations and volunteer work from the society, it was followed by a long period of 30 years of Indifference (1990-2020) and the last three-four years the society and international community are showing Sympathy and Love again. This curve of feelings is translated in terms of actions as follows: construction (1980s)-decay (1990-2020)-conservation/restoration (2019- ongoing).

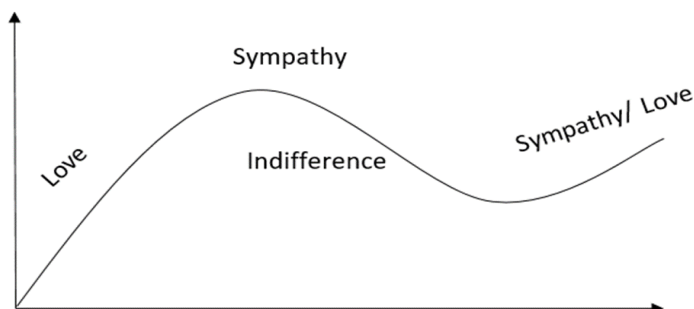

Fig 5. Buzludzha monument life cycle adapted from TALC (tourism attraction life cycle concept (Butler 1980) after 2019-ongoing

Conclusion

Europe, on one hand the continent perceived as the most violent in human history, hosting two world wars only in XX century, and on another hand perceived as the nascence and the cradle of the most important ideologies of the new history (capitalism, liberalism, new liberalism and the violently competing over the XX century communism and fascism), gave also to the world the ideas of equality, democracy, tolerance. In our view, it would have been a huge step back of the human civilization if the demolishment of monuments is taking part amongst European countries. These acts are close to barbarism. Such acts are not new to Europe, they happened back in European history many centuries ago for example with the flagrant examples of the revolutionary destructions of the Bastille or the demolishment of Normand religious heritage on British territories. We witness now their resurrection as acts erupting sporadically here and there throughout East European countries, lately kindled by the passions surrounding the Russo-Ukrainian military conflict. In our view the attitude towards socialist heritage in its integrity including monuments and administrative buildings should show a mark of civilization proper to spiritual and intellectual stature of this continent, which claims to achieve in its most recent history nonviolence and tolerance. Europe and European civilization showed to the world horrific evil cruelty towards millions of humans throughout its history – one need to remember the Inquisition's witch hunting, the Crusades the Colonization's crimes and the Holocaust. It would of been real prove of ideological and spiritual evolution to stop destructing and preserve the monuments and buildings of certain period, be it the socialist/communist one or another, in order to give chance to the past to speak for itself. In fact, all policies, spontaneous initiatives and voluntary work to preserve such monuments and buildings is the mark of such evolution. The creation of museums for example the Memento Park in Budapest, the Socialist art and Retro museums in Sofia and Varna, are representations of such evolved societal consciousness. Regardless whether the interpretation of the collected artefacts would be more positive or negative, what important is that they exist, in order to have the chance to be interpreted. Not in all cases, places and buildings possess the very same and commonly shared collective memory. The collective memory is joint and current expression of a need for identity and an identical narrative giving us the perspective of belonging. Very often very same building expresses multitude of collective memories, not only a singular one. It is a historian's responsibility to hierarchize the different memories of different

group and present to the public interpretation of history. Also the role of media is crucial in popularization and distribution of information to the general public. For the socialist heritage, which was built relatively not so distant in time, we still have contemporaries and their shared vivid memories fuel the debate and discussions.

LIST OF LITERATURE AND SOURCES:

1. Apostolova, Bilana. 2020. Stroiinfo. 04 14. Accessed 07 05, 2022. <https://stroinfo.com/nov-jivot-za-buzludzha/>
2. Bar, Šarūnė. 2017. Bored Panda. Accessed 07 05, 2022. https://www.boredpanda.com/evil-buildings/?utm_source=google&utm_medium=organic&utm_campaign=organic
3. BTS, Coldplay X. 2021. Coldplay X BTS - My Universe (Official Video). 09 30. Accessed 07 05, 2022. https://www.youtube.com/watch?v=3YqPKLZF_WU
4. Butler, R. W. 1980. "The concept of a tourist area cycle of evolution: Implications for management of resources." *The Canadian Geographer*, 24 (1) 5-12.
5. Buzludzha, Project. n.d. Project Buzludzha. Accessed 07 05, 2022. <http://www.buzludzha-project.com/#welcome>
6. Crcv, Official video for. 2013. PARKOUR Buzludzha - Crcv Bad case. 04 28. Accessed 07 05, 2022. <https://www.youtube.com/watch?v=5ekLr0vChIM>
7. Dnes.bg. 2016. Black Sea Information agency. 06 16. Accessed 07 05, 2022. <https://www.chernomore.bg/a/12-bg-obshtestvo/66038-styagat-chiniyata-na-buzludzha-pravyat-ya-hotel-ili-restaurant>
8. Evropa, Svobodna. 2021. Svobodna Evropa. 07 19. Accessed 07 05, 2022. <https://www.svobodnaevropa.bg/a/31366987.html>
9. Iankova K., Mileva S. 2020. "Socialist Legacies and Cities: Societal approach towards the socialist heritage." In *Routledge Handbook of Tourism Cities*, by A. M., & Coca-Stefaniak, J. A. (Eds.). Morrison, 477-492. Routledge
10. Light, D. 2000. "An Unwanted Past: contemporary tourism and the heritage of communism in Romania." *International Journal of Heritage Studies* 145-160
11. Marchev, Peter. 2015. Trud Newspaper. 12 12. Accessed 07 05, 2022. <https://trud.bg/article-5169906/>
12. Vasileva, A. and Kaleva, E. 2017. "Recharging Socialism. Bulgarian Socialist Monuments in XXIst Century." *Studia Ethnologica Croatica*. Zagreb: SEC. 171-192
13. Vestnik Trud <https://trud.bg/article-5169906/>
14. Chernomorie.BG. <https://www.chernomore.bg/a/12-bg-obshtestvo/66038-styagat-chiniyata-na-buzludzha-pravyat-ya-hotel-ili-restaurant> retrieved 15.05.2022
15. Svobodna Evropa <https://www.svobodnaevropa.bg/a/31366987.html> retrieved 15.05.2022
16. Stroiinfo < <https://stroinfo.com/nov-jivot-za-buzludzha/> retrieved 15.05.2022
17. Project Buzludzha < <http://www.buzludzha-project.com/#welcome> , retrieved 15.05.2022
18. Project Buzludzja.Festival < <http://www.buzludzha-project.com/festival>, retrieved 15.05.2022

ПАЧУЦЦІ І ЎСТАНОЎКІ ГРАМАДСТВА АДНОСНА КАМУНІСТЫЧНАЙ СПАДЧЫНЫ: ВЫПАДАК ПАЛАЦА З'ЕЗДАЎ БАЛГАРСКАЙ КАМУНІСТЫЧНАЙ ПАРТЫ НА БУЗЛУДЖЫ

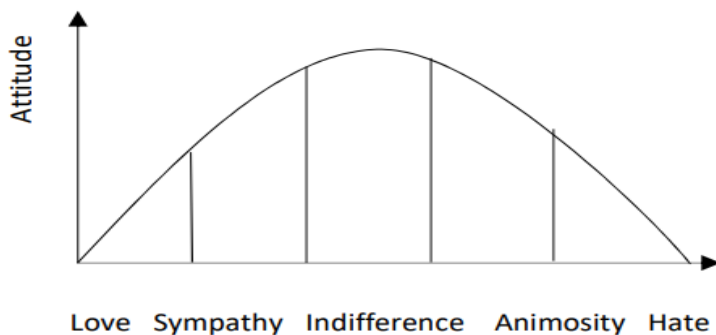
Соня Мілева, Каця Янкова

У гэтым артыкуле прадстаўляецца інаватыўны панятак пачуццяў і ўстановак грамадства (ПУГ) адносна спрэчнай культурнай спадчыны. Наш аналіз грунтуецца на лангitudным падыходзе (1990-2022) з улікам матэрыялаў СМІ, а таксама думак, што выказваліся ў ходзе грамадска-палітычных дыскусій адносна камуністычнай спадчыны Балгарыі. Хаця панятак створаны стасоўна да камуністычнай спадчыны ў постсавецкім кантэксте ў Балгарыі, ён прымяняльны да ўсіх відаў спадчыны, што выклікаюць супярэчнасці ў грамадствах у звязку з чалавечымі пачуццямі і ўстановамі, якія, на нашу думку, уласцівыя ўсім грамадствам. У рамках гэтай канферэнцыі разглядаецца кейс Бузлуджы – аднога з легендарных манументальных будынкаў сацыялістычнага перыяду ў Балгарыі. Панятак пачуццяў і ўстановак грамадства (ПУГ) адносна спадчыны распрацаваны на базе лангitudнага даследавання стаўлення да камуністычнай спадчыны ў Балгарыі ў перыяд 1990-2022 гг. Панятак прымяняльны да ўсіх відаў спадчыны і ўсіх нацыянальных кантэкстаў, асабліва тых, што адносяцца да гістарычных перыядаў, якія неадназначна ацэньваюцца грамадствам і працягваюць выклікаць гарачыя спрэчкі ды моцныя жарсці. Мадэль грунтуецца выключна на назіраннях за тым, як балгарскае грамадства ставіцца да сваёй спадчыны, назапашанай за сацыялістычны і папярэдні перыяд царскай Балгарыі, калі камуністычны рух вёў актыўную барацьбу з фашысцкім рэжымам, што ўсталяваўся ў краіне паміж 1930 і 1940-ымі гг. Пасля падзення камунізму ў 1989 г. большая частка гэтай спадчыны ў посткамуністычных краінах прыйшла ў заняпад, была разбураная або наадварот, была захаваная і ахоўвалася (Light 2000). Уражвае колькасць камуністычных і сацыялістычных артэфактаў, помнікаў, адміністрацыйных і жылых будынкаў. Яны сапраўды сталі неаддзельнай часткай гарадскога і вясковага краявіду Балгарыі (Vasileva, A. and Kaleva, E. 2017). Адносна ўсіх гэтых аб'ектаў у грамадстве прысутнічаюць розныя пачуцці і ўстаноўкі, якія па сваёй прыродзе зменлівыя, цяжучыя, але ніколі нікуды не знікаюць.

У выніку вывучэння гістарычных фактаў атрыманая карціна стварэння або разбурэння спадчыны. Карціну дапаўняюць іншыя дзеянні, такія як вандалізм, заняўбанне, маніпуляцыя, кансервацыя, ахова, перабудова і пераўтварэнне. Выкарыстоўваючы гэтыя грамадскія акты ў якасці рамкі, можна ўсталяваць сувязі з пачуццямі, якія прадстаўнікі грамадства выражаюць у дачыненні да гэтай камуністычнай спадчыны. Грамадства неаднароднае, таму для вывучэння грамадскага стаўлення да спадчыны, станоўчага або адмоўнага, неабходна разумець увесь спектр пачуццяў. Тут вызначаныя пяць відаў ПУГ: нянавісць, варожасць, абыякавасць, прыхільнасць і любоў (Iankova K., Mileva S. 2020). Гэтыя падыходы шчыльна звязаныя з дзеяннямі ад імя грамадства (і ўладаў), што моцна

паўплывалі на жыццё і смерць, упарадкаванне або неўпарадкаванне гэтай спадчыны. На графіку адлюстроўваюцца розныя віды пачуццяў, што існуюць у грамадстве і вызначаюць адпаведнае стаўленне да яе. Гэтыя пачуцці вызначаныя на базе 30-гадовага назірання за гісторыяй розных помнікаў, будынкаў і іншых тыпаў нерухомай спадчыны. Усе віды стаўлення ілюструюцца адпаведнымі прыкладамі.

Бузлуджа на шкале спектру адносіцца да тыпу “Абыякавасць”. Гэта пачуццё і ўстаноўка, якая вызначае форму яе існавання на працягу ўсіх гэтых гадоў.

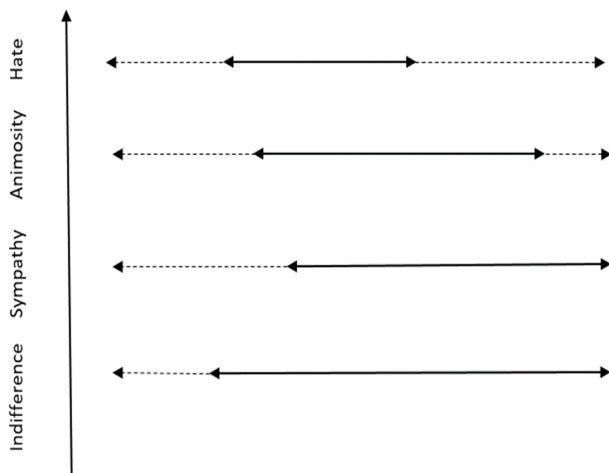
Мал. 1. Пяць стадый спектру пачуццяў і ўстановак грамадства (ПУГ) адносна сацыялістычнай спадчыны ў Балгарыі

- Любоў: пачуццё любові звязанае з пачуццём настальгіі (Ivanov and Achikgezyan, 2017). Яно вядзе да кансервацыі (захавання) і ўвекавечання аб'ектаў спадчыны, як, напрыклад, здарылася з Музеем сацыялістычнага мастацтва ў Сафіі і Рэтра-музеем у Варне, а таксама шматлікімі іншымі помнікамі, звязанымі з камуністычным рухам у еўрапейскіх пост-камуністычных краінах.
- Прыхільнасць: пачуццё прыхільнасці суадносіцца з прыняццём і ўключэннем нерухомай спадчыны ў гарадскі/вясковы краявід. Сярод прыкладаў – Дзімітраўград, Пернік і Мадан (Балгарыя), а таксама шматлікія помнікі пад адкрытым небам, звязаныя з Другой сусветнай вайной, на ўсіх экс-сацыялістычных тэрыторыях.
- Абыякавасць: вядзе за заняўдання і павольнага заняпаду спадчыны. Агульнанацыянальная сетка ўсіх музеяў камуністычнага руху ў Балгарыі, такіх як у Ястрэбіне або імя Велы Пеевай, некаторыя санаторыі, якія ўваходзілі ў склад нацыянальнай сістэмы аховы здароўя, спраектаваныя і пабудаваныя турыстычныя горныя і марскія курорты (Пампорава, Боравец, Сонечны Бераг). Закінуты і пакрысе заняпалы цэнтр з'ездаў камуністычнай партыі ў Бузлуджы – таксама прыклад абыякавасці.
- Варожасць: суадносіцца з фізічным пашкоджаннем, актамі вандалізму, здзекамі, аспрэчваннем статусу матэрыяльнай спадчыны або высмейваннем ды скажэннем спадчыны нематэрыяльнай, у прыватнасці – апавяданняў, успамінаў, сімвалаў.

Напрыклад, пашкоджанне і апаганьванне помніка Савецкай арміі ў цэнтры Сафіі ў 2014 г., а таксама ўсіх помнікаў і мясцін у розных гарадах Балгарыі, звязанымі з перамогай Чырвонай арміі.

- Нянавісьць: знаходзіцца ў канцы спектру. Праяўляецца праз частковае або поўнае разбурэнне помнікаў, будынкаў або аб'ектаў, а таксама праз спробы сцерці з калектыўнай памяці дакументы, кнігі, малюнкi або гісторыі ды асудзіць іх на забыццё. Прыкладам – разбурэнне маўзалея камуністычнага правадыра Георгія Дзімітрава ў 2001 г. У 1990-2015 гг. нянавісьць назіралася ў выглядзе разбурэння або поўнага дэмантажу помнікаў ды будынкаў, збудаваных за савецкім часам.

Усе пачуцці, што ўключаныя ў спектр, суіснуюць у грамадстве. Таксама цікава заўважыць, што змяняецца інтэнсіўнасць розных пачуццяў. У 1990-х гг. нянавісьць і варажасць былі найбольш распаўсюджаныя, а ў 2000-2014 гг. слабеюць. У 2014-2022 гг. адбываліся спарадычныя ўспышкі, што праяўляліся ў выглядзе дыскусій у СМІ аб разбурэнні або дэмантажы, а таксама стихійных актах вандалізму. Прыхільнасць, сімпатыя і любоў на пачатку 1990-х гг. ахаладзелі, але пасля 2000 г. ў рознай ступені інтэнсіўнасці адрадзіліся. Але можна беспамылкова сцвярджаць, што пераважным пачуццём у Балгарыі, якое такім застаецца ва ўсе часы, з'яўляецца абьякаваць. Гэтае пачуццё вядзе да павольнага заняпаду помнікаў, але з іншага боку абараняе іх ад імгненнага разбурэння (як здарылася, напрыклад, з маўзалеем Георгія Дзімітрава). На малюнку знізу адлюстроўваецца храналагічны графік інтэнсіўнасці ПУГ.

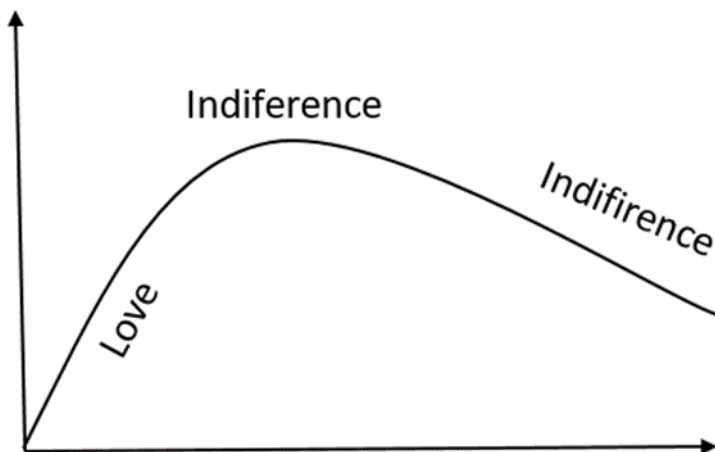

Мал. 2. Развіццё і інтэнсіўнасць ПУГ у 1980-2022 гг.

Бузлуджа – найбольш паразлівы прыклад занядбанна манументальнага будынка вялізнага маштабу, велічы і эстэтычнай вартасці, унікальны і запамінальны архітэктурны стыль якога ўяўляе сабой адзін з найлепшых прыкладаў балгарскай архітэктурнай школы адміністрацыйных будынкаў перыяду сацыялістычнага мадэрнізму. Кангрэс-цэнтр пабудаваны высока ў гарах, далёка ад гарадоў, таму закінуць яго было лёгка. Каб утрымліваць такі аб'ект, неабходны вялікі дзяржаўны клопат або прынамсі гаспадар, неабьякавы да яго будучыні. Знаходзячыся далёка ад вачэй і думак грамадства, за апошнія 30 гадоў, на працягу якіх камуністычная спадчына зазнала шматлікія ўдары,

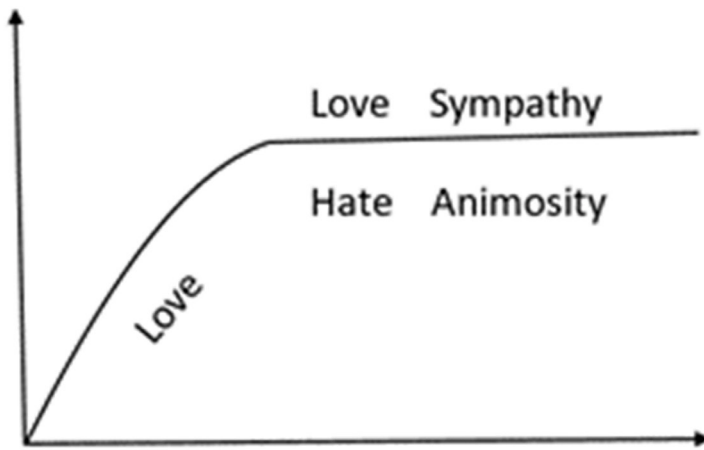
разбурэнне, апаганьванне, а часцей за ўсё – занядбанне, будынак лёгка забыўся і прыйшоў у заняпад. Цікава тое, што першай увагу на яго каштоўнасць звярнула міжнародная мастацкая супольнасць, якая пачала ў сваёй творчасці выкарыстоўваць яго інтэр’ер. Так, у 2013 г. французскі гурт CRCV (Crcv 2013) там зняў кліп на сваю песню “Bad case”, па яго слядах пайшлі шмат якія іншыя выканаўцы, такія як Coldplay і BTS (BTS 2021) на песню «My Universe». У 2020 г. на вяршыні Бузлуджы з адмысловым дазволам мясцовых уладаў сваё новае музычнае відэа “Big” зняла брытанская поп-спявачка Рыта Ора. Старонка BoredPanda (Bar 2017) ўключыла Бузлуджу ў спіс самых злавесных будынкаў свету.

Гмахам пачалі карыстацца спартоўцы экстрэмальных відаў для дэманстрацыі навыкаў, ускараскавання і фотаграфавання. Па афіцыйных СМІ і сацыяльных сетках здымкі з палаца пачалі разлітацца, бы снежны камяк. Было створана нямала дакументальных фільмаў. З гадамі павольна, але пэўна на будынак пачалі звяртаць увагу як структуры ўнутры краіны, так і міжнародныя арганізацыі, якія выражалі жаданне хаця б распачаць дыскусію аб яго лёсе, рамонт, кансервацыі і паўторным выкарыстанні.

Мал. 3. Жыццёвы цыкл помніка на Бузлуджы, адаптаваны на аснове панятку TALC (жыццёвы цыкл турыстычнага аб’екта) (Butler 1980)

Калі параўноўваць грамадскія ўстаноўкі адносна Бузлуджы і помніка савецкай арміі, карціна моцна адрозніваецца. Помнік савецкай арміі выклікае вельмі шмат спрэчак, таму пазіцыі “пасярэдзіне” няма – толькі любоў і нянавісць, пры гэтым помнік усё яшчэ стаіць дзе стаяў у цэнтры Сафіі. Ён не раз апаганьваўся і зазнаваў спробы разбурэння ды дэмантажу, але барацьба паміж пачуццямі любові і нянавісці ды ўсё дзеянні, што вынікаюць з гэтых пачуццяў, утрымліваюць яго на месцы і перадухіляюць разбурэнне. Тым часам Бузлуджа вельмі моцна і амаль незваротна пацярпела ад павольнага заняпаду. Мінае ўсё болей часу, і на рамонт, рэканструкцыю і кансервацыю патрабуюцца ўсё большыя ўкладанні.

Мал. 4. Жыццёвы цыкл помніка савецкай арміі, адаптаваны на аснове панятку TALC (жыццёвы цыкл турыстычнага аб'екта) (Butler 1980)

Такія будынкi сацыялістычнай спадчыны, як Бузлуджа – гэта мясціны памяці, частка нацыянальнай гісторыі і ідэнтычнасці. Натуральна, што ідзе дыскусія, у грамадстве існуюць пэўныя ўстаноўкі, адрозныя тлумачэнні, бо ў супольнасці грамадзян мясціны памяці павінны служыць пляцоўкай для розных інтэрпрэтацый. У пост-мадэрнісцкім грамадстве ў нас ёсць правы і дасяг да розных інтэрпрэтацый у грамадскай прасторы. Усе галасы, усе тлумачэнні праблемных тэм, якія адносяцца да “траўматычнай” спадчыны, маюць роўны дасяг да грамадскага дыскурсу. Мець адзіную калектыўную памяць у нашыя часы цяжка, асабліва ў такой краіне як Балгарыя, якая мае такую багатую, балючую і супярэчлівую гісторыю, у якой у ходзе адносна кароткага перыяду па чарзе знайшлося месца і фашысцкаму, і камуністычнаму перыядам. У 1920-40-ыя гг. на тэрыторыі Балгарыі пастаянна ішла барацьба паміж гэтымі моцнымі і канкурэнтаздольнымі ідэалогіямі за панаванне і ўладу. Помнікі і будынкi, пабудаваныя ў перыяд фашызму (1920-1945) і камунізму (1945-1990), зазнавалі ўзаемае адкіданне, разбурэнне, асуджэнне. З абодвух бакоў “грамадскіх барыкад” назіраецца змяненне назваў, скіданне сімвалаў, нават разбурэнні. Падчас камуністычнага кіравання (1944-1990) аналагічнае стаўленне было да будынкаў, таўраваных як “фашыстоўскія” або “буржуазныя”, а пасля 1990 г. мы гэта бачым адносна будынкаў, абазначаных як “камуністычныя”. У той жа час трэба прызнаць, што будынкi, якія маюць больш утылітарную прыроду, насамрэч захоўваюцца і “перапрацоўваюцца” для новых патрэбаў, а вось помнікі, якія ўспрымаюцца як чыста палітычныя праявы, часцей наклікаюць на сябе спробы разбурэння або вандалізму.

Не вельмі пашчасціла і некаторым будынкам. Так здарылася з велічным цэнтрам з’ездаў камуністычнай партыі “Бузлуджа”, пабудаваным высока ў гарах. На наш погляд, асноўным чыннікам занябання і павольнага развалу будынка стала яго аддаленасць. У той жа час тая самая аддаленасць паспрыяла таму, што некаторыя сімвалы, якія былі неад’емнай часткай кампазіцыі – такія як рукі, што трымаюць полымя, пяціканцовая зорка і мазаікі інтэр’еру – не былі разбураныя і не падзялілі лёс іншых легендарных будынкаў, такіх як дом камуністычнай партыі ў цэнтры Сафіі, з якога знялі зорку, прэзідэнцкі палац, дзе з паверхні паздымалі ўсе сімвалы, або пяціканцовая зорка ваенна-марской вучэльні ў Варне. Тым не меней, размяшчэнне ў цэнтральнай частцы гарадоў уберагло гэтыя

будынкi. Ваенна-марская вучэльня – гэта па-ранейшаму ваенна-марская вучэльня, а дом камуністычнай партыі – гэта цяпер частка будынка парламента. У гэтым выпадку прызначэнне двух будынкаў або зусім не змянілася, або змянілася не так значна. А вось іншы будынак вялізнай грамадскай значнасці – маўзалеі Георгія Дзімітрава – у 2001 г. быў разбураны без кансультацый з грамадскасцю і нягледзячы на народны пратэст. Гэты будынак, як і будынкi прэзідэнцкага палаца ды камуністычнай партыі, можна было “аддаць на перапрацоўку”. Ад экспертаў (архітэктараў, урбаністаў) паступала нямала прапанов ператварыць збудаванне ў сховішча твораў мастацтва пры прылеглай нацыянальнай мастацкай галерэі (былым царскім палацы), што знаходзілася насупраць маўзалея, скарыстацца ўнікальнымі халадзільнымі і кандыцыянернымі ўстаноўкамі будынка ды тунэлямі, што злучалі два будынкi паміжсобку. Але гэта не спыніла тагачасны праварадыкальны ўрад, і ён трыма выбухамі бомбаў разбурыў будынак. У тым самым годзе на іншым канцы свету, у Афганістане, урад Талібана разбамбіў аб’ект спадчыны ЮНЕСКА – Баміянскія статуі Буды. Пасля гэтага варварскага акту ў 2003 г. ЮНЕСКА стварыў новую катэгорыю сусветнай спадчыны – культурная спадчына пад пагрозай. Уражваюць паралелі паміж двума выпадкамі. Чым адрозніваецца бамбардаванне маўзалея Георгія Дзімітрава і статуі Буды? Кожны на гэтае пытанне можа адказаць сам.

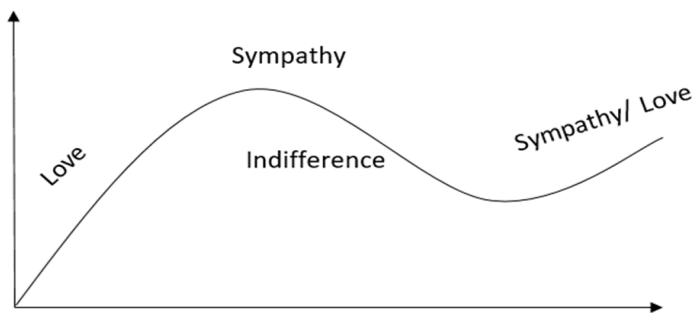
З музейна-гістарыяграфічнага гледзішча Бузлуджу, нягледзячы на яе гаротны стан, можна захаваць. Большая частка мазаік ацалела, іх можна аднавіць і ўратаваць. Тэрміновай увагі патрабуе напайразбураны дах.

Ёсць шмат праектаў паўторнага выкарыстання будынка. Да 2019 г. ніводнаму з іх не было дадзенае зялёнае святло. Ад тутэйшага бізнэсоўцы паступіла прапанова будынак адрамантаваць і прыстасаваць пад казіно, іншыя бачаць палац музеям нацыянальнай памяці (Marchev 2015) або нават гасцініцай (Dnes.bg 2016). Шмат дыскусій у апошнія гады ўзнікла наконт уласнасці будынка – ці ён усё яшчэ належыць сацыялістычнай партыі, ці дзяржаве. На дадзены момант помнік знаходзіцца ў дзяржаўнай уласнасці, ім распараджаецца рэгіянальная адміністрацыя Стара-Загора, што ўскладняе рэалізацыю праектаў. Таму цяпер у будынку працуюць толькі валанцёры, якія рыхтуюць яго да рамонту. Дазволу на працы ў іх няма, але перашкод таксама ніхто не чыніць. У 2021 г. міністэрства культуры вырашыла надаць будынку статус нерухомай культурнай каштоўнасці міжнароднай значнасці. Гэта азначае, што гмах атрымае прававую абарону з удзелам дзяржавы. У апошнія 30 гадоў гэтага не было, большая частка мазаік былі раскрасленыя, будынак развальваўся (Evgora 2021).

Дзякуючы намаганням балгарскай фундацыі “Праект Бузлуджа” і супрацоўніцтву міжнародных экспертаў, універсітэтаў (з Балгарыі і Нямеччыны), а таксама балгарскаму і нямецкаму камітэту ІКАМОС, будынак атрымаў грант ад амерыканскай фундацыі Getty (Apostolova 2020). Як заявіла фундацыя “Праект Бузлуджа”, “Бузлуджа заслугоўвае не бясплатнай мінуўшчыны, а слаўнай будучыні” (Buzludzha n.d.). У выніку іх высілкаў дзеля захавання аб’екта, ім удалося прыцягнуць міжнародную фінансавую падтрымку і атрымаць два запар гранты: на даследаванне, планаванне кансервацыі ды стратэгію прыстасавання для паўторнага выкарыстання (2019) і тэрміновую стабілізацыю мазаік помніка Бузлуджа (2020) пры фінансавай падтрымцы фундацыі Getty. У 2021 г. ініцыятыва вылучыла ідэю дабрачыннага фестываля “Адкрытая Бузлуджа” (Buzludzha n.d.), што плануецца і на 2022 г. Гэта ўсё паказвае, што часам манументальныя будынкi, такія як Бузлуджа, можна аднавіць і захаваць нават без фінансавай падтрымкі дзяржаўных органаў.

Вялікі ўнёсак у папулярызацию гэтага ашаламляльнага будынка зрабілі сацыяльныя сеткі. Шукальнікі прыгодаў, аматары экстрэмальнага спорту, турысты, фатографы размяшчалі тысячы выдатных здымкаў у FB, Instagram, Pinterest. Здымкі прыцягнулі ўвагу ў краіне і за яе межамі, змяніўшы пачуцці ды падыход да аб'екта на карысць прыхільнасці.

Такім чынам, паводле тэорыі ПУГ можна сцвярджаць, што стаўленне да будынка змяняецца і са стадыі абьякавасці пераходзіць да больш станоўчых стадыяў прыхільнасці і любові. Гэта абумоўлена зменай пакаленняў, новым падыходам да манументальных будынкаў і разуменнем іх каштоўнасці. Выпадак Бузлуджы – цудоўная ілюстрацыя эвалюцыі ПУГ. У 1980-ыя гг., калі яе збудавалі на ахвяраваныя сродкі і з удзелам добраахвотнікаў ад грамадскасці, да яе ставіліся з любоўю, потым ішоў доўгі 30-гадовы перыяд абьякавасці (1990-2020), а ў апошнія тры-чатыры гады ў грамадстве і на ўзроўні міжнароднай супольнасці зноў праяўляюцца прыхільнасць ды любоў. У дзеяннях крывая пачуццяў праяўляецца наступным чынам: будова (1980-ыя) – заняпад (1990-2020) – кансервацыя і рэстаўрацыя (з 2019 г.).

Мал. 5. Жыццёвы цыкл Бузлуджы, адаптаваны на аснове панятку TALC (жыццёвы цыкл турыстычнага аб'екта) (Butler 1980)

Высновы

Еўропа, з аднаго боку, лічыцца кантынентам, дзе гвалт дасягнуў самых вялікіх маштабаў у чалавечай гісторыі. У адным толькі XX ст. тут адбыліся дзве сусветныя вайны. З іншага боку, яна ўспрымаецца як калыска самых важных ідэалогій новай гісторыі (капіталізму, лібералізму, новага лібералізму, а таксама камунізму і фашызму, якія ў XX ст. вялі паміж сабой крываваю барачыбу). Яна ж дала свету ідэі роўнасці, дэмакратыі, талерантнасці. На наш погляд, калі ў краінах Еўропы пачнецца зрынанне помнікаў, гэта стане вялікім крокам назад для людскай цывілізацыі. Гэтыя дзеянні нагадваюць варварства. Яны для Еўропы не новыя – такое здаралася ў еўрапейскай гісторыі і раней, напрыклад, калі ў рэвалюцыйным запале была зруйнаваная Бастылія, а на брытанскіх тэрыторыях зносілі рэлігійную спадчыну нармандцаў. Мы становімся сведкамі адраджэння такіх тэндэнцый – спарадычна ў розных мясцінах Усходняй Еўропы зноў назіраюцца падобныя праявы, падагрэтыя жарсцямі вакол расійска-ўкраінскага ваеннага канфлікту. На наш погляд, устаноўкі адносна ўсяе сацыялістычнай спадчыны, у тым ліку помнікаў і адміністрацыйных будынкаў, павінны адпавядаць узроўню цывілізацыі, належнаму для духоўнага і інтэлектуальнага даробку кантынента, які ў гады найноўшай гісторыі,

як сцвярджаецца, дасягнуў максімальнай цярпімасці і павагі да негвалтоўных метадаў. Раней у сваёй гісторыі Еўропа і еўрапейская цывілізацыя паказала свету небывалае зло і жорсткасць у дачыненні да мільёнаў чалавек – варта прыгадаць паляванне на ведзьмаў, што чыніла інквізіцыя, крыжовыя войны, злачынствы каланізацыі, Галакост. Спыненне разбурэнняў і захаванне помнікаў ды будынкаў любога перыяду, будзь тое сацыялістычныя, камуністычныя або іншыя, каб мінуўшчына магла гаварыць сама за сябе, можа стаць сапраўдным доказам ідэалагічнай і духоўнай эвалюцыі. Насамрэч усе палітычныя і грамадскія ініцыятывы, а таксама добраахвотная праца, накіраваная на захаванне гэтых помнікаў і будынкаў – гэта прымета такой эвалюцыі. Праявай развіцця грамадскай свядомасці таксама з’яўляецца стварэнне музеяў, напрыклад – Парка Мемента ў Будапешце, Сацыялістычнага і Рэтра-музея ў Сафії ды Варне. Незалежна ад таго, ці будзе інтэрпрэтацыя сабраных артэфактаў пазітыўная або негатыўная, важна, што яны існуюць і маюць шанец на інтэрпрэтацыю. Не заўсёды мясцінам і будынкам уласцівая тая самая і агульнапрынятая мадэль калектыўнай памяці. Калектыўная памяць – гэта супольная і сучасная праява патрэбы ў ідэнтычнасці ды ідэнтычным наратыве, які дае нам адчуванне прыналежнасці. Вельмі часта адным і тым жа будынкам выражаецца мноства калектыўных памяцяў, а не адна. Іерархізацыя розных памяцяў, уласцівых розным групам, і данясенне іх да грамадства з мэтай інтэрпрэтацыі – гэта задача гісторыка. Вызначальную ролю ў папулярызацыі і распаўсюдзе інфармацыі у грамадстве таксама граюць СМІ. Што датычыць сацыялістычнай спадчыны, якая яшчэ адносна недалёкая ад нас у часе, усё яшчэ жывуць яе сучаснікі, чые жывыя ўспаміны падаграюць дыскусіі і спрэчкі.

СПІС КРЫНІЦ І ЛІТАРАТУРЫ:

1. Apostolova, Bilana. 2020. *Stroiinfo*. 04 14. Accessed 07 05, 2022. <https://stroinfo.com/nov-jivot-za-buzludzha>
2. Bar, Šarūnė. 2017. *Bored Panda*. Accessed 07 05, 2022. https://www.boredpanda.com/evil-buildings/?utm_source=google&utm_medium=organic&utm_campaign=organic
3. *BTS, Coldplay X*. 2021. *Coldplay X BTS - My Universe (Official Video)*. 09 30. Accessed 07 05, 2022. https://www.youtube.com/watch?v=3YqPKLZF_WU
4. Butler, R. W. 1980. «The concept of a tourist area cycle of evolution: Implications for management of resources.» *The Canadian Geographer*, 24 (1) 5-12
5. Buzludzha, Project. n.d. *Project Buzludzha*. Accessed 07 05, 2022. <http://www.buzludzha-project.com/#welcome>
6. Crcv, Official video for. 2013. *PARKOUR Buzludzha - Crcv Bad case*. 04 28. Accessed 07 05, 2022. <https://www.youtube.com/watch?v=5ekLrOvChIM>
7. Dnes.bg. 2016. *Black Sea Information agency*. 06 16. Accessed 07 05, 2022. <https://www.chernomore.bg/a/12-bg-obshtestvo/66038-styagat-chiniyata-na-buzludzha-pravyat-ya-hotel-ili-restaurant>
8. *Evropa, Svobodna*. 2021. *Svobodna Evropa*. 07 19. Accessed 07 05, 2022. <https://www.svobodnaevropa.bg/a/31366987.html>
9. Iankova K., Mileva S. 2020. «Socialist Legacies and Cities: Societal approach towards the socialist heritage.» In *Routledge Handbook of Tourism Cities*, by A. M., & Coca-Stefaniak, J. A. (Eds.). Morrison, 477-492. Routledge
10. Light, D. 2000. «An Unwanted Past: contemporary tourism and the heritage of communism in

-
- Romania.» *International Journal of Heritage Studies* 145-160
11. Marchev, Peter. 2015. *Trud Newspaper*. 12 12. Accessed 07 05, 2022. <https://trud.bg/article-5169906/>
 12. Vasileva, A. and Kaleva, E. 2017. «Recharging Socialism. Bulgarian Socialist Monuments in XXIst Century.» *Studia Ethnologica Croatica*. Zagreb: SEC. 171-192
 13. *Vestnik Trud* <https://trud.bg/article-5169906>
 14. Chernomore.BG. <https://www.chernomore.bg/a/12-bg-obshtestvo/66038-styagat-chiniyata-na-buzludzha-pravyat-ya-hotel-ili-restoran> retrieved 15.05.2022
 15. *Svobodna Evropa* <https://www.svobodnaevropa.bg/a/31366987.html> retrieved 15.05.2022
 16. *Stroiinfo* < <https://stroiinfo.com/nov-jivot-za-buzludzha/> > retrieved 15.05.2022
 17. *Project Buzludzha* < <http://www.buzludzha-project.com/#welcome> >, retrieved 15.05.2022
 18. *Project Buzdudja.Festival* < <http://www.buzludzha-project.com/festiva> >, retrieved 15.05.2022

IS SOCIALIST REALISM (DE)COLONIAL? OR, HOW TO RE-APPROPRIATE THE SPIRIT OF THE GIFT

Michał Murawski

When I carried out my research on the Palace of Culture and Science in Warsaw, I made a more or less conscious effort to not elaborate on the colonial/decolonial/postcolonial dimension of my research (Murawski 2019). The reason was threefold. First, I did not want to appropriate or to suggest an equivalence between the experience of predominantly white Poles and colonised and decolonising populations in Asia and Africa; or, rather, I was not opposed to such an equivalence but I simply shied away from straying too deep into it. Secondly, the postcolonial/decolonial lens in Polish academia is often associated with a rightwing revanchist school, which deploys it to maximise the Polish stake to victimhood – as such, it is also associated with an anticommunist narrative, which reduces the experience of state socialism exclusively to one of suffering to exploitation. I wanted to show a more nuanced story, and – running against the current of Polish anticommunist ideological hegemony – to show the progressive, collectivity-creating power of a communist building.

There can be no doubt, however, that the colonial dimension was there. Poland *was* colonised by the Soviet Union in a manner which extended the prior colonial dominion over it by the Russian Empire. There was economic and military exploitation, there were settlers, complex and performative forms of tribute were exerted and extracted. It's rather clear cut. The maritime cathexis of traditional scholarship on colonialism prevents a discussion of equivalence between Russian-Soviet contiguous “imperialism” and Euro-American “colonialism”. I use the terms colonialism and imperialism interchangeably here, consciously, to move away from the Youngian/Saidian consensus that posits such a strong distinction between the two terms (Said 1993, Young 2015)⁸⁹; and that makes it more difficult for a substantive conversation about not only Russian but also Soviet colonialism to take place.

Now let me turn explicitly to the question of socialist realism. As Ievgeniia Gubkina (2015) has recently argued, writing with reference to Freedom Square in Kharkiv, the site of Derzhprom, on which Constructivist buildings belonging to the same ensemble as Derzhprom, and designed by the same Ukrainian Constructivist architect – Yaakov Shteinberg – were coated in a thick layer of Socialist Realist décor.

“We need to “critically evaluate the methodology with which [Socialist Realism] has been interpreted for years. Stalinism is a very important milestone in the understanding of 20th century colonialism. The Freedom Square in Kharkiv is a prime example of it.”

On 1 March 2022, KhSA suffered a direct hit from a thermobaric vacuum missile and was burned out and destroyed, killing several dozen people. So, when this building is rebuilt,

⁸⁹ According to Edward Said, colonialism consists in the “implanting of settlements on a *distant* territory [emphasis added]”, whereas imperialism relates to the ideology of overseas expansion.

should it be “decolonized”? Should it be returned, in the process of reconstruction, to its pre-war Constructivist appearance, created during a time when Kharkiv was in fact the capital of a Soviet Ukraine undergoing a substantive process of autonomization and “Ukrainization”. Should we go further and restore the coherence of the Freedom Square Constructivist ensemble? On the other hand, are not both Constructivism and post-war modernism, surely, tarnished with many of the same colonial (even fascist) characteristics as modernism is? Colonialism, surely, is more than a question of style.

Yet, there is a lot that was uniquely imperialist/colonialist about Stalinist socialist realism. As architectural theorist and culturologist Vladimir Paperny (2002) has shown in his seminal work on Russian architectural history, “Culture Two” (the architectural culture of the Stalin era) has a particular affinity with violence, conquest and vertical models of power. Greg Castillo – especially in his still remarkably relevant early work – has also written extensively on the remarkable similarities between western orientalist aesthetic practice and Soviet socialist realist ones. As he emphasises (1997: 400, this affinity applied even to the level of labour practices

“Socialist realism indeed perpetuated some aspects of folk art, rehearsing a colonial model of cultural exchange in the process. Like the Indo-Saracenic architecture of the British Raj, it provided a stylistic framework in which masters of indigenous construction were reduced to specialists working under the supervision of outside ‘experts.’”

In any case, there is no doubt that the story of the coloniality of socialist realism – or of *Socialist Impe-Realism* – needs to be written, theorized and considered much more extensively.

The Gift of Noncapitalism

I will focus here on the paradoxical (de)coloniality of the way in which the palace of culture was framed as a “free gift” from the USSR to Poland. Social anthropologists from Marcel Mauss onwards have long described how the gift is a mechanism, which at once ensnares the receiver in unequal power relations in relation to the giver; but on the other hand has the potential for creating a sort of far-reaching social solidarity, which is lacking in societies founded upon the exchange of commodified goods. The gift is the opposite of the commodity. And the very idea of space in socialist public culture is saturated with the logic of the gift. But the logic of the gift pervades not only in socialist contexts. As anthropologists including Nikolai Ssorin-Chaikov (2006, 2006b) and Bruce Grant (2009) have pointed out, this logic of prestation pervaded also the Soviet and Tsarist expansionist and colonialist projects (albeit in distinct ways).

The Palace of Culture and Science was born at a very precise—and abrupt—moment in time. The story below, recounted in Józef Sigalin’s [explain] memoirs, is one that a surprising number of my Warsaw interlocutors were able to recall with some precision. Sigalin recounts how, on July 2, 1951, he received a telephone call from Central Committee Interior Minister Hilary Minc forewarning him of a high-level conversation due to occur the following day: “Tomorrow, in the course of your tour around Warsaw with Viacheslav Mikhailovich Molotov [longtime Soviet foreign minister], he is likely to come out with a suggestion to build in Warsaw a tower of the same type as those Moscow towers, which they have recently been building there and of which they are so proud. This is Stalin’s decision, relating to an obligation undertaken by the Soviets in 1945. The key thing is not to be too surprised by this proposition, to respond to it in a generally positive tone and to not get bogged down by details” (Sigalin 1986: 422). Sigalin confirms that the planned conversation did indeed take place. “A quick sentence, interjected into the conversation by Molotov: ‘And how would you like to see, here in Warsaw, a tower like

the ones we have at home?' My reply, 'Well yes, I suppose we would'.⁹⁰

The notion of the "gift of friendship," of obvious anthropological interest, was the primary narrative through which the Palace's origins were presented in the literature of the time, as well as constituting a fruitful avenue through which critics (in the 1950s, throughout the PRL era, and now) underline the brazen one-sidedness of its imposition on Warsaw. It is difficult to find another source that hammers home so relentlessly the "free lunch" message as the article from which the below citations are taken, by journalist Karol Małcużyński in a 1952 edition of the main party daily newspaper, *Trybuna Ludu*:

There have been many gifts, it is true. Kings, holy men and magnates have been bestowing gifts upon each other since ancient times. . . . But for one nation to give something to another, to simple people? Never before. I have not come across another international treaty like that from 5 April 1952. An eye accustomed to cryptic diplomatic formulations searches despite itself for another section of this treaty. That in return, the Polish government ... that the other party obligates itself to. . . . For nothing? As a proof and expression of friendship? To help a fraternal nation? The annals of diplomacy have no known no such values. . . . Perhaps one day this Warsaw treaty will be cited as a precedent in a new chapter of international relations."

If one was to search the archives of ethnographic knowledge for cases where the "notion of a 'pure gift' is a mere ideological obfuscation" – and, as Jonathan Parry (1986: 455) points out, such examples are not hard to come by—the case of Stalin's gift to Warsaw would surely be among the most brazenly articulated of these obfuscations.

Beyond the *Trybuna* text above, the message of the donor's generosity and the recipient's fascination and gratitude was repeated ad nauseam in press reports and propaganda materials before and during the Palace's construction. On the other hand, the disingenuous nature of the gift was also remarked upon immediately. Writer and diarist Maria Dąbrowska (whose opinion of the new regime was unenthusiastic), wrote in her diary entry for May 2, 1952 (Dąbrowska 2009: 135):

Urbi et orbi, . . . the newspapers [have] suddenly started announcing a "great gift from the fraternal Soviet Union" . . . to be built not only by Russian machines, but also by Russian engineers and workers, put together from (allegedly) imported materials. The design itself is Muscovite, supposedly consulted with Polish architects, but who among them would be courageous enough to express their own opinion? This design, displayed almost every day in the newspapers, is—from above, from this and the other side—horrendously ugly, justified by nothing. The whole of Warsaw will lie at the feet of this monster. . . . It has been unequivocally announced, that "the whole nation has accepted this gift with the greatest enthusiasm and gratitude". In actuality, however, the whole of Warsaw has received this news with consternation, confusion, some with despair. All sorts of comments are being made; here is a gentle one: "It's for Katyń, they want to show what kind of friends they are". Others speculate about what the Russians' intentions could be. And that no one undertakes multi-billion investments of this sort in a foreign country from the goodness of their heart. The fact remains, that Russia is moving ten thousand of its own people to the

90 Ssorin-Chaikov has commented on the "performative and predictable political means" of ensuring that gifts presented to Stalin appeared "as if spontaneous" (2006a: 363). The Sigalin-Minc exchange shows that this worked both ways. An almost identical story – a 2012 conversation between Vladimir Putin and Sobyenin – lies at the genesis of Zaryadye Park in Moscow. See Murawski (2022), "Falshfasad: Infrastructure, Materialism and Realism in Wild Capitalist Moscow". *American Ethnologist*, forthcoming, August 2022.

capital of Poland, for whom it is building a whole little town in Jelonki. I heard that some of their laborers are already in Warsaw, and that there have been a few rather sharp disputes with our own jacks. Over better working conditions, and the dragging along of some women to their barracks by force. Of course, these could just be rumors. Either way, I have fallen into a sort of depressed humiliation. I was reminded of the building of the Orthodox Cathedral on Saxon Square. This was also the largest building in Warsaw at the time.

This relatively short page from a skeptic's diary nearly summarizes numerous of the impurities vested, or seen to be vested, within the Stalinist gift. The allusion to Katyń invokes the notion of a sort of "apology gift" or, rather, an "amnesia gift" meant to erase the potentially destabilizing memory of an untoward act committed by the giver. Or perhaps a gift whose oppressive power content is so clearly evident (all the more so through its continuity with previous gestures of architectural domination, notably the nineteenth-century Alexander Nevsky Cathedral on Warsaw's Saxon Square) that it constitutes a sort of direct architectural extension of the violence of Katyń rather than an attempt to atone or to negate it. And the suggestion of sexual violence (which I heard invoked several times in Warsaw, especially when visiting the Friendship housing estate currently situated in the buildings previously occupied by Soviet laborers) suggests that the prostration of the city before the Palace predicted by Dąbrowska belongs more to the sphere of outright sacrifice ("contract sacrifice" in Mauss's phrase) than to accommodation or reciprocity (Mauss 2016: 82).

The Gift of Noncapitalism⁹¹

A number of scholars have drawn attention to and attempted to make sense of the marked prominence of gift dynamics in the culture, society, and economy of twentieth-century state socialism. Focusing on the public culture of the Stalin-era Soviet Union, historian Jeffrey Brooks has assembled an empirically broad catalogue of how Stalinist socialism in particular functioned as an "economy of the gift" (Brooks 1999: 84-105). In Brooks's account, this economy was malevolent and disingenuous; it perpetrated a "theft of agency," relying on a "politics of obligation" to render the ordinary inhabitants of the Soviet Union (and, after 1945, of the entire Soviet bloc) into "debtors of the Party, and ultimately of Stalin" (Brooks 2003: 52). Framed around an examination of countergifts received by Stalin and other Soviet leaders, Nikolai Ssorin-Chaikov, by contrast, theorizes Soviet gift dynamics as a radically noncapitalist "intervention in modernity." Ssorin-Chaikov points out that the centrality and discursive prominence of the gift in the everyday life (and national and international macropolitics) of state socialism is predicated on a conscious rejection of capitalist norms of economic interaction (Ssorin-Chaikov 2006b: 13):

The public nature of gift-giving constructed a political economy that followed gift logic, first, on the Soviet, and second, the global scale of the socialist world-system. In this extensive system of exchange, different forms of wealth were to circulate emphatically not in commodity form. . . . Just like goods and services within the Soviet society were supposed to circulate without the market, international relations of the socialist states were built on the ubiquitous formula of "brotherly mutual aid."

Ssorin-Chaikov points out that most contemporary anthropological commentaries have tended to theorize gift relations as "antinomial to modernity." (Ssorin-Chaikov 2006a: 357) Indeed,

91 This section of the article consists of an edited version of a passage from Chapter 3 of Murawski's *The Palace Complex* (2019: 64-68).

he suggests, the practice of Soviet socialism does mirror anthropological theory in the manner of its reliance on a rock-hard binary between “gift” and “commodity.” At the same time, however, in direct opposition to Maussian wisdom, Soviet culture represents the *commodity* as evolutionarily anachronistic and recasts the gift as the foundation for the political economy of the socialist future (as the *Trybuna* journalist’s emphasis on the “never before” suggests). In Ssorin-Chaikov’s terms, this is a “vision of modernity as a temporal negation of the commodity form. (Ssorin-Chaikov 2006b: 13)”

Following Mauss’s own evolutionary logic, Jonathan Parry has argued that more differentiated societies are likely to place a greater “premium on reciprocity”: “an elaborated ideology of the ‘pure’ gift is most likely to develop in state societies with an advanced division of labor and a significant commercial sector” (Parry 1986: 467). In the Soviet case, however, the claim to novelty and economic superiority is predicated precisely on the *impossibility* of reciprocity in any condition other than of a fraternal world resting on a foundation of the common ownership of the means of production (including property). At the same time, however, there is no doubt that this discursive “premium on reciprocity” is heightened by the extent to which the notion of the pure Soviet gift of socialism constitutes a dissimulation of ensnarement into very unequal power relations, for which the practice of gifting functions as consolidator. In Ssorin-Chaikov’s description, “the ‘gift—counter-gift idiom’ summed up the entire [Soviet] society”, not merely as a metaphor but as a determinant political foundation (2006b: 17). The gift is thus at the heart of the “militant noncapitalism” (to borrow Stephen Kotkin’s term) that guides state socialist ideology, political economy, and culture (Kotkin 1997: 53).

Mauss’s theory of the gift is pivoted around the famous Maori *hau*, the “master concept of the *Essai sur le don*” (Sahlins 1972: 149). *Hau*, the subject of much discussion and rethinking among anthropologists, historians, and philosophers for the past hundred years, is defined as “the spirit of the thing given” (Mauss 2016: 69). *Hau* is the force that binds the gift indelibly—or inalienably—to the giver and that therefore constitutes the source of the recipient’s “obligation to reciprocate.” In Mauss’s words, “*hau* pursues anyone who holds it”.

For Mauss and his interpreters, *hau* is the source of the obligation to reciprocate. *Hau* drives the “thing given” in one of two directions: either to return to its “place of origin” or—as in the case of the Palace—“to produce, for the clan and the soil from which it came, an equivalent that replaces it” (Mauss 2016: 73). In this case, the thing given seeks to re-create on the soil to which it has been transplanted a state socialist political-economic regime, organized around the eradication of commodity exchange and its replacement by a radically new kind of noncapitalist, high-modern (rather than premodern) gift economy. In the words of Stalin-era Polish architectural ideologue Edmund Goldzamt, the role of the Palace gift is to assist in the “transformation of the infrastructure of social ties,” to act as a material consolidator for the “foundational gift” of socialism, on which its very existence relies. The Palace’s elaborately articulated “gifting” to the city was preceded by the mass expropriation of property from private landlords, instituted by means of the October 1945 Bierut Decree. The Palace’s very foundation, then, rests on a logic of expropriation. In order for the gift to materialize, private property had to be taken away from its owners and turned into something quite different: public property. The Palace, then, is a material device for the consolidation of the social effects of the expropriation of private property and for the communalization of the city. This making public of property is thus the last-instance purpose of the Palace’s “architectural power,” of its spatial and aesthetic, or morphological, characteristics.

Conclusion: Decolonisation-by-varsovianization

Gifts, to reemphasize, are properly holistic phenomena that seep into every domain of social life. In Mauss's typology, they are "total social facts," "at the same time juridical, economic, religious and even aesthetic, morphological, etc (Mauss 2016: 173)." Indeed, it could certainly be argued that the Palace—through the enormity of its bulk, the extravagance of its form, and the eclecticism of the functions it contains—weighs upon all of the above aspects of Warsaw's existence. In Warsaw, then, the Soviet version of hau, Mauss's "spirit of the thing given"—which binds the receiver indelibly to the giver—obliged Varsovians to approach the building with a certain official deference (while inspiring a great deal of private hatred) throughout the communist era. Following the fall of the Polish People's Republic in 1989 and of the Soviet Union itself in 1991 (and the withdrawal of the last Soviet troops from Polish territory in 1993), the Polish side's obligation to reciprocate (the interstate-socialist hau) collapsed. But the communist (noncapitalist) "economic morphological" and "economic aesthetic" infrastructure of architectural and social totality established between the Palace gift and the city—its *public spirit*—has not only lingered but has gathered in strength.

In the case of Warsaw, this "public spirit" has provided an infrastructure, thanks to which the Palace has been "appropriated" by the city of Warsaw. One could call this mechanism decolonization by appropriation. So, perhaps a key political question for architecture today – especially in post-soviet and post-socialist contexts – is the question of how to create/cultivate architecture's *public spirit*, which the political economy of socialism created; while jettisoning the coercive, violent dimension inherent to socialist public culture. This is an aesthetic question, to some extent – but it is also a question of political ideology; of political economy (especially of property ownership structures but also of ownership regimes); and especially of *solidarity*.

LIST OF LITERATURE AND SOURCES:

1. Brooks, Jeffrey. *Thank You, Comrade Stalin!: Soviet Public Culture from Revolution to Cold War*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1999.
2. Brooks, Jeffrey. "Stalin's Politics of Obligation". *Totalitarian Movements & Political Religions* 4 (1), 2003: 47-68.
3. Castillo, Greg. "Soviet Orientalism: Socialist Realism and Built Tradition". In *Traditional Dwellings and Settlements Review*, 1997 8 (2): 33-47
4. Dąbrowska, Maria. *Dzienniki 1914 - 1965*. Warszawa: PAN, 2009.
5. Grant, Bruce. *The Captive and the Gift: Cultural Histories of Sovereignty in Russia and the Caucasus*. Ithaca; London: Cornell University Press, 2009.
6. Gregory, Chris. *Gifts and Commodities*. London; New York: Academic Press, 1982
7. Gubkina, Ievgeniia. "You May Destroy Me". Presentation at the Decolonising Russia's War on Ukraine symposium, UCL/Reference Point bookshop, London, 26 March 2022.
8. Kotkin, Stephen. *Magnetic Mountain: Stalinism As a Civilization*. Berkeley: University of California Press, 1997.
9. Mauss, Marcel. *The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*. London: HAU Books, 2016.
10. Murawski, Michał. *The Palace Complex: A Stalinist Skyscraper, Capitalist Warsaw and a City Transfixed*. Bloomington: Indiana University Press, 2019.

-
11. Murawski, Michał. "Falshfasad: Infrastructure, Materialism and Realism in Wild Capitalist Moscow". *American Ethnologist*, forthcoming, August 2022.
 12. Paperny, Vladimir. *Architecture in the Age of Stalin: Culture Two*. New York: Cambridge University Press, 2002.
 13. Parry, Jonathan. "The Gift, the Indian Gift and the 'Indian Gift'". *Man* 21 (3), 1986: 455.
 14. Sahlins, Marshall David. *Stone Age Economics*. Chicago: Aldine-Atherton, 1972.
 15. Said, Edward. *Culture and Imperialism*. New York: Random House, 1993.
 16. Sigalin, Józef. *Warszawa 1944-1980: z archiwum architekta*. Vol. 2. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1986.
 17. Ssorin-Chaikov, Nikolai. 'On Heterochrony: Birthday Gifts to Stalin, 1949'. *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 12 (2), 2006: 355-75
 18. Ssorin Chaikov, Nikolai. *Dary vozhdiam: Gifts to Soviet leaders*. Moscow: Pinakoteka, 2006.
 19. Young, Robert. *Empire, Colony, Postcolony*, Oxford: Wiley-Blackwell, 2015.

САЦЫЯЛІСТЫЧНЫ РЭАЛІЗМ – ЦІ ЁН (ДЭ)КАЛАНІЯЛЬНЫ? АБО ЯК НАНОЎ ПРЫСВОІЦЬ САБЕ ДУХ ПАДАРУНКА

Міхал Мураўскі

Займаючыся даследаваннем Палаца культуры і навукі ў Варшаве, я зрабіў больш ці менш свядомае намаганне не паглыбляцца ў яго каланійнае / дэкаланійнае / посткаланійнае вымярэнне (Murawski 2019). На тое былі тры прычыны. Па-першае, я не хацеў замахвацца або ставіць знак роўнасці паміж досведам пераважна беласкурых палякаў і каланізаваных (або дэкаланізацыйных) насельніцтваў Азіі ды Афрыкі. Не тое каб я цалкам быў не згодны з тым, што гэты досвед эквівалентны, але я проста пазбягаў за глыбока заходзіць у гэтую тэму. Па-другое, посткаланійныя і дэкаланійныя акуляры ў польскай акадэмічнай супольнасці часта асацыююцца з рэваншысцкай школай правай накіраванасці, якая бярэ гэтыя акуляры на ўзбраенне з мэтай максімізацыі польскага пакутніцтва. Гэтая плынь таксама звязаная з антыкамуністычным наратывам, які зводзіць досвед дзяржаўнага сацыялізму выключна да пакут і эксплуатацыі. Мне хацелася паказаць больш шматбаковую карціну, рушыць папярок плыні польскай ідэалагічнай антыкамуністычнай гегемоніі і прадэманстраваць прагрэсіўную сілу пабудовы камунізму, заснаваную на калектывізме.

Пры гэтым не паўстае сумневаў, што каланійнае вымярэнне прысутнічала. Польшча сапраўды была каланізаваная Савецкім Саюзам, пры гэтым папярэдняе каланійнае панаванне Расійскай імперыі над ёй было пашыранае. Мела месца эканамічная і ваенная эксплуатацыя, былі каланісты, спяганяліся і ўтрымліваліся складанія ды паказныя формы даніны. Тут усё досыць ясна. Апантанасць традыцыйным навуковым стаўленнем да каланіялізму ў марскіх дзяржавах не дазваляе весці дыскусію аб роўнасці паміж расійска-савецкім сумежным “імперыялізмам” і еўра-амерыканскім “каланіялізмам”. Тут тэрміны “каланіялізм” і “імперыялізм” свядома выкарыстоўваюцца ўзаемазамяняльна, каб адысці ад янгаўска-саідаўскага кансэнсусу, паводле якога паміж двума паняткамі ёсць вялікая розніца (Said 1993, Young 2015)⁹²; гэта ўскладняе змястоўную гутарку не толькі аб расійскім, але і савецкім каланіялізме.

Цяпер дазвольце перайсці наўпрост да пытання сацыялістычнага рэалізму. Як нядаўна сцвярджала Яўгенія Губкіна (Gubkina, 2015), пішучы з адсылкай да плошчы Свабоды ў Харкаве, месца знаходжання Дзяржпраму (Держпром), на якім канструктывісцкія будынкi, што належалі да таго самага ансамбля, што і Дзяржпром, і спраектаваныя тым самым украінскім архітэктарам-канструктывістам Якавам Штэйнбергам, былі пакрытыя тоўстым пластом сацыялістычна-рэалістычнага дэбору.

“Нам неабходна “крытычна ацаніць методыку, з дапамогай якой гадамі інтэрпрэтаваўся [сацыялістычны рэалізм]. Вельмі важным этапам у разуменні каланіялізму ХХ ст. з’яўляецца сталінізм. Плошча Свабоды ў Харкаве – гэта наглядная таму ілюстрацыя”.

92 Паводле Эдварда Саіда, каланіялізм уключае ў сябе “заснаванне паселішчаў на далёкай тэрыторыі” (вылучана мной), а імперыялізм адносіцца да ідэалогіі заморскай экспансіі.

1 сакавіка 2022 г. ХДА пацярпела ад прамога траплення тэрмабарычнай вакуумнай ракеты, была спаленая і разбураная, загінула некалькі дзясяткаў чалавек. Што ж, калі гэты будынак будзе адноўлены, ці ён мусіць быць “дэкаланізаваны”? Ці ў ходзе рэканструкцыі ён павінен быць вернуты да даваеннага канструктывісцкага выгляду, у якім ён паўстаў у часы, калі Харкаў фактычна быў сталіцай Савецкай Украіны, якая праходзіла праз істотны працэс аўтанамізацыі і “ўкраінізацыі”. Ці трэба пайсці далей і аднавіць унутраную логіку канструктывісцкага ансамбля плошчы Свабоды? З іншага боку, ці ж канструктывізм і пасляваенны мадэрнізм адназначна не сапсаваныя шматлікімі з тых самых каланійных (або нават фашыстоўскіх) рысаў, як і мадэрнізм? Каланіялізм гэта яўна больш чым проста пытанне стылю.

Але ў сталінскім сацыялістычным рэалізме было шмат унікальна імперыялісцкага / каланіялісцкага. Як у сваёй наватарскай працы аб архітэктурнай гісторыі Расіі паказаў архітэктурны тэарэтык і культуролаг Уладзімір Паперны (Paperny, 2002), “Культура Два” (архітэктурная культура сталінскай эпохі) адрознівалася асаблівай набліжанасцю да гвалту, захопаў і вертыкальных мадэляў улады. Грэг Касцілла (асабліва ў яго дагэтуль на рэдкасць актуальнай ранняй працы) таксама шмат пісаў аб выдатных падабенствах паміж заходняй эстэтычнай практыкай і савецкімі практыкамі сацыялістычнага рэалізму. Як ён падкрэслівае (Castillo, 1997: 400), гэтая роднаснасць распаўсюджвалася нават на ўмовы працы:

“У сацыялістычным рэалізме сапраўды былі ўвекавечаныя некаторыя аспекты народнага мастацтва, нібы вяртаючыся да каланійнай мадэлі культурнага абмену. Як у інда-сарацынскай архітэктуры Брытанскай Індыі, гэтай мадэллю былі зададзеныя рамкі, у якіх карэнныя майстры будаўніцтва былі рэдукаваныя да спецыялістаў, што працавалі пад наглядам прыезлых “знаўцаў”.

У любым выпадку няма сумневаў, што гісторыю каланіянасці сацыялістычнага рэалізму (або сацыялістычнага імперыялізму) неабходна запісаць, знайсці для яе тэарэтычную базу і больш інтэнсіўна прадумаць.

Падарунак некапіталізму

Асноўная ўвага ў гэтай частцы будзе засяроджаная на тым, як парадаксальна (дэ)каланійна палац культуры быў пададзены як “бязвыплатны дарунак” СССР Польшчы. Пачынаючы з Марсэля Моса, сацыяльны антрапологі падрабязна апісалі механізм падарунка, які адразу ставіць атрымальніка ў няроўную пазіцыю сілы адносна даравальніка. З іншага боку, гэты механізм мае патэнцыял стварыць штосьці кшталту далёкасяжнай грамадскай салідарнасці, якой не хапае ў грамадствах, заснаваных на абмене таварамі. Падарунак – гэта супрацьлегласць тавару. Сама ідэя прасторы ў сацыялістычнай грамадскай культуры насычаная логікай дарунку. Пры гэтым логіка дарунку распаўсюджаная не толькі ў сацыялістычных умовах. Як паказвалі антрапологі, у тым ліку Нікалай Ссорын-Чайкаў (Ssorin-Chaikov, 2006, 2006b) і Брус Грант (Grant, 2009), гэтай логікай аказання паслугі былі прасякнутыя савецка-царысцкія экспансіянісцкія і каланіялісцкія праекты (хаця і па-рознаму).

Палац культуры і навукі нарадзіўся ў вельмі канкрэтны (і раптоўны) момант у часе. Ніжэй пададзеную гісторыю, пераказаную ў мемуарах Юзэфа Сігаліна, з пэўнай ступенню дакладнасці змаглі прыгадаць на дзіва шмат хто з маіх варшаўскіх суразмоўцаў. Ю.Сігалін успамінае, як 2 ліпеня 1951 г. яму патэлефанаваў міністр цэнтральнага камітэта бяспекі Гіляры Мінц і папярэдзіў, што на наступны дзень мусіла адбыцца гутарка на

высокім узроўні: “Заўтра ў ходзе экскурсіі па Варшаве з Вячаславам Міхайлавічам Молатавым [шматгадовым міністрам замежных спраў СССР] ён, вераемна, вылучыць прапанову пабудавыць у Варшаве вежу такога самага тыпу, як тыя маскоўскія вежы, якія яны апошнім часам будавалі і якімі так ганарацца. Гэта рашэнне Сталіна, звязанае з абавязаннем, узятым на сябе саветамі ў 1945 г. Галоўнае – гэтай прапанове занадта не здзіўляцца, прарэагаваць у цэлым пазітыўна і не паглыбляцца ў дэталі” (Sigalin 1986: 422). Ю.Сігалін пацвярджае, што запланаваная размова сапраўды адбылася. “Молатаў хутка ўставіў у гутарку такую фразу: “А ці хацелі б вы, каб тут, у Варшаве, з’явілася такая вежа, якія стаяць у нас?” Мой адказ: “Думаю так, хацелі б”⁹³.

Панятак “сяброўскага падарунка”, за якім стаіць яўны антрапалагічны інтарэс, стаў асноўным матывам, у якім у літаратуры тых часоў падаваліся вытокі Палаца, а таксама ўяўляе з сябе плённы напрамак, праз які крытыкі (у 1950-ыя гг., на працягу існавання ПНР і цяпер) падкрэсліваюць бесцырымонную аднабаковасць яго навязвання Варшаве. Цяжка знайсці, дзе яшчэ гэтая ідэя “бясплатнага сыру” даносіцца настолькі нестрымана, як у артыкуле журналіста Караля Малцужынскага ў нумары асноўнай партыйнай штодзённай газеты “Трыбуна людз” ў 1952 г., адкуль прыводзяцца цытаты ніжэй:

Сапраўды, падарункаў было багата. З незапамятных часоў каралі, святыя і шляхцічы адорвалі адзін аднога... Але падарунак аднога народа іншаму, простым людзям? Такого не было. Ніколі не даводзілася чуць пра міжнародную дамову, аналагічную падпісанай 5 красавіка 1952 г. Прызвычайнае да таямнічых дыпламатычных фармулёвак вока само сабе не верыць і шукае, што будзе ў іншым раздзеле дамовы. Што ўзамен польскі ўрад... што іншы бок абавязуецца... нічога? У доказ і знак сяброўства? У дапамогу братняму народу? Аналі дыпламатыі з такімі велічынямі не знаёмая... Магчыма, аднойчы гэтую варшаўскую дамову будучы прыгадваць як прэцэдэнт у новым раздзеле міжнародных адносін.

Калі камусьці даводзілася шукаць у архівах этнаграфічных ведаў прыклады таго, што “панятак “чыстага падарунка” – гэта звычайны ідэалагічны пясок у вочы” (і, як сцвярджае Джонатан Пары (Parry, 1986: 455), прыклады таму знайсці няцяжка), то сталінскі падарунак Варшаве будзе несумненна сярод найбольш бессаромна выражаных праяў такога “пяску”.

Акрамя вышэй працытаванага тэксту ў “Трыбуне”, думка пра шчодрасць даравальніка і захапленне ды ўдзячнасць атрымальніка да мласнасці часта паўтаралася ў паведамленнях СМІ і прапагандысцкіх матэрыялах да ды пасля пабудовы Палаца. З іншага боку, адразу з’явіліся такія, хто звярнуў увагу на няшчырасць падарунка. Аб гэтым у сваім дзённіку 2 траўня 1952 г. напісала пісьменніца і аўтарка дзённікаў Марыя Дамброўска (якая была не ў захапленні ад новага рэжыму) (Dąbrowska 2009: 135).

Urbi et orbi, . . . у газетах раптам пачалі трубіць пра “чудоўны падарунак ад братняга Савецкага Саюза”... які будзе збудаваны не толькі расійскай тэхнікай, але і расійскімі інжынерамі ды рабочымі, а таксама (нібыта) з прывазных матэрыялаў. Сам праект маскоўскі, нібыта ўзгадняўся з польскімі архітэктарамі, але хто з іх асмеліцца выказаць уласную думку? Гэты праект, што амаль штодня друкуецца ў газетах – зверху, з гэтага боку, з іншага боку – пачварна брыдкі і нічым не апраўданы. Уся

93 Аб “паказных і прадказальных палітычных сродках” выяўлення падарункаў, што ўручаліся Сталіну, як нібыта “спантанных”, пісаў Н.Ссорын-Чайкаў (2006а: 363). Як паказвае абмен інфармацыяй паміж Сігаліным і Мінцам, гэтая мадэль працавала ў абодва бакі. З амаль ідэнтычнага сюжэту (гутаркі паміж У.Пуціным і С.Сабяніным у 2012 г.) пачаўся і Парк Зараддзе ў Маскве. Гл. Murawski (2022), “Falshfasad: Infrastructure, Materialism and Realism in Wild Capitalist Moscow”. *American Ethnologist*, forthcoming, August 2022.

Варшава будзе ляжаць ля ног гэтага монстра... Было адназначна заяўлена, што “гэты падарунак з велізарным энтузіязмам і ўдзячнасцю прыняў увесь народ”. Насамрэч усю Варшаву гэтая навіна ўкінула ў недаўменне, разгубленасць, некаторых і ў адчай. Выказваюцца самыя розныя каментары. Вось больш лагодны: “Гэта за Катынь – хочучь паказаць, якія яны нам сябры”. Іншыя выказваюць здагадкі аб магчымых намерах расійцаў. І што ніхто ад дабрыві душэўнай не прадпрымае шматмільярдных інвестыцыі такога кшталту ў чужой краіне. Фактам застаецца тое, што Расія ў сталіцу Польшчы прывозіць дзесяць тысяч сваіх людзей, для якіх у Ялёнках будзецца цэлы гарадок. Я чувала, што некаторыя з іх працаўнікоў ужо ў Варшаве і ўжо былі немалыя сутычкі з нашымі маладзёнамі. За лепшыя ўмовы працы і праз гвалтоўнае зацягванне кабет да іх у баракі. Вядома, гэта могуць быць проста чуткі. У кожным разе я адчуваю штосьці кшталту прыгнечанай прыніжанасці. Нагадала будынак праваслаўнага сабора на Саксонскай плошчы. У той час гэта таксама быў самы вялікі будынак у Варшаве.

У гэтым адносна кароткім урыўку з дзённіка скептыка амаль цалкам абагульняюцца шматлікія прымесі, закладзеныя альбо западозраныя ў сталінскім дарунку. Намёк на Катынь наводзіць на думку пра штосьці кшталту “падарунка ў знак прабачэння” або хутчэй “падарунка дзеля забыцця”, каб сцерці патэнцыйна шкодны ўспамін аб неналежных дзехах з боку даравальніка. Або магчыма пра падарунак, прыгнятальны і ўладны падтэкст якога настолькі відавочны (асабліва праз пераемнасць з папярэднімі жэстамі архітэктурнага панавання, такімі як саборам Аляксандра Неўскага на Саксонскай плошчы ў Варшаве), што ўяўляе сабой штосьці падобнае да прамога архітэктурнага працягу гвалту ў Катыні, а не спробу яго залагодзіць ці выкупіць. А здагадка пра сэксуальны прымус (аб якім я чуў у Варшаве некалькі разоў, асабліва наведваючы жылы масіў Дружба, які цяпер размяшчаецца ў будынках, раней занятых савецкімі рабочымі) мае на ўвазе, што распасціранне горада перад Палацам, спрагназаванае М.Дамброўскай, адносіцца хутчэй да сферы прамога ахвяравання (гаворачы словамі М.Моса, “дамоўнага ахвяравання”), чым сужыцца або ўзаемнасці (Mauss 2016: 82).

Падарунак некапіталізму⁹⁴

На вышэй азначаную распаўсюджанасць дынамікі падарункаў у культуры, грамадстве і эканоміцы дзяржаўнага сацыялізму ХХ ст. звяртала ўвагу і разабрацца ў ёй спрабавала нямаля навукоўцаў. Канцэнтруючыся на грамадскай культуры Савецкага Саюза сталінскай эпохі, гісторык Джэфры Брукс сабраў эмпірычна шырокі набор звестак аб тым, як сталінскі сацыялізм, у прыватнасці, функцыянаваў у якасці “эканомікі дарунку” (Brooks 1999: 84-105). Паводле Дж.Брукса, гэтая эканоміка была злонаўмысна і няшчырая. З яе дапамогай ажыццяўляўся “крадзёж суб’ектнасці”, які грунтаваўся на “палітыцы абавязанасці”, каб простыя жыхары Савецкага Саюза (а пасля 1945 г. і ўсяго савецкага блока) сталі “вінавайцамі партыі, а ў рэшце рэштаў – самога Сталіна” (Brooks 2003: 52). Засяродзіўшыся на вывучэнні падарункаў адказ, атрыманых Сталіным і іншымі савецкімі правадырамі, Нікалай Ссорын-Чайкаў, наадварот, выпрацаваў тэорыю савецкай з’явы падарункаў як радыкальна некапіталістычнага свайё сутнасцю “ўмяшання ў мадэрнасць”. Як акрэсліў Н.Ссорын-Чайкаў, вызначальная роля і дыскурсіўная распаўсюджанасць падарунка ў штодзённым жыцці (а таксама ў нацыянальнай і міжнароднай макрапалітыцы) ва ўмовах дзяржаўнага сацыялізму абумоўлена свядомай адмовай ад капіталістычных нормаў эканамічных узаемадачынненняў (Ssorin-Chaikov 2006b: 13):

94 У гэтым раздзеле артыкула прыводзіцца адрэдагаваны варыянт урыўка з Раздзела 3 кнігі Murawski *The Palace Complex* (2019: 64-68).

На публічнай прыродзе даравання грунтавалася палітычная эканомія, што кіравалася логікай даравання, найперш у маштабе Савецкага Саюза, а затым і ў глабальным фармаце сацыялістычнага светапарадку. У гэтай сістэме інтэнсіўнага абмену розныя формы дабрабыту мусілі мець абарачэнне ў падкрэслена нетаварнай форме... Гэтаксама як у савецкім грамадстве тавары і паслугі мусілі быць у наяўнасці без рынку, міжнародныя адносіны сацыялістычных дзяржаў былі пабудаваныя на ўсюдыіснай формуле “братэрскай узаемадапамогі”.

Н.Ссорын-Чайкаў адзначае, што ў большасці сучасных антрапалагічных вытлумачэнняў адносіны даравання тэарэтызуюцца як “супрацьлегласць сучаснасці” (Ssorin-Chaikov 2006a: 357). Сапраўды, паводле яго гіпотэзы, практыка савецкага сацыялізму адлюстроўвае антрапалагічную тэорыю ў частцы жалезабетоннага датрымання бінарнасці паміж “падарункам” і “таварам”. Але ў той жа час, цалкам насуперак мудрасці Моса, у савецкай культуры як перажытак прадстаўляецца з’ява тавару, а дарунак разглядаецца як падмурак палітычнай эканоміі сацыялістычнай будучыні (як падкрэсліваецца ў журналіста “Трыбуны”, “такога раней не было”). Выражаючыся словамі Н.Ссорына-Чайкава, гэта “бачанне мадэрнасці як часавога адкідання таварнасці”. (Ssorin-Chaikov 2006b: 13)”

Працягваючы ўласную эвалюцыйную логіку М.Моса, Дж.Пары сцвярджаў, што ў больш дыферэнцыяваных грамадствах часцей большы акцэнт робіцца на “ўзаемнасці”: “распрацаваная ідэалогія “чыстага” падарунка хутчэй узнікне ў грамадствах-дзяржавах з больш развітым падзелама працы і значным камерцыйным сектарам” (Parry 1986: 467). Але ж у савецкім выпадку прэтэнзія на інавацыйнасць і эканамічную перавагу грунтуецца менавіта на немагчымасці ўзаемнасці ў любым выглядзе, акрамя логікі братэрскага свету, што будзецца на прынцыпах супольнага валодання сродкамі вытворчасці (у тым ліку маёмасцю). Тым не меней, у той жа час няма сумневу, што гэты дыскурсіўны “націск на ўзаемнасць” павышаецца ў тым жа аб’ёме, у якім сацыялістычны панятак чыстага савецкага дарунку з’яўляецца маскіроўкай уцягвання ў вельмі няроўныя суадносіны сіл, якія практыка даравання толькі падмацоўвае. Як апісвае Н.Ссорын-Чайкаў, “у выказванні “падарунак за падарунак” укладаецца ўся логіка [савецкага] грамадства”, не толькі як метафара, але і вызначальная рыса ўсяго палітычнага ладу (2006b: 17). Такім чынам, падарунак становіцца сарцавінай “ваяўнічага антыкапіталізму” (пазычаючы тэрмін Сціўэна Коткіна), на які арыентуецца сацыялістычная ідэалогія, палітычная эканомія і культура (Kotkin 1997: 53).

Ролю цэнтральнага звяна ў мосаўскай тэорыі падарунка адыгрывае знакамітае маарыйскае “хаў”, якое з’яўляецца “падмуркавым паняткам *Essai sur le don*” (Sahlins 1972: 149). “Хаў”, якое цягам апошняга стагоддзя шмат абмяркоўвалася і асэнсоўвалася антрапалагамі, гісторыкамі, філосафамі, вызначаецца як “дух падоранай рэчы” (Mauss 2016: 69). “Хаў” – гэта сіла, якая неаддзельна і наvek прывязвае падарунак да даравальніка ды тым самым з’яўляецца крыніцай “абавязку адплаціць тым жа” для атрымальніка. Словамі Моса, “хаў імкнецца да кожнага, хто яго трымае”.

Для М.Моса і аўтараў, якія займаліся інтэрпрэтацыяй яго тэкстаў, “хаў” – гэта крыніца абавязку адплаціць тым жа. “Хаў” накіроўвае “падоранае” ў адным з двух кірункаў: ці вярнуцца да вытокаў, ці (як у выпадку Палаца) – “спарадзіць для клану і зямлі, адкуль яно паходзіць, раўнавагасную замену” (Mauss 2016: 73). У дадзеным выпадку падоранае заклікана адродзіць на зямлі, куды яно перанесена, дзяржаўны сацыялістычны палітычна-эканамічны лад, пабудаваны на выкараненні тавараабмену і яго замене радыкальна

новым відам некапіталістычнай, высокасучаснай (а не дамадэрнай) эканоміцы дарункаў. Як сказаў польскі архітэктурны ідэолаг сталінскіх часоў Эдмунд Гольдзамт, роля Палаца-падарунка палягае ў тым, каб паспрыяць “пераўтварэнню інфраструктуры грамадскіх узаемасувязяў”, стаць матэрыяльным аплотам “падмуркавага дарунку” сацыялізму, на якім грунтуецца само яго існаванне. Старанна артыкуляванаму “падараванню” Палаца гораду папярэднічала масавая канфіскацыя ўласнасці ў прыватных землеўладальнікаў, санкцыянаваная ў кастрычніку 1945 г. “дэкрэтам Берута”. То бок само заснаванне Палаца сілкуецца логікай экспрапрыяцыі. Каб падарунак знайшоў матэрыяльны выраз, ва ўласнікаў трэба было забраць прыватную маёмасць і ператварыць яе ў нешта іншае: маёмасць грамадскую. Гэткім чынам, Палац стаў матэрыяльным сродкам замацавання грамадскіх наступстваў канфіскацыі прыватнай уласнасці і аграмаджвання горада. Можна лічыць, што гэтая трансфармацыя ўласнасці з прыватнай у грамадскую стала звыш-мэтай “архітэктурнай моцы” Палаца і яго прасторавых, эстэтычных ды марфалагічных уласцівасцяў.

Высновы: дэкаланізацыя праз варшавізацыю

Варта яшчэ раз падкрэсліць, што падарункі – з’ява комплексная. Яна прасочваецца ва ўсё галіны жыцця грамадства. Паводле тыпалогіі Моса, яны з’яўляюцца “ўсеахопнымі сацыяльнымі фактамі”, “адначасова юрыдычнымі, эканамічнымі, рэлігійнымі ды нават эстэтычнымі, марфалагічнымі і г.д.” (Maus 2016: 173). Сапраўды, дакладна можна сцвярджаць, што Палац, дзякуючы сваёй велізарнасці, грувасткасці, экстравагантнасці формы і эклектычнасці функцый, якія ён выконвае, навісае над усімі вышэй пералічанымі бакамі існавання Варшавы. Такім чынам, савецкая версія “хаў” або мосаўскі “дух падоранай рэчы”, які неаддзельна прывязвае атрымальніка да даравальніка, на працягу ўсёй камуністычнай эпохі абавязвалі варшаўцаў да будынка ставіцца з пэўнай афіцыйнай пашанай, пры гэтым на ўзроўні асабістым унушаючы немалую нянавісць. Пасля падзення Польскай Народнай Рэспублікі ў 1989 г., а ў 1991 г. – і самога Савецкага Саюза (ды вываду апошніх савецкіх войскаў з тэрыторыі Польшчы ў 1993 г.) польскі бок пазбыўся абавязання адплаціць узаемнасцю ў адпаведнасці з міждзяржаўна-сацыялістычным прынцыпам “хаў”. Але камуністычная (некапіталістычная) “эканамічна-марфалагічная” і “эканамічна-эстэтычная” інфраструктура архітэктурнай і грамадскай усеахопнасці, што ўсталявалася паміж Палацам-падарункам і горадам (яго грамадскім духам), не толькі захавалася, але і ўзмацнілася.

У выпадку Варшавы гэты “грамадскі дух” прадаставіў інфраструктуру, дзякуючы якой Палац быў “прысвоены” горадам Варшавай. Гэты механізм можна назваць дэкаланізацыяй праз прысваенне. Такім чынам, ключавое палітычнае пытанне, якое сёння, напэўна, стаіць перад архітэктурай (асабліва ў постсавецкіх і постсацыялістычных умовах) – як стварыць і ўзгадаваць “грамадскі дух” архітэктурны, створанай палітычнай эканоміяй сацыялізму, пры гэтым выкідаючы за борт прымушова, гвалтоўны складнік, уласцівы сацыялістычнай грамадскай культуры. Гэта ў пэўнай ступені, безумоўна, пытанне эстэтычнае. Але гэта таксама пытанне палітычнай ідэалогіі, палітычнай эканоміі (асабліва звязанае са структурамі ўласнасці, але і рэжымамі валодання маёмасцю), а асабліва – пытанне салідарнасці.

СПІС КРЫНІЦ І ЛІТАРАТУРЫ:

1. Brooks, Jeffrey. *Thank You, Comrade Stalin!: Soviet Public Culture from Revolution to Cold War*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1999
2. Brooks, Jeffrey. "Stalin's Politics of Obligation". *Totalitarian Movements & Political Religions* 4 (1), 2003: 47-68
3. Castillo, Greg. "Soviet Orientalism: Socialist Realism and Built Tradition". In *Traditional Dwellings and Settlements Review*, 1997 8 (2): 33-47
4. Dąbrowska, Maria. *Dzienniki 1914 - 1965*. Warszawa: PAN, 2009
5. Grant, Bruce. *The Captive and the Gift: Cultural Histories of Sovereignty in Russia and the Caucasus*. Ithaca; London: Cornell University Press, 2009
6. Gregory, Chris. *Gifts and Commodities*. London; New York: Academic Press, 1982
7. Gubkina, Ievgeniia. "You May Destroy Me". Presentation at the Decolonising Russia's War on Ukraine symposium, UCL/Reference Point bookshop, London, 26 March 2022
8. Kotkin, Stephen. *Magnetic Mountain: Stalinism As a Civilization*. Berkeley: University of California Press, 1997
9. Mauss, Marcel. *The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*. London: HAU Books, 2016
10. Murawski, Michał. *The Palace Complex: A Stalinist Skyscraper, Capitalist Warsaw and a City Transfixed*. Bloomington: Indiana University Press, 2019
11. Murawski, Michał. "Falshfasad: Infrastructure, Materialism and Realism in Wild Capitalist Moscow". *American Ethnologist*, forthcoming, August 2022
12. Paperny, Vladimir. *Architecture in the Age of Stalin: Culture Two*. New York: Cambridge University Press, 2002
13. Parry, Jonathan. "The Gift, the Indian Gift and the 'Indian Gift'". *Man* 21 (3), 1986: 455
14. Sahlins, Marshall David. *Stone Age Economics*. Chicago: Aldine-Atherton, 1972
15. Said, Edward. *Culture and Imperialism*. New York: Random House, 1993
16. Sigalin, Józef. *Warszawa 1944-1980: z archiwum architekta. Vol. 2*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1986
17. Ssorin-Chaikov, Nikolai. 'On Heterochrony: Birthday Gifts to Stalin, 1949'. *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 12 (2), 2006: 355-75
18. Ssorin Chaikov, Nikolai. *Dary vozhdiam: Gifts to Soviet leaders*. Moscow: Pinakoteka, 2006
19. Young, Robert. *Empire, Colony, Postcolony*, Oxford: Wiley-Blackwell, 2015

TRADE UNIONS PALACE AND SPORTS AND CONCERTS PALACE IN VILNIUS: CHANGING SOCIAL SIGNIFICANCE (FROM INITIAL PLANNING TO THE PRESENT DAY)

Margarita Peterson

Interpretations and representations of the heritage of the Soviet era in Lithuania, and in particular in Vilnius, are quite diverse and – depending on the objects – diametrically opposite. They range from two waves of demolition of Soviet monuments (*Čepaitienė, 2021*)⁹⁵ to preservation and careful reconstruction with elements of restoration⁹⁶.

It would be important to note here that Nikita Khrushchev's 1955 decree «On elimination of excesses in design and construction» can be considered a kind of a watershed in the interpretation of the architectural heritage of the Soviet period in Lithuania. From the beginning, the architecture of the Stalin period was perceived by Lithuanians and local residents of Vilnius as foreign, planted by a totalitarian regime. This was connected, first of all, with the fact that the authors of many projects were invited Leningrad architects, which corresponded to the same approach as the construction of Vilnius during the Russian Empire, when personnel from St. Petersburg were involved in the design in the administrative center of the Vilnius province. Secondly, Stalin's political regime in relation to Soviet Lithuania was firmly established as one of the bloodiest – both in public memory and in history books.

In November 1944, the «Baltic question» was discussed at the Orgburo (the organizational bureau) of the Central Committee of the VKP(b). As a result they adopted a resolution, which indicated the struggle against bourgeois nationalism as a priority task. A broad program of measures aimed at the successful sovietization of the region and the introduction of mechanisms of control by Moscow were also developed (*Tannberg, 2010*). The party leadership was re-formed from representatives of the titular nationality, however, now their actions were additionally controlled by newcomers from the Soviet union center. The insurgent anti-Soviet movement had risen again, and the presence of persistent anti-collective sentiments was recorded (*Kantor, 2013*).

The post-war period was also marked by large-scale mass deportations, during which a very significant part of the ethnic population was deported (*Smith, 2013: 180–182*). Thus, in the Baltic region, the actions of the Kremlin were felt not as a class struggle, but as genocide. The turning point came after Stalin's death in 1953. The following years are characterized by a new course in relation to the Baltic republics. Stalin's successors relied on the national factor in matters of personnel policy, language, and culture. After the 20th Congress of the CPSU (The Communist Party of the Soviet Union) and the formalization of political liberalization, the LSSR received «cultural autonomy» (*Zubkova, 2008*).

95 The reconstruction of the Palace of Communications in Vilnius and the building of the Lithuanian National Library named after Martinas Majvidas.

96 The reconstruction of the Palace of Communications in Vilnius and the building of the Lithuanian National Library named after Martinas Majvidas.

The «special status» of the Baltic republics was connected with the idea of “the Soviet West”, modernized areas that would be a showcase abroad and a model for other republics. The Baltic republics were the only ones where there was an attempt to create a new model of the Soviet order, which was supposed to be more attractive than Stalin’s one.

The training of local architectural and administrative personnel contributed to the gradual lithuanianization of the construction industry. After the signing of the aforementioned Khrushchev’s decree, the first graduates of the Vilnius Faculty of Architecture, who at that time had already started working in design institutes of the LSSR, turned to the heritage of interwar modernism (*Drėmaitė*). This became possible not only due to the fact that some representatives of the Kaunas school were teaching in Vilnius at that time, but also due the fact that the exposure of constructivism and the avant-garde in Lithuania was not at all radical in nature, as it was in Moscow. From the end of the 1950s, the projects of Lithuanian architects were often inspired by the architectural school of the period of Lithuanian independence and Kaunas interwar modernism.

The rigidity of the controlling bodies, in which the cheapening of the project for the sake of economy almost became a competition in Moscow, was not to the same extent inherent of Vilnius. Thus, when designing the interior of the Neringa cafe, brother Nasvitis was given complete freedom of creativity (*Drėmaitė*).

In this article, I would like to focus on two objects that were typical constructions in the USSR: the Trade Unions Palace and the Sports and Concerts Palace. They belong to different stages of the Soviet period in Lithuania, but at the same time they seem to be in dialogue. There are not only intersections, but also analogies in their history: both buildings were built on the site of cemeteries, the Trade Unions Palace – on the Lutheran one, the Sports Palace – on the Jewish one. Both projects can be classified as typical for the time, both were architecturally and ideologically dominant in the city.

The author sees the need to include in the time frame of the study the historical period that preceded the Soviet occupation as well. This is done in order to touch upon both the completed projects and the series of uncompleted ones, stringing them together on one thread of the representative context.

Trade Unions Palace

The Trade Unions Palace was built on *Tauro kalnis*, a high hill near the main avenue of Vilnius⁹⁷ and Lukiškės Square⁹⁸.

Although at the beginning of XX century this area of the city was a suburb, Lukiškės Square served as an important place in the social life of Vilnius residents. Here, a large perennial Kazyukas fair was held, and a circus pavilion was located. There was also a working market and the Tatar mosque was adjacent to the ensemble of the Dominican monastery.

The promising plateau of the *Tauro* hill attracted the attention of the Lithuanian Scientific Society, and in 1911 the society bought there a piece of land for the construction of the House of the Nation. It was planned to be a building that would celebrate the local national culture. This idea belonged to the participants of the national movement who fought for liberation from

97 Modern Gediminas avenue - formerly known as Georgievsky Prospekt, Adam Mickiewicz Street, Svaboda (Liberty) Street, Stalin Street, Lenin Street.

98 Modern Lukiškės, formerly known as Lukishskaya, Pilsudski Square, Sovietskaya Square, Lenin Square.

the Russian Empire. According to Jonas Basanavicius (the leader of the national movement), it should have been not just a house, but a palace: a multifunctional building with exhibition and concert halls, a library, galleries and a museum, unique for Vilnius at that time (*Drėmaitė, Antanavičūtė, 2021*).

In the interwar period, when Vilnius was annexed by Poland, the ambitious idea was replaced by another one related to sports culture. It was decided to crown the *Tauro kalnis* with a huge stadium for 1,100 seats with a restaurant, ticket offices and a gate, creating a kind of Vilnius Olympus.

The preparations were started - in particular, a pit with terraces was dug on site. Later the construction was abandoned, probably due to the fact that by that time the Poles had already completed another, larger stadium named after Józef Pilsudski for ten thousand spectators - with the highest stands in Poland at that time. It was built on the right bank of the Neris river, opposite the very heart of the city - the Castle Hill. During the Soviet era, a new sports symbol of Vilnius and the second object of our research, the Sports Palace, was built next to this stadium. But we will discuss it later.

In the early 1940s, the chief architect of Vilnius, Vytautas Landsbergis-Zhamkalis put the development of a new center in the Middle City on the city development plan by merging it with the administrative center in the area of Lukiškės Square. The development of the district as a new cultural dominant was picked up and continued in the post-war years of Soviet occupation, with an emphasis on the development of an ideological dominant. The center of the city axis and the place of the first memorial initiative was *Tauro kalnis*, where they planned to build a monument to the victory of the Soviet Union in the Great Patriotic War. The hill itself was to be turned into Victory Park (*Drėmaitė, Antanavičūtė, 2021*).

Quite a few ambitious projects with cascades of stairs and amphitheatres, leading to the memorial, where the sculptures literally soared above the city on a high pedestal, were submitted to the competition. None of the projects, however, were implemented.

Quite quickly, in 1955, authorities made a decision to build there another construction typical for the Soviet Union which was the House of Culture. The need for a meeting hall for the government purposes with a thousand seats also played a role in this decision. Due to the lack of time and financial resources for designing «from scratch», the architects used the project of the Palace of Culture of the Nizhny Tagil metallurgical plant.

That 1947 project, executed in the great Stalinist style, provided for a hall of the necessary capacity, as well as a luxurious lobby, reading, lecture and exhibition halls, a cafe and numerous rooms for artistic groups. After M. Khrushchev's decree «On the elimination of excesses in design and construction», the initially pompous project with balustrades and an elegant high belvedere with a spire had to be simplified.

The building of the Republican Palace of Culture of Trade Unions opened its doors in 1963 and was quite unimportant from the point of view of architectural merits. Its main characteristics were its impressive size and impressive location - on a hill in one of the central districts of Vilnius.

The building functioned in the same way as many Soviet cultural centers: there were film screenings, dance parties, concerts, Christmas parties, clubs. In addition, the building housed

Lithuanian, Russian, Polish and Jewish independent collectives. The largest was the Jewish one - it included a choir, an orchestra of folk instruments, a pop orchestra, soloists, a dance group and a large drama group, which later received the title «People's Theater». On the one hand, the unification of several national collectives under one roof could symbolize the friendship of peoples in the USSR, but on the other, such neighbourliness was natural for multinational Vilnius, where Ruthenians, Poles, Jews and Lithuanians lived together for several centuries. After the restoration of Lithuania's independence, the idea of the reconstruction of the House of the Nation on *Tauro kalnis*, which dates back to the beginning of the 20th century, was revived. In 1998, a list of conditions for the competition on the creation of a concert hall and a cultural center with 1,800 seats was prepared. The already existing project of Algimantas Nasvitsis, a master of Lithuanian architecture, remained on paper. The current House of Culture continued to function until a major fire in 2004.

The fire destroyed not only a good part of the building, but also its soviet atmosphere. The usable space was sold to a private company, which later leased the space. The former Palace of Culture became the centre of the underground and alternative life. Designers' and artists' workshops were located there, as well as a gay club and a biker club, music clubs and a dance studio. The eight-column portico received a new decoration – graffiti on the entire height of the building. Dilapidated, but not devoid of pomp, the interiors of the main hall served as decorations for showing fashion collections, as well as for festivals. A new free culture was sprouting on the remains of the past era.

In 2019, the Ministry of Culture and city authorities decided to demolish the Palace of Trade Unions and build the National Concert Hall. The society took this decision ambiguously – protests were organized in defense of the building with demands for its restoration. Some saw the House of Culture as the embodiment of the idea of the People's House of Jonas Basanavicius, for some, the building symbolized childhood and youth: Christmas parties and jazz concerts were held here, as well as the first disco took place here, the first movie was shown on the big screen.

During the demolition of the building, the stained glass windows of the Lithuanian artist Algimantas Stoškus were saved and transferred to the National Art Museum. Moreover, Išora x Lozuraitytė architectural bureau gave a second life to the artificial red marble columns that stood in the main vestibule of the Trade Unions Palace. They changed their vertical position to horizontal and created a decorative element of the new public space «Sodas2123» by turning them into benches. According to the authors of the project, modern active construction work is accompanied by the destruction of the city's heritage, including those layers where you can see the interesting work of previous generations. A terrace was made from the elements of the stairs of the Palace of Trade Unions in the same public space.

In the process of giving new meanings to the fragments of material heritage, the architects sought to show how it is possible to work with the city, combining sustainable development and preservation of memory (*Joteikaitė, 2021*).

In 2023, on the site of the former Trade Unions Palace, it is planned to start construction of the National Concert Hall «People's House» based on the project of the Spanish architectural bureau Arquivo architects. The project is a complex of buildings connected by a basement floor. It is planned that the complex will consist of large (1500-1700 people) and small (500 people) concert halls, three conference halls, space for exhibitions and educational events (*SA, 2021*).

Looking at more than a hundred years of ideas and projects on *Tauro kalnis*, we can say that the circle has closed. In the third decade of the XXI century it is planned to implement the idea of the beginning of the 20th century. But in essence, the idea of a multifunctional space of the house of culture was only modified with each new historical turn - according to time, technology and the growth of the city. This is probably why function prevails over ideology in the perception of Stalin's construction (albeit simplified during the struggle against excesses). And each new generation perceived the building as a part of the history of the previous generations of their country.

Sports and Concerts Palace

The predecessor of the Sports Palace was the stadium mentioned above, built in the interwar period by the Polish military (*Antanavičius*). The period between the two world wars was generally characterized by an increase in attention to sports, the militarization and politicization of the latter. Poland was no exception - it was during that period that the Polish Olympic Committee was created, and since 1927, all issues related to sports were controlled by the State Department of Physical Culture and Military Training (PUWFIPW) (*Shuetsky, 2019*). Thus, the construction of stadiums in the indicated period can be interpreted as the creation of bridgehead monuments.

In the USSR after the Second World War, the politicization of sports manifested itself in a narrative that emphasized the continuation of the victories of the communist state. Therefore, great attention was also paid to the construction of sports facilities. In addition, stadiums and sports palaces were places for cultural events.

In 1949–1950, i.e. under the Soviet rule, the stadium was reconstructed, and later, in order to expand the sports complex, the Sports and Concerts Palace, which had the largest hall in Lithuania at that time with the capacity 5400 people, was built (*Paminkly sqvadas, 1988*). On the one hand, the Palace of Sports project can be classified as typical: the Palace of Sports in Minsk and the Palace of Sports in Volgograd have long been called «brothers», while Wiener Stadthalle can probably be considered a model. On the other hand, the building in Vilnius stands out with an expressive silhouette due to the unique cable-stayed roof structure. The group of architects and engineers who designed the Sports Palace in Vilnius was awarded the State Prize of the Lithuanian SSR in 1973. The building itself was for a long time one of the symbols of the city - the centre of sports and cultural life of the capital of Soviet Lithuania, where the Soviet semantics did not necessarily dominate.

Despite the importance of the object, unlike many other modernist buildings in Vilnius, it was not included in the list of heritage objects after the Soviet era, but acquired a protected status only in 2006 (*Kultūros vertybibo registras*). The fact that in 1988 the founding congress of Sajudis was held here, and on January 14–16, 1991, the farewell to the Lithuanian freedom fighters who died near the Vilnius TV tower (*Kultūros vertybibo registras*) was held there played a significant role in the change of the building's status.

Today, the building of the Sports Palace, designed by Lithuanians and associated with the movement for independence, is perceived as significant for the history of Lithuania and unique in terms of architecture and engineering.

Due to the state of emergency, the Sports Palace was closed in 2008. Nevertheless, it continued to influence the cultural life of Vilnius: it was often captured in the photographs of modern

artists and designers, and the long queues for a tour of the Sports Palace during the annual Open House Vilnius architectural festival became a household name.

By 2020, the authorities had developed a plan to renovate the building and turn it into a convention center, but the pandemic changed the conference industry and the idea had to be abandoned (SA, 2021). The situation with the renovation is complicated by the fact that the object is located on the territory of the ancient Jewish cemetery, and the approval of the project is impossible without the approval of the Jewish community. And here, a conflict of interests is often revealed, because for one of the parties, the Sports Palace is heritage, for the other, it can be called anti-heritage.

In both cases, you can see quite an unusual example of how the programmatic Soviet objects were localized, becoming part of the local heritage.

Translated from Russian

LIST OF LITERATURE AND SOURCES:

1. Antanavičius, U. & Ledas, V. «Žalgirio» stadiono šlovės metai: pergalės, konfliktai su milicija ir tautinio atgimimo žiežirbos, 15min.lt. <https://www.15min.lt/media-pasakojimai/zalgirio-stadiono-sloves-metai-pergales-konfliktai-su-milicija-ir-tautinio-atgimimo-ziezirbos-976>
2. Atsisakoma planų Vilniaus koncertų ir sporto rūmus paversti konferencijų centru (2021), SA. <https://sa.lt/atsisakoma-planu-vilniaus-koncertu-ir-sporto-rumus-paversti-konferenciju-centru/>
3. Čepaitienė, R. (2021) Two waves of rejection of soviet monuments in Lithuania. *Communist heritage in Belarus and EU countries: the problem of interpretation and the relevance of conservation*, Konrad-Adenauer-Stiftung, pp. 58–64.
4. Drėmaitė, M. & Antanavičiūtė, R. (2021) *Neįgyvendintas Vilnius*, Vilnius: leidykla LAPAS.
5. Drėmaitė, M. *Vaduojantis iš stalinizmo. Pereinamasis etapas (1955–1958)*. <http://www.mmcentras.lt/kulturos-%20istorija/kulturos-istorija/architektura/19551959-modernizmo-startas/vaduojantis-is-stalinizmo-pereinamasis-etapas-%2019551958/78188>
6. Drėmaitė, M. 1959-ieji – Modernizmo startas. <http://www.mmcentras.lt/kulturos-istorija/kulturos-%20istorija/architektura/19551959-modernizmo-startas/1959-ieji-modernizmo-startas/78192>
7. *Lietuvos TSR istorijos ir kultūros paminklų sąvadas*, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1988.
8. Joteikaitė, E. (2021) Išsaugotas Profsąjungų rūmų kolonas prikėlė naujam gyvenimui: jas atpažins ne visi, Delfi.lt. <https://www.delfi.lt/kultura/naujienos/issaugotas-profsajungu-rumu-kolonas-prikelė-naujam-gyvenimui-jas-atpažins-ne-visi.d?id=86902817>
9. *Pristatytos atnaujintos Nacionalinės koncertų salės projekto vizualizacijos* (2021), SA. <https://sa.lt/pristatytos-atnaujintos-nacionalines-koncertu-sales-projekto-vizualizacijos/>
10. Smith, J. *Red Nations. The Nationalities Experience in and after the USSR*. Cambridge, Cambridge University Press, 2013.
11. *Vilniaus koncertų ir sporto rūmai*, Kultūros vertybių registras. <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/81614685-5F87-4722-8675-78A94DC0C1C2>
12. Zubkova E. (2008). *The Baltic States and the Kremlin 1940–1953*. Moscow, ROSSPEN; Foundation

-
- of the first president of Russia B. N. Yeltsin (Зубкова Е. (2008). Прибалтика и Кремль 1940–1953. Москва, РОССПЭН; Фонд первого президента России Б. Н. Ельцина).
13. Kantor, Y. (2013). *Re-Sovietization of the Baltic States: National Personnel and the National Question (1944–1953). Soviet nations and national politics in the 1920s–1950s. Proceedings of the VI International Scientific Conference. Kyiv, October 10–12, 2013, pp. 373–377.* (Кантор, Ю. (2013). Ресоветизация Прибалтики: национальные кадры и национальный вопрос (1944–1953 гг.) Советские нации и национальная политика в 1920–1950-е гг. Материалы VI международной научной конференции. Киев, 10–12 октября 2013 г. С. 373–377).
 14. Szujewski, K. (2019). *Polish sport and its historical roots. A conversation with sports historian Krzysztof Szujewski, author of the book «History of Sports in Poland»* (Шуецкий, К. (2019). Польский спорт и его исторические корни. Разговор с историком спорта Кшиштофом Шуецким, автором книги «История спорта в Польше»). Radio Poland. <https://www.polskieradio.pl/397/7848/Artykul/2425654,Польский-спорт-и-его-исторические-корни>
 15. Tannberg, T. (2010) *The politics of Moscow in the Baltic republics in the post-war years (1944–1956). Studies and documents.* Moscow, ROSSPEN: «Presidential Center of B. N. Yeltsin» Foundation (Таннберг, Т. (2010) Политика Москвы в республиках Балтии в послевоенные годы (1944–1956). Исследования и документы. Москва, РОССПЭН: Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина»).

ПАЛАЦ ПРАФСАЮЗАЎ, ПАЛАЦ СПОРТУ І КАНЦЭРТАЎ У ВІЛЬНЮСЕ: ЗМЯНЕННЕ ГРАМАДСКАЙ ЗНАЧНАСЦІ (АД ПРАЕКТА ДА НАШЫХ ДЗЁН)

Маргарыта Петэрсан

Інтэрпрэтацыі і рэпрэзентацыі спадчыны савецкага часу ў Літве, а ў прыватнасці, у Вільнюсе, бываюць даволі разнастайнымі і – у залежнасці ад аб'ектаў – дыяметральна процілеглымі. Яны вагаюцца ад дзвюх хваль зносу савецкіх помнікаў (*Сepaitienė, 2021*)⁹⁹ да захавання і ашчаднай рэканструкцыі з элементамі рэстаўрацыі¹⁰⁰.

Тут слушна будзе зазначыць, што своеасаблівым водападзелам у інтэрпрэтацыі архітэктурнай спадчыны савецкага перыяду ў Літве можна лічыць пастанову Мікіты Хрушчова 1955 года «Аб устараненні празмернасцей у праектаванні і будаўніцтве». Архітэктурна сталінскага перыяду ад пачатку ўспрымалася літоўцамі і мясцовымі жыхарамі Вільнюса як чужая, насаджаная таталітарным рэжымам. Звязана гэта было, па-першае, з тым, што аўтарамі многіх праектаў былі запрошаныя ленынградскія архітэктары, што адпавядала падыходу да забудовы Вільнюса часоў Расійскай імперыі, калі да праектавання ў адміністрацыйным цэнтры Віленскай губерні прыцягваліся кадры з Пецярбурга. Па-другое, сталінскі палітычны рэжым у адносінах да савецкай Літвы трывала замацаваўся як адзін з найбольш крываваых – што ў грамадскай памяці, што ў падручніках гісторыі.

У лістападзе 1944 года на Аргбюро ЦК ВКП(б) абмяркоўвалася «балтыйскае пытанне» і была прынята рэзалюцыя, у якой барацьба з буржуазным нацыяналізмам пазначалася як першачарговая задача. Таксама была распрацавана шырокая праграма захадаў, скіраваных на паспяховую саветызацыю рэгіёна і ўкараненне механізмаў кантролю з боку Масквы (Таннберг, 2010). Партыйнае кіраўніцтва было нанова сфармавана з прадстаўнікоў тытульнай нацыянальнасці, але цяпер іх дзеянні дадаткова кантраляваліся прыбышамі з саюзнага цэнтра. Зноўку вырас паўстанцкі антысавецкі рух, фіксавалася наяўнасць устойлівых антыкалгасных настрояў (Кантор, 2013).

Пасляваенны перыяд таксама адзначыўся маштабнымі масавымі дэпартацыямі, у час якіх была дэпартавана вельмі значная частка этнічнага насельніцтва (*Smith, 2013: 180–182*), таму ў Балтыйскім рэгіёне дзеянні Крамля адчуваліся не як класавая барацьба, а як генацыд.

Пераломны момант надышоў пасля смерці Сталіна ў 1953 годзе. Далейшыя гады

99 У святле ваенных дзеянняў Расіі на тэрыторыі Украіны ў 2022 годзе можна казаць і пра трэцюю хвалю. Гл. Рашэнне гарадскога савета ад 8 чэрвеня 2022 г. пра дэмантаж мемарыяла савецкім салдатам на Антакальніскіх могілках.

100 Рэканструкцыя Палаца сувязі ў Вільнюсе і будынка Літоўскай нацыянальнай бібліятэкі імя Марцінаса Мажвідаса.

характарызуюцца новым курсам у дачыненні да балтыйскіх рэспублік; пераемнікі Сталіна зрабілі стаўку на нацыянальны фактар у пытаннях кадровай палітыкі, мовы, культуры. Пасля XX з'езда КПСС і афармлення палітычнай лібералізацыі ЛССР атрымала «культурную аўтаномію» (Зубкова, 2008).

«Асаблівы статус» балтыйскіх рэспублік быў звязаны з ідэяй савецкага Захаду, мадэрнізаваных абшараў, якія будуць вітрынай краіны і ўзорам для іншых рэспублік. Балтыйскія рэспублікі – адзіныя, дзе была спроба стварыць новую, больш прывабную, чым сталінская, мадэль савецкага парадку.

Падрыхтоўка мясцовых архітэктурных і адміністрацыйных кадраў спрыяла паступовай літуанізацыі будаўнічай галіны. Пасля вышэйзгаданай пастановы Хрушчова першыя выпускнікі вільнюскага архітэктурнага факультэта, якія на той момант пачалі ўжо працаваць у праектных інстытутах ЛССР, звярнуліся да спадчыны міжваеннага мадэрнізму (*Drėmaite*). Гэткаму звароту прыяла не толькі тое, што частка прадстаўнікоў каўнаскай школы выкладала тады ў Вільнюсе, але і той факт, што выкрыццё канструктывізму і авангарду ў Літве не мела нагэтулькі радыкальнага характару, як у Маскве. Праекты літоўскіх дойлідаў з канца 1950-х гадоў нярэдка натхняліся архітэктурнай школай перыяду незалежнасці Літвы, каўнаскім міжваенным мадэрнізмам.

Жорсткасць кантралюючых органаў, у якіх патанненне праекта дзеля эканоміі набыло ў Маскве ледзь не характар саборніцтва, не была ў гэткай жа ступені ўласцівая Вільнюсу. Так, у час праектавання інтэр'еру кавярні «Нерынга» братам Насвіцісам была дадзена поўная свабода творчасці (*Drėmaite*).

У гэтым артыкуле я хацела б спыніцца на двух аб'ектах, тыповых для будаўніцтва ў СССР: Палацы культуры прафсаюзаў, Палацы спорту і канцэртаў. Яны адносяцца да розных этапаў савецкага перыяду ў Літве, але разам з тым быццам бы знаходзяцца ў дыялогу. У іх лёсе ёсць не толькі перасячэнні, але і аналогіі; так, абодва будынкі былі пабудаваны на могілках, Палац прафсаюзаў – на лютэранскіх, Палац спорту – на яўрэйскіх. Абодва праекты можна аднесці да тыповых, абодва з'яўляліся як архітэктурнай, так і ідэалагічнай дамінантай горада.

Аўтар бачыць неабходнасць уключыць у часавыя рамкі даследавання таксама той гістарычны перыяд, што папярэднічаў савецкай акупацыі. Гэта робіцца для таго, каб закрануць не толькі рэалізаваныя праекты, але і чараду неадбытых, нанізаўшы іх на адну сэнсавую ніць рэпрэзэнтатывага кантэксту.

Палац прафсаюзаў

Палац прафсаюзаў быў пабудаваны на *Tauro kalnis*, высокім узгорку недалёка ад галоўнага праспекта¹⁰¹ Вільнюса і Лукішскай плошчы¹⁰².

Нягледзячы на тое, што ў пачатку ХХ ст. гэты раён горада быў ускраінай, Лукішская плошча служыла важным месцам у сацыяльным жыцці віленчукоў. Тут праходзіў вялікі шматгадовы кірмаш Казюкас, знаходзіўся цыркавы павільён, функцыянаваў рынак, татарская мячэць суседзіла з ансамблем дамініканскага кляштара.

Перспектыўнае плато ўзгорка *Tauro* прыцягнула ўвагу Літоўскага навуковага таварыства,

101 Сучасны праспект Гедыміна – раней насіў назовы Георгіеўскі праспект, вуліца Адама Міцкевіча, Свабоды, Сталіна, Леніна.

102 Сучасная Лукішкіс, раней насіла назовы Лукішская, Пілсудскага, Савецкая, Леніна.

і ў 1911 г. таварыства выкупіла тут дзялку пад будаўніцтва Дома нацыі. Ён задумваўся як будынак, што апяваў бы мясцовую нацыянальную культуру. Яго ідэя належала ўдзельнікам нацыянальнага руху, якія змагаліся за вызваленне ад Расійскай імперыі. Планаваўся, паводле слоў Ёнаса Басанавічуса (лідара нацыянальнага руху), не проста дом, а палац! Унікальны для Вільні таго часу шматфункцыянальны будынак з выставачнымі і канцэртнымі заламі, бібліятэкай, галерэямі і музеем (*Dreimaitė, Antanavičiūtė, 2021*).

У міжваенны перыяд, калі Вільнюс быў анексаваны Польшчай, амбітную ідэю змяніла іншая, звязаная ўжо са спартыўнай культурай. Было прынята рашэнне ўвянчаць *Tauro kalnis* рэпрэзентатыўным стадыёнам на 1100 месцаў з рэстарацияй¹⁰³, касамі і брамай, стварыўшы своеасаблівы віленскі Алімп.

Былі распачаты падрыхтоўчыя работы – у прыватнасці, сфармаваны катланавы тэрасамі. Будоўлю закінулі, верагодна, з той прычыны, што к таму часу палякі ўжо завяршылі іншы, больш маштабны стадыён імя Юзефа Пілсудскага на дзесьць тысяч гледачоў – з найвышэйшымі на той час трыбунамі ў Польшчы. Пабудаваны ён быў на правым беразе Нярысы, насупраць самага сэрца горада – Замкавай гары. У савецкі час побач з гэтым стадыёнам пабудавалі новы спартыўны сімвал Вільнюса і другі разгляданы намі аб'ект, Палац спорту. Да яго мы вернемся пазней.

У пачатку 1940-х гадоў галоўны архітэктар Вільнюса Вітаўтас Ландсбергіс-Жамкальніс на плане разбудовы горада пазначыў развіццё новага цэнтра ў Сярэднім горадзе¹⁰⁴ шляхам яго зліцця з адміністрацыйным цэнтрам у раёне Лукішскай плошчы. Распрацоўка раёна як новай культурнай дамінанты была падхопленая і працягнутая ў пасляваенныя гады савецкай акупацыі, з націскам на распрацоўку ідэалагічнай дамінанты. Цэнтрам гарадской восі ды месцам першай мемарыяльнай ініцыятывы стаў менавіта *Tauro kalnis*, тут мусілі былі пабудаваць помнік перамозе Савецкага Саюза ў Вялікай Айчыннай вайне. Сам жа ўзгорак павінен быў ператварыцца ў парк Перамогі (*Dreimaitė, Antanavičiūtė, 2021*).

На конкурсы было прадстаўлена нямала амбітных праектаў з каскадамі лесвіц і амфітэатраў, што вялі да мемарыяла, на якім скульптуры літаральна ўзляталі над горадам на высокім пастаменце. Ніводзін з праектаў, аднак, не быў ажыццёўлены.

Даволі хутка ў 1955 г. было прынята рашэнне пабудаваць на ўзгорку не менш тыповы для Савецкага Саюза будынак – Дом культуры. Да такога рашэння спрычынілася і патрэба ў залі пасяджэнняў для ўрада на тысячу месцаў¹⁰⁵. Праз недахоп часу і фінансавых сродкаў для праектавання «з нуля», скарысталі праект Палаца культуры Ніжнетагільскага металургічнага камбіната. Той праект 1947 г. у вялікім сталінскім стылі якраз прадугледжваў залу неабходнай умяшчальнасці, а таксама раскошнае фая, чытальную, лекцыйную і выставачную залы, кавярню і шматлікія пакоі для гурткоў мастацкай самадзейнасці. Пасля пастановы М. Хрушчова «Аб устараненні празмернасцей у праектаванні і будаўніцтве» першапачаткова пампезны праект з балюстрадамі і шыкоўным высокім бельведэрам са шпілем давялося спрасціць.

Будынак Рэспубліканскага палаца культуры прафсаюзаў расчыніў свае дзверы ў 1963 г. і быў мала прыкметны з пункту гледжання архітэктурных вартасцей. Яго асноўнымі характарыстыкамі былі ўнушальны памер і эфектнае размяшчэнне – на ўзгорку ў адным з цэнтральных раёнаў Вільнюса.

103 Праект 1927 г.

104 Раён сучасных вуліц Міндаўгаса і Швітрыгайлас.

105 Найвялікшай залай Вільнюса на той момант была зала Філармоніі на 700 месцаў.

Функцыянаваў будынак гэтак сама, як многія савецкія дамы культуры: кінапаказы, танцавальныя вечарыны, канцэрты, навагоднія елкі, гурткі. Апрача таго, у будынку мясціліся літоўскі, рускі, польскі і яўрэйскі калектывы самадзейнасці. Найбольшым быў яўрэйскі – ён уключаў у сябе хор, аркестр народных інструментаў, эстрадны аркестр, салістаў, танцавальную групу і вялікі драматычны калектыв, які потым атрымаў званне «Народны тэатр». З аднаго боку, аб'яднанне некалькіх народных калектываў пад адным дахам магло сімвалізаваць дружбу народаў у СССР, але, з іншага, гэткае суседства было натуральным для шматнацыянальнага Вільнюса, у якім на працягу некалькіх стагоддзяў жылі русіны, палякі, яўрэі і літоўцы.

Пасля аднаўлення незалежнасці Літвы адрадзілася і ідэя пачатку XX ст. – адбудова на *Tau-ro kalnis* Дома нацыі. У 1998 г. была падрыхтавана праграма ўмоў конкурсу на стварэнне праекта канцэртнай залы і культурнага цэнтра на 1800 месцаў. Падрыхтаваны праект Альгімантаса Насвіціса, мэтра літоўскай архітэктуры, так і застаўся на паперы. А дзейны Дом культуры працягваў функцыянаваць па інэрцыі да моцнага пажару ў 2004 г.

Пажар знішчыў ладную частку будынка, але пазбавіў яго казённасці. Прыдатныя для эксплуатацыі прасторы былі прададзены прыватнай кампаніі, якая пазней здавала тыя памяшканні ў арэнду. Былы Палац культуры стаў цэнтрам андэграўнду і альтэрнатывы. Тут размясціліся майстэрні дызайнераў і мастакоў, атабарыліся гей-клуб і клуб байкераў, музычныя клубы і студыя танцаў. Васьмікалонны порцік атрымаў новае аздабленне – графіці на ўсю вышыню будынка. Струхлелыя, але не пазбаўленыя пампезнасці інтэр'еры галоўнай залы служылі дэкарацыямі для паказу модных калекцый, а таксама для фэстаў. На парэштках мінулай эпохі прарастала новая свабодная культура.

У 2019 г. міністэрства культуры і гарадскія ўлады прынялі рашэнне пра знос Палаца прафсаюзаў і будаўніцтва Нацыянальнай канцэртнай залы. Грамадства неадзначна ўспрыняло гэтае рашэнне – ладзіліся пікеты ў абарону будынка з патрабаваннямі яго рэстаўрацыі. Хтосьці бачыў у Доме культуры ўвасобленую ідэю Народнага дома Ёнаса Басанавічуса, для кагосьці той будынак сімвалізаваў дзяцінства і маладосць: сюды хадзілі на елку і джазавыя канцэрты, тут здарылася першая дыскатэка, паказвалі першы фільм на вялікім экране.

У час зносу будынка вітражы літоўскага мастака Альгімантаса Стошкуса былі захаваны і перададзены ў Нацыянальны мастацкі музей. А калонам з штучнага чырвонага мармуру, што стаялі ў парадным вестыбюлі Палаца прафсаюзаў, архітэктурнае бюро *Išora x Lozuraitytė* дало другое жыццё. Сваё вертыкальнае палажэнне яны змянілі на гарызантальнае і зрабіліся дэкаратыўным элементам новай грамадскай прасторы «Sodas2123», ператварыўшыся ў лавы. Паводле аўтараў праекта, сучаснае актыўнае будаўніцтва суправаджаецца знішчэннем спадчыны горада, у тым ліку тых яго пластоў, дзе можна ўбачыць цікавую працу папярэдніх пакаленняў. З элементаў лесвіцы Палаца прафсаюзаў у гэтай жа грамадскай прасторы зладзілі тэрасу.

У працэсе надання новых сэнсаў абломкам матэрыяльнай спадчыны архітэктары імкнуліся паказаць, як можна працаваць з горадам, сумяшчаючы ўстойлівае развіццё і захаванне памяці (*Joteikaitė, 2021*).

У 2023 годзе на месцы былога Палаца прафсаюзаў плануецца пачаць будаўніцтва Нацыянальнай канцэртнай залы «Народны дом» згодна з праектам іспанскага архітэктурнага бюро *Arquívio architects*. Праект уяўляе з сябе комплекс будынкаў, злучаных

міжсобку цокальным паверхам. Прадугледжана, што комплекс будзе складацца з вялікай (1500-1700 чал.) і малой (500 чал.) канцэртных залаў, трох канферэнц-залаў, прасторы для выставак і адукацыйных мерапрыемстваў (SA, 2021).

Разглядаючы больш як стогадовую гісторыю ідэй і праектаў на *Tauro kalnis*, можна сказаць, што кола замкнулася. У трэцім дзесяцігоддзі XXI ст. плануецца ажыццявіць ідэю пачатку XX ст. Але па сутнасці ідэя шматфункцыянальнай прасторы дома культуры з кожным новым гістарычным заваротам толькі відазмянялася – адпаведна часу, тэхналогіям і росту горада. Верагодна, менавіта таму ва ўспрыманні сталінскай пабудовы (хоць і спрошчана ў час барацьбы з празмернасцямі) функцыя пануе над ідэалогіяй. І новым пакаленнем будынак успрымаўся як частка гісторыі папярэдніх пакаленняў сваёй краіны.

Палац спорту і канцэртаў

Папярэднікам Палаца спорту паслужыў згаданы вышэй стадыён, пабудаваны ў міжваенны перыяд польскімі вайскоўцамі (*Antanavičius*). Для перыяду між дзвюма сусветнымі войнамі ў цэлым былі характэрныя рост увагі да спорту, мілітарызацыя і палітызацыя апошняга. Не стала выняткам і Польшча – менавіта ў той перыяд быў створаны польскі алімпійскі камітэт, а з 1927 года ўсе пытанні, звязаныя са спортам, кантраляваліся Дзяржаўным упраўленнем фізічнай культуры і ваеннай падрыхтоўкі (PUWFiPW) (Шуецкий, 2019). Такім чынам, будаўніцтва стадыёна ў пазначаны перыяд можна трактаваць як стварэнне помнікаў-пацдармаў.

У СССР пасля Другой сусветнай вайны палітызацыя спорту выявілася ў наратыве, дзе акцэнтаваўся працяг перамог камуністычнай дзяржавы. Таму будаўніцтву спартыўных аб'ектаў таксама надавалася вялікая ўвага. Апрача іншага, стадыёны і палацы спорту былі месцамі правядзення культурніцкіх мерапрыемстваў.

У 1949–1950 гг., г. зн. пад савецкай уладай, адбывалася рэканструкцыя стадыёна, а пазней, з мэтай расшырэння спартыўнага комплексу, быў пабудаваны Палац спорту і канцэртаў¹⁰⁶ з найбуйнейшай на той час залай у Літве, умяшчальнасць якой сягала 5400 чалавек (*Paminklų sąvadas, 1988*).

З аднаго боку, праект Палаца спорту можна аднесці да тыповых: Палац спорту ў Мінску і Палац спорту ў Валгаградзе ўжо даўно ахрысцілі яго «братамі», а ўзорам, імаверна, можна лічыць *Wiener Stadthalle*. З другога боку, будынак у Вільнюсе вылучаецца экспрэсіўным сілуэтам дзякуючы ўнікальнай вантавай канструкцыі даху.

Група архітэктараў і інжынераў, якія праектавалі Палац спорту ў Вільнюсе, была ўганаравана Дзяржаўнай прэміяй Літоўскай ССР у 1973 г. Сам будынак доўгі час з'яўляўся адным з сімвалаў горада – цэнтрам спартыўнага і культурнага жыцця сталіцы савецкай Літвы, прычым нельга сказаць, што савецкая семантыка дамінавала.

Нягледзячы на значнасць аб'екта, адрозна ад многіх іншых мадэрнісцкіх пабудов Вільнюса ён не быў уключаны ў спіс аб'ектаў спадчыны¹⁰⁷ за савецкім часам, а набыў ахоўны статус толькі ў 2006 г. (*Kultūros vertybių registras*). Не апошнюю ролю ў змене

¹⁰⁶ Гады будаўніцтва – 1965–1971.

¹⁰⁷ Многія мадэрнісцкія будынкi Вільнюса былі прызнаны аб'ектамі культурнай спадчыны неўзабаве па завяршэнні будаўніцтва. Яны прэзентаваліся як узор усяго прагрэсіўнага і перадавага ў праектаванні і будаўніцтве, што неабходна захаваць для прышлых пакаленняў.

статусу адыграла тое, што ў 1988 г. тут адбыўся ўстаноўчы з'езд Саюдзіса¹⁰⁸, а 14–16 студзеня 1991 г. праходзіла развітанне з літоўскімі змагарамі за свабоду, якія загінулі каля Вільнюскай тэлевежы (*Kultūros vertybių registras*).

Сённяя будынак Палаца спорту, спраектаваны літоўцамі і звязаны з рухам барацьбы за незалежнасць, успрымаецца як значны для гісторыі Літвы і ўнікальны ў архітэктурным ды інжынерным плане.

Праз аварыйны стан Палац спорту быў зачынены ў 2008 г. Тым не менш ён працягваў уплываць на культурнае жыццё Вільнюса: нярэдка ўдзельнічаў у фотаздымках сучасных мастакоў і дызайнераў, а шматгадзінныя чэргі на экскурсію ў Палац спорту ў час штогадовага архітэктурнага фестывалю *Open House Vilnius* сталі пагалоскай.

К 2020 году быў распрацаваны праект рэнавацыі будынка з ператварэннем яго ў кангрэс-цэнтр, але пандэмія змяніла індустрыю канферэнцый, і ад ідэі давялося адмовіцца (SA, 2021). Ускладняе становішча з рэнавацыяй тое, што аб'ект знаходзіцца на тэрыторыі старажытных яўрэйскіх могілак, і ўзгадненне праекта немагчымае без ухвалення яўрэйскай абшчыны. І тут нярэдка выяўляецца канфлікт інтарэсаў, бо для аднаго з бакоў Палац спорту – гэта спадчына, для другога – антыспадчына.

У абодвух кейсах можна ўбачыць не самы тыповы прыклад таго, як праграмныя савецкія аб'екты лакалізаваліся, зрабіўшыся часткай мясцовай спадчыны.

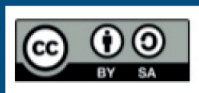
Пераклад з рускай мовы

СПІС КРЫНІЦ І ЛІТАРАТУРЫ:

1. Antanavičius, U. & Ledas, V. «Žalgiris» stadiono šlovės metai: pergalės, konfliktai su milicija ir tautinio atgimimo žiežirbos, 15min.lt. <https://www.15min.lt/media-pasakojimai/zalgiris-stadiono-sloves-metai-pergales-konfliktai-su-milicija-ir-tautinio-atgimimo-ziezirbos-976>
2. Atsisakoma planų Vilniaus koncertų ir sporto rūmus paversti konferencijų centru (2021), SA. <https://sa.lt/atsiakoma-planu-vilniaus-koncertu-ir-sporto-rumus-paversti-konferenciju-centru/>
3. Čepaitienė, R. (2021) Two waves of rejection of soviet monuments in Lithuania. Communist heritage in Belarus and EU countries: the problem of interpretation and the relevance of conservation, Konrad-Adenauer-Stiftung, pp. 58–64.
4. Drėmaitė, M. & Antanavičiūtė, R. (2021) Neįgyvendintas Vilnius, Vilnius: leidykla LAPAS.
5. Drėmaitė, M. Vaduojantis iš stalinizmo. Pereinamasis etapas (1955–1958). <http://www.mmcentras.lt/kulturos-%20istorija/kulturos-istorija/architektura/19551959-modernizmo-startas/vaduojantis-is-stalinizmo-pereinamasis-etapas-%2019551958/78188>
6. Drėmaitė, M. 1959-ieji – Modernizmo startas. <http://www.mmcentras.lt/kulturos-istorija/kulturos-%20istorija/architektura/19551959-modernizmo-startas/1959-ieji-modernizmo-startas/78192>
7. Lietuvos TSR istorijos ir kultūros paminklų sąvadas, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1988.
8. Joteikaitė, E. (2021) Išsaugotas Profų sąjungų rūmų kolonas prikėlė naujam gyvenimui: jas atpažins ne visi, Delfi.lt. <https://www.delfi.lt/kultura/naujienos/issaugotas-prof-sajungu-rumu-kolonas-prikele-naujam-gyvenimui-jas-atpazins-ne-visi.d?id=86902817>

108 Грамадска-палітычная арганізацыя Літвы, якая ў 1988–1990 гадах узначаліла працэс выхаду Літвы са складу СССР і аднаўлення незалежнасці Літоўскай Рэспублікі.

-
9. *Pristatytos atnaujintos Nacionalinės koncertų salės projekto vizualizacijos* (2021), SA. <https://sa.lt/pristatytos-atnaujintos-nacionalines-koncertu-sales-projekto-vizualizacijos/>
 10. Smith, J. *Red Nations. The Nationalities Experience in and after the USSR*. Cambridge, Cambridge University Press, 2013.
 11. *Vilniaus koncertų ir sporto rūmai, Kultūros vertybių registras*. <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/81614685-5F87-4722-8675-78A94DC0C1C2>
 12. Зубкова Е. (2008). *Прибалтика и Кремль 1940–1953*. Москва, РОССПЭН; Фонд первого президента России Б. Н. Ельцина.
 13. Кантор, Ю. (2013). *Ресоветизация Прибалтики: национальные кадры и национальный вопрос (1944–1953 гг.)*. Советские нации и национальная политика в 1920–1950-е гг. Материалы VI международной научной конференции. Киев, 10–12 октября 2013 г. С. 373–377.
 14. Шуецкий, К. (2019). *Польский спорт и его исторические корни*. Разговор с историком спорта Кшиштофом Шуецким, автором книги «История спорта в Польше». Radio Poland. <https://www.polskieradio.pl/397/7848/Artykul/2425654,Польский-спорт-и-его-исторические-корни>
 15. Таннберг, Т. (2010) *Политика Москвы в республиках Балтии в послевоенные годы (1944–1956)*. Исследования и документы. Москва, РОССПЭН: Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина».

Konrad-Adenauer-Stiftung
Belarus Office
Šeimyniškių g. 1A
LT-09312 Vilnius, Lithuania
T + 370 5 262 94 75
info.belarus@kas.de

Wilfried Martens Centre for
European Studies
20 Rue du Commerce
1000 Brussels, Belgium
T + 32 0 2 300 80 04
info@martenscentre.eu

The text of this publication is published under a Creative Common license:
“Creative Commons Attribution – Share Alike 4.0 international” (CC BY-SA
4.0): <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/legalcode.de>

Тэкст гэтага выдання публікуецца з ліцэнзіяй Creative Common license:
“Creative Commons Attribution – Share Alike 4.0 international” (CC BY-SA
4.0): <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/legalcode.de>